

dgdsdgd

AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
Akad.H.Ə.ƏLİYEV adına COĞRAFIYA İNSTİTUTU

ŞƏKİ REGIONAL ELMI MƏRKƏZİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
REGIONAL COĞRAFİ PROBLEMLƏRİ

ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONU

Bakı – 2003

Baş redaktor: akademik **B.Ə.Budaqov**

Məsul redaktorlar: MEA müxbir üzvü **R.M.Məmmədov**
c.e.n. **N.H.Əyyubov**

Azərbaycan Respublikasının regional coğrafi problemləri. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu. Bakı, «Nafta-Press», 2003, 190 səh.

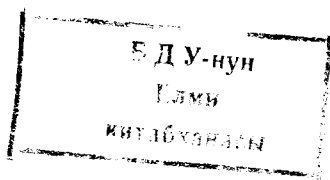
91(444.1)
+ A40

sfafksafkshahfsasakfhsajkfh

A $\frac{4953123966-1}{071(2003)}$ **Qrifli nəşr**

© «Nafta-Press» nəşriyyatı, 2003

157972



ÖN SÖZ

1996-cı ildən akad.H.Ə.Əliyev adına coğrafiya institutu «Azərbaycan Respublikasının regional coğrafi problemləri» mövzusunda əsasən tətbiqi istiqamətli elmi-tədqiqat işlərini yerinə yetirməyə başlamışdır. İşin əsas məqsədi respublikanın ümumi coğrafi problemləri fonunda onun ayrı-ayrı iqtisadi və inzibati bölgələrinin təbii ehtiyatları və problemlərini açıqlamaq, bazar iqtisadiyyatının tələblərini nəzərə alan müvafiq təkliflər hazırlamaq və bu təkliflərin həyata keçirilməsi işinə kömək göstərməkdir.

Tədqiqat işi iki- ümumi və regional hissələrdən ibarətdir. Regional hissədə respublikanın bütün iqtisadi və inzibati rayonları əhatə olunur və həmin rayonlar üzrə müvafiq kitablar seriyasının nəşr edilməsi nəzərdə tutulur. İnzibati rayonların coğrafi problemlərinin şərh qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə hər sahəyə aid qısa ehtiyatlar səciyyəsiindən, coğrafi problemlərdən, onların müasir şəraitdə vəziyyətindən, həlli yollarından və konkret təkliflərdən ibarətdir. Şəhərdə bəzi mühüm statistik materiallar, əraziyə aid spesifik ekstremal hadisə və xüsusiyyətlər də əhatə olunur.

İşin yerinə yetirilməsinə respublika Elmlər Akademiyasının aparıcı coğrafiyaçılarından ibarət yaradıcı qrup cəlb olunmuşdur.

Tədqiqat üzrə növbəti yazı Azərbaycanın ən maraqlı regionlarından biri olan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna həsr olunur. Müəlliflər şübhə etmir ki, əsər regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün çalışan və səy göstərən dövlət və yerli hakimiyyət orqanları işçilərinə, iş adamlarına müxtəlif sahələrə sərmayə qoyuluşunun əsaslandırılması üçün faydalı ola bilər.

Akademik B.Ə.Budaqov

GİRİŞ

Müasir dövrdə Azərbaycan respublikasında gedən siyasi, iqtisadi və ictimai dəyişikliklər, əvvəlki elmi-istehsal münasibətlərinin tədricən yeni forma və məzmununa keçməsi təbii ehtiyatları yenidən qiymətləndirməyi, onları respublikanın və regionların ümumi mənafehi baxımından yenidən təhlil etməyi tələb edir. Bu isə mövcud təbii potensialı daha düzgün istiqamətdə maddiləşdirməyə, istehsal və emal müəssisələrinin ərazi təşkilini daha düzgün müəyyənləşdirməyə, indiyə qədər olan maddi nemət itkisinin qarşısını almağa və istehsalın səmərəliliyini artırmağa imkan verə bilər.

Müəlliflər şübhə etmir ki, hazırki tədqiqat iqtisadi rayonun sosial-iqtisadi inkişafına müəyyən dərəcədə kömək göstərəcək, yeni iş yerləri açılışının sosial və iqtisadi əsaslandırılması üçün faydalı olacaqdır.

Əsərdə məhz bu vəzifə qarşıya qoyulur. Konkret məqsəd bir sıra ümumi coğrafi problemləri işıqlandırmaqla rayonun iqlim, su ehtiyatlarını üzə çıxarmaq, qiymətləndirmək, mineral xammal sərvətlərindən daha səmərəli istifadə etmək yolu ilə rayonun iqtisadi qüdrətini artırmaq, yeni istehsal sahələri, iş yerləri yaratmaqdan ibarətdir.

Azərbaycanın ümumi və regional coğrafi problemləri dedikdə nəyi başa düşmək olar? Bu iki məfhum və onların mahiyyəti arasında kəskin sərhəd yoxdur. Bunlar ilk növbədə ərazi böyüklüyünə görə fərqlənə bilərlər. Elə problemlər var ki, onlar ancaq inzibati rayon, hətta kənd və onun mənsubiyyətində olan ərazi çərçivəsindən kənara çıxmır. Belə məhəlli problemlərinin həlli çox vaxt inzibati rayonun yaxud kəndin öz vəsaiti və digər imkanları daxilində həll edilə bilər.

Məsələn, su qıtlığına qarşı yerli su mənbələrindən istifadə etmək yollarını rayon və kənd rəhbərliyi həyata keçirməlidir. Yaxud ərzaq və heyvandarlıq üçün yem ehtiyatlarını artırmaq məqsədilə suvarılan torpaqlarda bir ildə ikinci məhsul almaq işi

də rayon və kənd üçün regional problemlər sırasında durur. Bu səciyyəli problemlərin siyahısı çox böyükdür və onlar bu işin ayrı-ayrı bölmələrində sadalanır.

Müasir şəraitdə respublika üçün özünün kəskinliyi ilə daha çox fərqlənən coğrafi problemlər aşağıdakılardır:

1. Torpaq qıtlığı və onunla əlaqədar problemlər.

2. Quraqlıq və su qıtlığı ilə yaranan problemlər.

3. Səhralaşma problemləri.

4. Digər kəskin ekocoğrafi, xüsusilə Xəzərin sahillərinin su basması problemləri.

5. Müasir dövrün iqtisadi və sosial coğrafi problemləri.

Sadalanın bu makroproblemlərin bir çoxu bu və ya digər dərəcədə regional problem kimi də qalır.

Kitabda təbii ehtiyatların aşkarlanması, onlardan tam və düzgün istifadə edilməsi, xarici və yerli sərmayədarları cəlb etmək üçün onların tələblərinə uyğun elmi əsaslandırılmış tövsiyələrin hazırlanması məsələlərinə xüsusi yer verilir.

Rayon problemlərinin şərhində icra hakimiyyəti və təsərrüfat rəhbərliklərini maraqlandıran qısa coğrafi məlumat (məsələn, yaşayış məntəqələrinin mövqeyi, hündürlüyü, səth quruluşunun, səth və yeraltı suların vəziyyəti, xüsusilə onlardan istifadə imkanları, iqlimin səciyyəvi xüsusiyyətləri, istifadə olunmayan və ya sərmayə qoyula bilən sahələr və s.) iqtisadi və sosial coğrafi ehtiyatlardan asılı olaraq inkişaf imkanları, nəqliyyat əlaqələri və digər ekocoğrafi məsələlər öz əksini tapır.

Şərh ən mühüm, böyük problemlərdən kəçiyə doğru olan ardıcılıqda verilir. Burada ilk növbədə rayonun coğrafi mövqeyi, onun torpaq fondu, bəzi vacib fiziki-coğrafi və statistik məlumatlar, əhalisinin sayına görə əkin sahəsi təminatı, istehsalının tarixi ənənəvi inkişaf yolları, mövcud təbii ehtiyatlardan istifadənin müasir imkanları, istehsalın ixtisaslaşması, inkişafı və genişləndirilməsi, ehtiyatlardan istifadəni məhdudlaşdıran təbii və iqtisadi amillər, quraqlıq və su qıtlığının yerli miqyasda həlli yolları, təbii ehtiyatlara əsaslanaraq qısa müddətdə ərzaq ehti-

yatını artırma bilən sahələrin müəyyənləşdirilməsi məsələləri, yol nəqliyyat problemlərinin təhlili və həlli üçün təkliflər verilməsi, kənd problemləri, torpaqların qiymətləndirilməsində antropogen və təbii amillərin nəzərə alınması, antropogen təsir nəticəsində torpaq itkisinin qarşısının alınması (su anbarları, kanalların təsiri ilə), əlverişsiz təbii amillərin aşkarlanması (eroziya, sel, sürüşmə və s.), digər yerli ekoloji problemlər, kiçik su elektrik stansiyaları və su anbarları yaradılması problemləri, əhali problemləri, sosial inkişaf və tez gəlir verə bilən sosial sahələrin (xüsusilə kurort-turizm sahəsində) işıqlandırılması, rayonlararası inteqrasiya imkanları, xarici və respublika kapitalının cəlb edilməsi, istehsal münasibətlərinin yenidən qurulması sahəsində dəyişikliklər və onlarla əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklər, əhaliyə, istehsal və xarici mütəxəssislərə, turistlərə xidmət edən infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi və s. əhatə olunur.

Mövzunun bütün respublika üzrə yerinə yetirilməsində böyük coğrafiyaçı və iqtisadçı alimlər qrupu iştirak edir.

Ə.C.Əyyubov

I FƏSİL

KİTABIN MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ VƏ QARŞIYA QOYULAN PROBLEMLƏR

Azərbaycan Respublikasında coğrafiyanın elm kimi surətli inkişafı XX əsrin əvvələrindən başlamışdır. Aparılan tədqiqat işləri ilk vaxtlar o zamanın tələbləri və imkanlarına görə əsasən təsviri səciyyəli və çox hallarda tədris məqsədi olmuş, sonralar dövrün inkişafına uyğun olaraq təkmilləşdirilmiş, elmdə təməli və tətbiqi meyillər artmağa başlanmışdır.

II Dünya müharibəsindən sonra ən güclü keyfiyyət dəyişmələri 1955-1989-cü illərə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə Azərbaycan coğrafiyasının yüksəlişi onu dünya elmi səviyyəsinə yaxınlaşdırmışdır. Respublika coğrafiyaçıları Azərbaycan ərazisi təmsalında dağlıq ərazilər üçün coğrafi qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsi, təbii mühitin ünsürlərinin ayrılıqda və kompleks şəkildə dəyişməsi proseslərinin izlənməsi, coğrafi proqnozların hazırlanması, Xəzər dənizində gedən proseslərin tədqiqi və respublika təbiətinin mühafizəsinin elmi əsaslarının, tədris metodikasının işlənilib hazırlanması, təkmilləşdirilməsinə problemləri, müxtəlif xəritələrin, atlasların, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtib edilməsi ilə məşğul olmuşlar. Həmin illərdə təməli səciyyəli işlərə daha çox üstünlük verilmiş, tətbiqi istiqamətdə görülən işlər kifayət qədər olsa da elmi nailiyyətlərin istehsalatda, təcrübədə, xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində istifadəsində geniş yer verilmişdir.

Coğrafiyanın yüksəlişi illərində elmin müxtəlif sahələri üzrə irəli sürülən, elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılan bir çox samballı, olduqca faydalı təkliflər həyata keçirilməmiş və indi də problem kimi qalmaqdadır.

Bu birinci növbədə respublikanın ən qüdrətli ehtiyatlarından biri olan günəş və külək enerjisinin texniki və məişət məqsədləri üçün istifadəsinə aiddir. 1960-cı illərdə tərtib olunmuş,

sonralar radiasiya balansı atlası halında cəmləşdirilmiş xəritələrin tək təməli yox, eyni zamanda alınan bol günəş enerjisindən istifadə edilməsi işində böyük tətbiqi əhəmiyyəti var. Bu mühüm sahə üzrə aparılan işlər uzun illər boyu eksperiment-təcrübə səviyyəsindən istehlak səviyyəsinə gəlib çıxıb bilməmişdir. Halbuki, o zamankı ittifaqın bəzi respublikalarında, xüsusilə Türkmənstanda, dünyanın bol günəşli müxtəlif ölkələrində bu qeyri-ənənəvi sərəvətdən bu və ya digər dərəcədə birbaşa enerji almaq üçün istifadə edilir.

1960-cı illərdən başlayaraq aparılan xüsusi anemometrik ölçmə işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ərazisinin azı 20%-i küləkdən enerji almaq üçün əlverişlidir. Respublika energetikləri ilə coğrafiyaçıların tərtib etdiyi izodinamik xəritə bu işin tətbiq oluna biləcək arealını artırmağa imkan vermiş və ona texniki əsas yaratmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, külək enerjisindən istifadə etməklə respublikanın şoran torpaqlarının 50%-ni yararlı hala salmaq olar. Bu ucuz enerjinin istehsalı digər sahələrində də tətbiqinə imkanlar çoxdur.

Coğrafiyaçıların günəş və külək enerjisinin səmərəli istifadə edilmə yollarına həsr olunmuş bu qəbildən olan digər təklifləri (məsələn, çöl şəraitində səth örtüyünün dəyişməsi, günəş radiasiyası və istisindən, dəniz sərinciklərindən istifadə və s.) respublikanın təbii ehtiyatlarından düzgün və geniş istifadə olunmanı təmin edə biləcək rəhbər orqanların diqqətindən kənar qalan problemlərin bir qismidir.

Coğrafiya sahəsində indiyə qədər yerinə yetirilmiş elmi tədqiqatların nəticələrinin istehsalata tətbiqində olan çatışmazlıq, respublikada elmi nailiyyətlərin istifadəsini həyata keçirən dövrün qurumunun olmaması, müvafiq nazirlik və idarələrin elmə münasibətinin aşağı səviyyədə olması, dövlət məmurlarının çoxunda işgüzarlıq, elmi-texniki inkişafa maraq kimi keyfiyyətlərin olmaması ilə izah edilir.

Elə bu səbəbdən böyük iqtisadi, dövlət əhəmiyyəti olan səmərələşdirici, faydalı təkliflər sovet dövründə də həyata ke-

çirilməmiş, indi də problem kimi qalmaqdadır. Məsələn, respublikada kompleks torpaq-iqlim meliorasiyasının həyata keçirilməsi və eyni sahədən ildə azı iki məhsul götürülməsi məsələləri hələ 1970-1980-cı illərdə elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır. Təkcə bu tədbirlərin həyata keçirilməsi respublikada əkinçiliyin məhsuldarlığını təxminən iki dəfə artırmağa imkan verə bilərdi. Bu isə ərzaq qıtlığı çətinliklərini xeyli azaldardı.

Torpaq-iqlim meliorasiyası problemi dövrü və gündəlik mətbuatda coğrafiyaçılar tərəfindən dəfələrlə qaldırılmışdır. 1983-cü ildə o zamanın ən nüfuzlu orqanı olan «Azərbaycan kommunisti» jurnalında (№ 6) «problemlər və mülahizələr» rubriksində «iqlim ehtiyatlarından səmərəli istifadə edək» adlı məqalə təkcə bu problemlərdən yox, eyni zamanda respublikada subtropik ərazilərin düzgün istifadə edilməsi haqda məsələ qaldırılmışdı. Məqalə kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar nazirliklərin başçıları, bir sıra rayon partiya komitələri katibləri və mütəxəssislər arasında böyük maraq oyatsa da, «vaxtı çatmış mühüm problem» kimi qiymətləndirilsə də (həmin jurnalın 1983-cü il 11-ci sayında bu barədə ayrıca məqalə dərc olunmuşdu) vaxt keçdikcə o tədricən unudulmuş və indi də mühüm problem kimi qalmaqdadır.

Azərbaycan üçün su qıtlığı, quraqlıq ən kəskin problemlərdən biridir. Bir-biri ilə sıx bağlı olan bu iki təbii şərait və hadisə ayrı-ayrı illərdə daha da kəskinləşib ölkə təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə saysız-hesabsız miqdarda ziyan vurur, iqtisadiyyatın tərəddüdsüz, fasiləsiz inkişaf meyillərini dəyişir, onu zəiflədir.

Respublikada yay quraqlığına təkcə regional iqlim rejimi kimi yox, həm də Avropanın cənub-şərqi və MDB ölkələri həddlərində Asiyanın cənub-qərb rayonları üçün ümumi olan bir proses kimi, mərkəz hissəsi Afrikanın şimalında yerləşən global quraqlıq ocağının ətraf həndəvərində baş verən proses kimi baxmaq lazımdır. Bu isə ümumi təbii hadisəyə qarşı daha səmərəli, ardıcıl mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Düzdür, quraqlığa qarşı uzunmüddətli əsaslı işlər görülür. Lakin bunlar kifayətləndirici deyil. Məsələn, Azərbaycanda suvarma təsərrüfatı və texnologiyasının bünövrəsi eramızdan xeyli əvvəl qoyulsa da hələ də mükəmməl deyil və müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməlidir. Biz yaddan çıxarmamalıyıq ki, respublikada ərzaq məhsullarının 80%-i suvarılan torpaqlardan alınır və onlara çəkilən xərclər, qoyulan sərmayə mütləq özünü doğruldur, əlavə gəlir verir. Bu xüsusilə quraqlığa qarşı kompleks torpaq-iqlim meliorasiyası məsələlərinə, tarlaqoruyucu meşələrin salınmasına (ikinci su amili kimi), etibarlı tənzimləməsinin daha da təkmilləşdirilməsinə aiddir.

Coğrafiyanın digər sahələri üzrə göstərilənlərə müvafiq iqtisadi mədəni və sosial əhəmiyyətli təkliflər öz həllini gözləyir. Klassik sellər ölkəsi olan Azərbaycanda selin qarşısının alınması üçün irəli sürülən kompleks tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsi illər uzununu süründürülür. Düzgün, coğrafiyaçıların tədqiqatları və səyi nəticəsində selə qarşı bəzi tədbirlər dövlət tərəfindən həyata keçirilir (məsələn, Şəki şəhərini sel təhlükəsindən qorumaq üçün Kiş çayının yatağında 1994-1995-ci illərdə 12 milyard manat məbləğində görülən işlər, lakin bunlar sel təhlükəsinin qarşısını almaq üçün kifayət deyil və problemi həll etmir. Kiş çayının Şəki şəhəri yaxınlığında məcrasının bu yaxınlarda dərinləşdirilməsi çox böyük təhlükə qarşısında qalan Şəki-ni böhran vəziyyətindən xilas etmək üçün cari «təcili yardım» tədbiri kimi qiymətləndirilməlidir. Şəhərin seldən daha əsaslı mühafizəsi isə bir mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Eyni problem Zaqatala rayonunun selli çaylarına aiddir).

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında sellərə, sürüşmələrə, respublikada baş alıb gedən torpaq eroziyası və başqa proseslərə kompleks (geomorfoloji, iqlim və hidroloji) münasibəti və onlara qarşı mübarizə yollarını ancaq səriştəli coğrafiyaçılar göstərə bilər.

Kür-Araz ovalığında aparılan struktur-geomorfoloji işlər nəticəsində aşkar edilmiş başdırılmış qalxmaların neft geoloji-

axtarış-kəşfiyyat işlərinə cəlb olunması bu sahədə yeni neftli regionların müəyyən edilməsində böyük fayda verə bilər. Lakin bu axtarış üsulu xeyli vaxt bundan qabaq təklif edilsə də hələ geniş tətbiq edilmir.

Sonra, Kür çökəkliyində aparılmış paleogeomorfoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmiş bir sıra (deltalar, gətirmə konusları, çay yataqları və s.) paleorelyef formaları qeyri-struktur neft-qaz yataqlarının axtarış üçün perspektivli sahələr kimi müəyyən edilmişdir. Respublika üçün böyük iqtisadi əhəmiyyəti ola bilən bu elmi nəticənin aqibəti əvvəlkilərdən fərqlənir.

Coğrafiyaçıların tətbiqi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra təklifləri Xəzər dənizinə, müasir dövrdə dünyanın bu unikal su hövzəsində gedən hidrometeoroloji, bioloji və ekoloji proseslərə də aid edilmişdir. Məsələn, Xəzər dənizi səviyyəsi tərəddüdlərinin onun hidrometeoroloji xassələrində yaratdığı dəyişkənliklər və bunun nəticəsi kimi dənizin bioloji aləminə və ətraf regionun təbiətinə təsiri tədqiq olunmuş, səviyyənin enmə halı üçün iqtisadi-sosial nəticələr müəyyənləşdirilmiş, səviyyə dinamikasını (xüsusilə qalxmanı) nəzərə alaraq tədbirlər kompleksi təklif olunmuşdur.

Xəzər dənizində çirklənmənin bir sıra coğrafi məsələləri tədqiq olunmuş, müxtəlif hidrometeoroloji şərait üçün çirkləndiricilərin zaman və fəzaya görə yayılmasının miqdarı və keyfiyyət təsnifatı verilmiş, böhran rayonları müəyyənləşdirilmiş və vəziyyətdən çıxış yolları göstərilmişdir.

Son 15-20 ilin ən ciddi problemlərindən biri Xəzər səviyyəsinin qalxmasıdır. Səviyyənin müxtəlif durumlarında Azərbaycanın sahil zonasında baş verəcək abraziya və akkumulyasiya hadisələri müəyyənləşdirilmiş və müxtəlif səviyyə hündürlüklərinə uyğun mühəndis cəhətdən əsaslandırılmış mühafizə tədbirləri təklif edilmişdir. Lakin görülən bu işlər problemin kəskinliyini azaltmır və məsələyə daha ciddi münasibət tələb edir.

Xəzərin Azərbaycan təbiətinə təsiri məsələsi xüsusi problem kimi indiyə qədər qarşısı qoyulmamış və həllini gözləyir. Əvvəla, Azərbaycanın Xəzər sektoruna respublika ərazisinin xüsusi 6-cı fiziki-coğrafi yaxud təbii vilayəti kimi baxmaq lazımdır. Bu regionun özünə məxsus respublikanın digər təbii vilayətlərindən əsaslı surətdə fərqlənən təbii şəraiti ehtiyatları və problemləri var.

İkincisi, Xəzər problemlərinin çoxu global, beynəlxalq səviyyə daşıyır və buna görə də onları, Azərbaycan təkbaşına həll edə bilməz. Əgər respublikanın şərikli qorunması işi qonşu respublikaların birgə səyi nəticəsində təmin edilə bilərsə, Xəzər problemləri üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi BMT-nin müdaxiləsi olmadan mümkün deyil.

Elmi təkliflərə olan diqqətsizlik iqtisadi və sosial coğrafiya sahəsində aparılan tədqiqat işlərinin nəticələrinə də aiddir. İqtisadi və sosial coğrafiyaçıların Azərbaycanın təbii ehtiyat, əhali və sosial infrastruktur potensialının formalaşma və yerləşmə qanuna uyğunluqları əsasında onların səmərəli ərazi təşkilinə dair işləyib hazırladığı konstruktiv təkliflər demək olar ki həyatda praktiki tətbiqini tapmamışdır.

Sosial infrastrukturun, rekresiya təsərrüfatının inkişaf səviyyəsini qaldırmaq məqsədi ilə onun maddi-texniki bazasını yaxşılaşdırmaq, kadr təchizatını təkmilləşdirmə aspektli kompleks tövsiyələrdən istifadə olunmamışdır.

Respublikada əhalinin məşğulluğu səviyyəsinin xalq təsərrüfatının sahə və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi hesabına artırılması, əhalinin ifrat mənimsənilən ərazilərdə cəmləşməsi və zəif məskunlaşan ərazilərdə isə azalması prosesinin qarşısını almaq elmi cəhətdən əsaslandırılmış bir ideya kimi qalmışdır. Ölkə ərazisinin səmərəli məskunlaşdırılması üçün əsas istinad, dayaq mərkəzləri rolunu oynayan kiçik və orta şəhərlərin inkişaf etdirilməsi, qərblə şərq, dağlıqla düzənlik ərazilər arasındakı dərinləşməkdə davam edən məskunlaşma proporsiyalarını nizamlamaq təklifləri həyata keçirilməmişdir. Hətta 80-cı illərin

əvvəlində hökumətin tapşırığı ilə yaradılan komissiyanın müvafiq təşkilatlarının mütəxəssisləri ilə Azərbaycanın qərb rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair birgə hazırladığı tövsiyələr belə qovluqda qalmış sonrakı illərdə problem daha da kəskinləşmişdir.

Elmin xüsusilə coğrafiyanın təməli (qismən isə konstruktiv) istiqamətlərinə daha çox diqqət olunan bir vaxtda onun çoxcəhətli tətbiqi imkanlarına şübhəsiz ki, geniş yer vermək mümkün olmamışdır və mövcud potensialın -işlənməsinə- yol açılabilən dövlət qurumunun olmaması hökm sürən imkansızlığı daha da dərinləşdirmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında gedən siyasi, iqtisadi və ictimai dəyişikliklər əvvəlki elmi-istehsal münasibətlərinin tədricən yenə forma və məzmununa keçməsi təbii ehtiyatları yenidən qiymətləndirməyi, onları respublikanın və regionların ümumi mənafeyi baxımından yenidən təhlil etməyi tələb edir. Bu isə mövcud təbii potensialı daha düzgün istiqamətdə maddiləşdirməyə, istehsal və emal müəssisələrinin ərazi təşkilini daha düzgün müəyyənləşdirməyə, indiyə qədər olan maddi nemət itkisinin qarşısını almağa və istehsalın səmərəliliyini artırmağa imkan verə bilər.

Bu vaxta qədər respublikada təbii-iqtisadi, təbii-kənd təsərrüfatı rayonlaşdırmaları çox vaxt sosialist inteqrasiya, iqtisadi əməkdaşlıq (əslində iqtisadi asılılıq), birtərəfli inkişaf prinsipləri əsasında ümumittifaq bölgü sistemi çərçivəsində aparılmış və Azərbaycan təbiətinin mürəkkəbliyi və zənginliyini, təbii ehtiyatlardan respublika mənafeyi üçün istifadə etmə işini tələb olunan dəqiqlik və səviyyədə aparmağa imkan verməmişdir. Son illərin acı təcrübəsi, iqtisadi əlaqələrin, illər uzunluğunda tərifi olunan -əməkdaşlığın-pozulması, birtərəfli ixtisaslaşma şəraitindən sonra iqtisadi asılılıq tellərinin qırılması nəticəsində yaranmış böhran vəziyyəti göstərir ki, Azərbaycan beynəlxalq inteqrasiyaya müvafiq yer verməklə bərabər, öz daxili ehtiyatlarının bazasında

yaradıla biləcək iqtisadi inkişaf səviyyəsini, əhalinin ərzaq və çoxışlənən mallarla optimal təchizatını təmin etməlidir.

Bu mühüm vəzifə hamıya, xüsusilə respublikanın iqtisadi inkişafı məsələləri ilə məşğul olan mütəxəssislərə, idarə orqanlarının məsul işçilərinə aydın olsa da onu yerinə yetirmək sahəsində bir sıra çətinliklər var. Onların müəyyən bir qisminin qarşısı hazırda inzibati rayonlara verilmiş müəyyən müstəqillik, işgüzarlıq şəraitində iqtisadi rayonun inkişafına yönəlmiş təşəbbüskarlığın artırılması nəticəsində alınə bilər. Bunun üçün respublikanın təkçə mərkəzi, baş idarələrində yox, eyni zamanda onun ayrı-ayrı rayonlarının icra hakimiyyəti orqanlarında fəaliyyət göstərən mütəxəssislər (öz ərazilərində) mövcud təbii ehtiyatları, onlarla bağılı olan coğrafi problemləri, iqtisadi rayonun inkişafını zəiflədə bilən ümumi problemləri, iqtisadi rayonun inkişafını zəiflədə bilən ümumi və regional miqyaslı problemləri, kortəbii hadisələrin vurduğı ziyanı və onların təsirinin azaldılması yollarını bilməlidirlər.

Hazırkı kitabda məhz bu vəzifə qarşıya qoyulur. İşin məqsədi isə bir sıra ümumi coğrafi problemləri işıqlandırmaqla bərabər ayrı-ayrı rayonların iqlim, torpaq, su ehtiyatlarını üzə çıxarmaq, qiymətləndirmək, mineral xammal sərvətlərindən daha geniş miqyasda, daha səmərəli istifadə etmək yolu ilə rayonların iqtisadi qüdrətini artırmaq, yeni istehsal sahələri yaratmaq, işsizliyin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Azərbaycan ərazisi təbii tükənməz ehtiyatlarla bərabər mineral xammal sərvətləri ilə də zəngindir. Mövcud tikinti materialı ehtiyatları indi qismən defisitə çevrilmiş məişət məmulatı, kirəc, sement, kərpic, mişar daşı və s. istehsalını əsəşli surətdə, qat-qat artırmağa imkan verir.

Təsərrüfatın elə bir sahəsi yoxdur ki, orada relyef, iqlim hidroloji, torpaq və digər coğrafi amillər nəzərə alınmasın. Bu amillərin şəhərsalma işlərində, yol, su, qaz, neft kəmərləri tikintisində, su anbarları və suvarma kanallarının salınması və istismarında, sənaye obyektlərinin yerləşdirilməsində və s. sferalarda

rolu daha böyükdür. Bu sahədə layihələşdirmə görülən işlər zamanı buraxılan səhvlər ayrı-ayrı təsərrüfatlara çox ziyan vurur.

Mingəçevir su anbarı və onunla əlaqədar yaradılan suvarma kanalları şəbəkəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatındakı böyük müsbət rolunu heç kim inkar etmir. Lakin yuxarı Şirvan kanalının tikintisində hidrogeoloji şəraitlə əlaqədar buraxılan səhvlər 1960-1970-ci illərdə Ucar, qismən Zərdab və Yevlax rayonlarında duzlaşma nəticəsində on minlərlə hektar münbit torpaq sahələrinin tamamilə kənd təsərrüfatı istifadəsindən çıxmasına səbəb olmuşdur. Sonrakı illərdə torpaq meliorasiyası məqsədilə aparılan işlər üçün ayrılmış külli miqdar vəsaitin hədəf yerə itirilməsinə səbəb olmuşdur. Hazırda Şirvan düzündə, xüsusilə Ucar və Ağsu rayonlarında yaradılmış torpaq drenaj-sistemi işləmir, mövcud kollektorlar isə baxımsızlıq üzündən sıradan çıxmaqdadır.

Son 15 ilin ən ciddi problemlərindən biri dağıdıcı təsirinə görə güclü zəlzələlərdən, surüşmədən geri qalmayan dəniz transqressiyası, Xəzərin sahillərini subasmasıdır. Bu kortəbii proses sahil təsərrüfatının bütün sahələrinə, şəhər və yaşayış məntəqələrinə, kənd təsərrüfatına, dəmir və avtomobil yollarına, neft və qaz hasilatı sənayesinə, limanlar və dəniz nəqliyyatına, balıq təsərrüfatına, müalicə və istirahət obyektlərinə öz mənfi təsirini göstərir. 1993-cü ilin hesablamalarına görə ("Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin vəziyyəti və təbiəti mühafizə fəaliyyəti üzrə DÖVLƏT MƏRUZƏSİ, Bakı, 1993) 2010-cu ilədək Xəzərin səviyyəsinin -25 m mütləq səviyyəyədək artması baş versə, planlı və mühəndis mühafizə işləri olmadan yuxarıda sadalanan sahələrə vurulan ziyanın miqdarı daha çox ola bilər. Şübhəsiz ki, manata çevrildiyi və indiki qiymətlərlə daha dəqiq hesablama aparılması halında bu rəqəmlər daha böyük olmalıdır.

Xəzərin səviyyəsi 1978-ci ilədək 2,5 m qalxmışdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Coğrafiya İnstitutunun məlumatlarına görə bir çox neft mədənlərini, 600 km uzunluğunda sahil boyu zolağında 800 km²-dən çox sahəni, 10000 hektara qədər

kənd təsərrüfatı torpaqlarını, 50-dən çox yaşayış məntəqəsini, 250-yədək sənaye obyektlərini su basmışdır. Bəla burasındadır ki, səviyyənin sabitləşməsi hələ sual altındadır.

1996-cı ildən başlayaraq Xəzərin səviyyəsinin enməsi müşahidə olunur. Hazırda səviyyə -27,2 m-dədir.

Sel haqqında çox deyilir və illər uzununu o getdikcə artmaqda olan problemlər sırasında durur. Sellərin və onlara müvafiq olan digər kortəbii hadisələrin çöl şəraitində öyrənilməsi hazırda tamamilə dayandırılmışdır. Vaxtilə dolğun fəaliyyət göstərən sel komissiyası öz-özünə buraxılmış, sellərin öyrənilməsi ilə ancaq respublika hidrometkomu (cari operativ fəaliyyət) və respublika MEA Şəki elmi mərkəzi məşğul olur. Hazırkı kitabda (onun regional hissəsində) bu problemin həm təbii fəlakət kimi mənfi təsir məsələlərinə, həm də sel gətirmələrinin tikinti materialı kimi istifadə edilməsi sahəsindəki faydalı cəhətlərinə diqqət verilir.

Sel Azərbaycanın bir dağlıq ölkə kimi ümumi problemidir. Lakin ona regionlar üzrə differensial baxış problemin inzibati rayon daxilində daha dəqiq öyrənilməsi və mübarizə üsullarının konkretləşdirilməsinə imkan verə bilər.

Beləliklə, biz Azərbaycanın regional coğrafi problemlərini 3 əsas qrupa bölürük.

1. Təbii şərait və ehtiyatlar və onların düzgün, daha səmərəli istifadəsi sahəsindəki problemlər.
2. Kortəbii hadisələr və onların qarşısının alınmasına aid problemlər.
3. İstehsalın ərazi təşkili, təbii ehtiyatlardan məqsədli istifadənin iqtisadi və sosial coğrafi problemləri

Bu istiqamətlər üzrə irəli sürülən təkliflər ayrı-ayrı regionlara aid bölmələrdə verilir. Bu bölmələrdə uzun-uzadı, mətləbə dəxli olmayan ədəbiyyat, informasiya təhlilinə yer verilmir. İşə belə yanaşma onu əvvəlki təsvirlərdən prinsip etibarilə fərqləndirir və tədqiqata əməli-tətbiqi istiqamət verir.

246455

Azərbaycanın ümumi və regional coğrafi problemləri dedikdə nəyi başa düşmək lazımdır? Bu iki məvhum və onların mahiyyəti arasında kəskin sərhəd yoxdur bilərlər. Bunlar ilk növbədə özlərinin miqyasına görə fərqlənə bilərlər. Lakin elə problemlər var ki, onlar ancaq inzibati rayon, hətta kənd və onun mənsubiyyətində olan ərazi çərçivəsindən kənara çıxmır. Belə lokal problemlərin həlli çox vaxt inzibati rayonun yaxud kəndin öz vəsaiti və imkanları daxilində həll edilə bilər. Məsələn, su qıtlığına qarşı yerli su mənbələrindən istifadə etmək yollarını rayon və kənd rəhbərliyi həyata keçirməlidir. Yaxud ərzaq, heyvandarlıq üçün yem ehtiyatlarını artırmaq məqsədilə suvarılan torpaqlarda ikinci məhsulalma işi də rayon və kənd üçün regional problemlər sırasında durur. Bunlar regional problemlər hissəsində sadalanacaqdır.

Ümumi (qismən global) coğrafi problemlərə gəldikdə isə bunlar dövlət, dövlətlərarası razılaşma və BMT xətti ilə həll edilə bilər. Ümumi problem yaxud onların həlli xalis coğrafi mahiyyətli olmaya da bilər. Məsələn, Azərbaycanda torpaq qıtlığı həm coğrafiyanın, həm də yerşünəşlik və torpaqşünəşliyin problemi. Torpağın eroziyası, duzlaşma və s. zərərli proseslər də bu qəbildəndir. Quraqlıq respublikamız üçün coğrafi problemdir, lakin onun həlli torpaqşünəşsiz və ya meşəçisiz mümkün deyil. Xalis coğrafi səciyyəli hesab elədiyimiz digər problemlər də məsələyə kompleks baxış və digər ixtisas sahiblərinin iştirakını tələb edir.

Müasir şəraitdə respublika üçün özünün kəskinliyi ilə daha çox fərqlənən coğrafi problemlər aşağıdakılardır.

1. Torpaq qıtlığı və onunla əlaqədar ortaya çıxan problemlər. 1990-cı ildə Azərbaycanda əhalinin hər nəfərinə 0,2 hektar əkin sahəsi düşürdü. Ermənistanın təcavüzü və Xəzərin sahillərini subasması nəticəsində bu sahə daha da azalmışdır. Dünyanın əksər ölkələrində adambaşına düşən əkin sahəsi hektardan artıqdır.

2. Quraqlıq və su qıtlığı ilə yaranan problemlər. Bütün dünya üçün səciyyəvi olan problemlər Azərbaycanda qədim zamanlardan, hətta eramızdan xeyli əvvəl mövcud olmuş və tarix boyu onlara qarşı mübarizə aparılsa da kifayətləndirici həll olunma dərəcəsinə gəlib çatmamışdır. Problemin daha geniş miqyasda və əsaslı surətdə aradan götürülməsi üçün hazırda elmi-texniki imkanlar var. Torpaq islahatı keçiriləndən, torpaq üzərində xüsusi və kollektiv mülkiyyət yaranandan sonra bu problem məhdud massivlərdə, əsasən iri və qonşu (eyni təbii şəraitli) təsərrüfatların və dövlətin vəsaiti hesabına həll edilə bilər.

3. Səhrələşmə problemi. Kompleks səciyyəli olsa da bu quraqlıq problemi ilə sıx əlaqəlidir. Buna görə də BMT-nin Ümumdünya Meteoroloji təşkilatının nəzarətindədir və onun kənd təsərrüfatı meteorologiyası üzrə xüsusi komissiyasının müəyyən etdiyi ekstremal hadisələr qrupuna daxildir. Problemin öyrənilməsi həmin təşkilat tərəfindən əlaqələndirilir. Bir neçə il bundan qabaq Azərbaycan MEA Coğrafiya İnstitutunda səhrələşməyə aid elmi-tədqiqat işlərinə vəsait çatışmadığından bu işlərin yerinə yetirilməsi təxirə salınmışdır.

4. Digər kəskin ekososğrafi problemlər.

Sadalanan global problemlərin bir çoxu bu və ya digər dərəcədə regional problem kimi də qalır.

Kitabda təbii ehtiyatların aşkarlanması, onlardan tam və düzgün istifadə edilməsi, bu işə xarici və yerli investitorları cəlb etmək üçün onların tələblərinə uyğun elmi əsaslandırılmış tövsiyələrin hazırlanması məsələlərinə xüsusi yer verilir.

Mövzu 3 mərhələdə yerinə yetirilir. Birinci mərhələ də işin quruluşu, məqsəd və vəzifələri, elmi-metodiki cəhətdən onun əvvəlki tədqiqatlardan prinsip etibarilə fərqi və ən vacibi, müasir dövr üçün onun tətbiq imkanları, aktuallığı və faydalılığı əsaslandırılır. Ümumi səciyyə də eyni zamanda respublikanın bütövlükdə qısa coğrafi səciyyəsi, qəbul edilmiş rayonlaşdırmanın işlənən mövzunun məqsədinə uyğun təkmilləşdirilməsi yaxud dəqiqləşdirilməsi məsələləri şərh olunur. Sonrakı bölmələrdə

verilən səciyyələrdə təkrara yol verməmək üçün burada bir sıra təbii ehtiyat xarakterli landşaft xəritələr əsasında və onların iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma şəbəkəsi ilə əlaqəli və müqayisəli şərh edilir.

Birinci mərhələnin sonrakı bölməsi bütünlüklə Böyük Qafqaz vilayətinin coğrafi problemlərinə həsr olunur. Bu artıq işin “regional hissəsinə” daxil olur.

Regional hissə tədqiqatın əsas mahiyyətini əks etdirir. Təkmilləşdirilmiş iqtisadi-coğrafi şəbəkə üzrə iri ərazilər və onlara daxil olan iqtisadi rayonların (inzibati rayonlar və ya bir-birinə yaxın rayon qrupları üzrə) problemləri burada müəyyənləşdirilir, onların müasir coğrafi vəziyyətinin interpretasiyası və həlli yolları üzrə təkliflər hazırlanır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, regional hissə 6 bölmədə şərh olunur. Buraya əvvəllər qəbul edilmiş bölgüyə əsasən Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Kür-Araz, Naxçıvan, Talış təbii vilayətləri və Ə.C.Əyyubovun təklifinə əsasən 6-cı vilayət kimi Xəzrin Azərbaycan sektoru daxildir. Bölmələrdə təbii ehtiyat zənginlikləri (Xüsusilə istifadə olunmayan yaxud az istifadə olunan) şərh edilməklə bərabər təbii-iqtisadi rayonlar üzrə 1:600000 miqyaslı xəritələrin əsasında verilir.

Mövzunun bütünlüklə yerinə yetirilməsindən asılı olmaya-raq qurtarmış hər bir iş yaxud onun ayrı-ayrı hissələri müstəqil surətdə müvafiq dövlət orqanlarına, inzibati rayonların icra hakimiyyəti başçılarına təqdim edilə bilər.

Vilayət daxilində tədqiqat işləri iqtisadi-inzibati rayonlar və rayon qrupları üzrə aparılır. Məsələn Böyük Qafqazı işləyərkən Şəki- Zaqatala iqtisadi rayonunun təbii şəraiti və problemləri bir-birinə çox yaxın olan Balakən-Zaqatala, Yaxud Oğuz-Qəbələ inzibati rayonları birləşdirilə bilər.

Beləliklə təbii və iqtisadi əsasları özündə cəmləşdirən rayonlaşdırmanın ən iri taksonomik vahidi təbii-iqtisadi vilayət, sona iqtisadi-coğrafi rayon, kiçik vahidlər isə inzibati rayon və şəhərlərdir. Müxtəlif taksonomik vahidlər üzrə şərh zamanı

təkrara yol verməmək üçün vilayətlərin ümumi səciyyəsi çox qısa, 0,1-0,2 çap vərəqi həcmində verilir. Bu səciyyə iqtisadi-coğrafi rayonlar hissəsində daha müfəssəl verilir. Bundan sonra iqtisadi rayonlar üzrə problemlər, onların global problemlərlə əlaqəsi, genetik əsası, mahiyyəti, əgər əlverişli təbii şərait, ehtiyat, yaxud sərvət səciyyəlidirsə, onların istifadəsi yolları üzrə təkliflər irəli sürülür. Problem əlverişsiz təbii şərait, təbii hadisə və s. səciyyəlidirsə onda onların elmi mahiyyəti şərh edilir, təsirinin azaldılması və ya qarşısının alınması üzrə təkliflər irəli sürülür.

İnzibati rayonların (tək və ya qrup şəklində) təsvirində onların icra və təsərrüfat rəhbərlərini maraqlandıran qısa coğrafi məlumat (məsələn, məntəqələrin mövqeyi, hündürlüyü, səth və yeraltı suların səviyyəsi və xüsusilə istifadə olunmayan və investisiya qoyula bilən sahələr və s.), iqtisadi coğrafi rayonlar üzrə sadalanan və digər problemlərin bu ərazilərdə həll oluna bilən məsələləri rayonun iqtisadi və sosial ehtiyatlarından asılı inkişaf imkanları, şəhərsalma işlərində təbii şəraitin nəzərə alınması, nəqliyyat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və digər ekocoğrafi məsələlər öz əksini tapmalıdır.

İşin ən məsuliyyətli və vacib hissəsini müvafiq, daha əlverişli rayonlaşdırma sisteminin yaradılması, yaxud seçilməsi və fiziki coğrafi tələbləri özündə cəmləşdirən sxemin qəbul edilməsi təşkil edir. Ən mühüm tələb ondan ibarətdir ki, rayonlaşdırma sisteminin son, aşağı rəngi öz sərhədlərini saxlasın. Bu rayonlaşdırmanı və ümumiyyətlə bütün görülən işin tadbirini asanlaşdıran, onun lazımı bölmələrini istehlakçıya-xüsusilə icra hakimiyyəti orqanlarına çatdırılmasına, regional problemin hansı çərçivə daxilində şərh və həll edilməsinə imkan verir.

Azərbaycan ərazisi üzrə indiyə qədər aparılan çoxlu fiziki-coğrafi və iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırmalar öz dövrü üçün əhəmiyyətli olsa da vaxt keçdikcə daha yenisi yaxud əvvəlkinin təkmilləşdirilmiş variantı ilə əvəz olunmuşdur. Bu rayonlaşdır-

maların içərisində ayrı-ayrı regionlara həsr edilmiş bölgülər də az deyil.

Respublika ərazisinin ilk elmi əsaslandırılmış rayonlaşdırılmasını iqlim üzrə İ.V.Fiqurovski (1926) vermişdir. Bundan sonra aparılan digər fiziki-coğrafi rayonlaşdırılmalarda həmin iqlim rayonlaşdırılması bu və ya digər dərəcədə öz əhəmiyyətli rolunu oynamışdır. Fiziki-coğrafi rayonlaşdırmaların əksəriyyəti ya ümumi səciyyə daşmış, ya da kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün aparılmışdır.

Əgər fiziki-coğrafiyanın müxtəlif sahələrinə və ümumiyyətə landşafta həsr edilmiş rayonlaşdırmalar çox vaxt elmi-tədqiqat metodikasının təkmilləşdirilməsi və məlumatların artmasına əsasən dəqiqləşdirilir və az dəyişilirdisə, iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırmalar istər nəzəri-metodik, istərsə də statistik cəhətdən köklü surətdə bir-birindən fərqlənə bilirlər. Bu birinci növbədə ayrı-ayrı dövrlərdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, təsərrüfatçılıq forma və münasibətlərin dəyişilməsi, son vaxtlar da isə cəmiyyətdə yeni idarəetmə forma və metodlarının, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi və bazar münasibətlərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində daha geniş yer tutması ilə əlaqədardır. Müasir bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsi coğrafiyalardan respublikanın müxtəlif təsərrüfat və sosial sahələrin tələblərini nəzərə ala bilən ümumiləşdirilmiş iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırma şəbəkəsinin yaradılmasını tələb edir. İndiyə qədər təklif olunan bölgü sxemləri artıq yaşadığımız dövrün tələblərinə cavab vermir.

Ona görə də hazırki işin regional bölgü əsasını A.A.Nadirov, B.Ə.Budaqov, A.K.Ələsgərov, Ə.X.Nuriyev, S.K.Hüseynov, T.E.Həsənov və M.A.Müseibov tərəfindən tərtib olunmuş "Azərbaycan Respublikasının iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılmasının yeni istiqamətdə təkmilləşdirilməsi" adlı əsər təşkil edir.

Əsər ayrıca məqalə şəklində Azərbaycan MEA xəbərlərində (iqtisad elmləri seriyası) 1996-cı ildə dərc edilmişdir.

Müəlliflərin təqdim etdiyi rayonlaşdırma şəbəkəsi iqtisadi rayonların təbii şəraiti, təsərrüfatın tarixən formalaşması və inkişafı, oxşar iqtisadi problemlərin, məskunlaşma sisteminin vahidliyi, kənd təsərrüfatının tarixən formalaşması və inkişafı, oxşar iqtisadi problemlərin, məskunlaşma sisteminin vahidliyi, kənd təsərrüfatının kompleks ixtisaslaşması, vahid nəqliyyat sistemi, hərbi siyasi vəziyyət, ekoloji salamatlıq və ən başlıcası bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq baş verə biləcək dəyişikliklər kimi prinsipləri nəzərə alır.

Bölgü eyni zamanda ondan əvvəl, 1949-cu və sonrakı illərdə təklif olunmuş rayonlaşdırma prinsiplərini şəbəkələrini nəzərə alır, onların faydalı cəhətlərini saxlayır.

Qeyd edilən rayonlaşdırmanı qəbul etməklə bərabər hazırkı işin müəllifləri onun fiziki-coğrafi əsasını gücləndirmək üçün bir sıra əvvəlki rayonlaşdırmaların təcrübəsindən istifadə etmişlər.

Bunlardan Ə.M.Şıxlinski və V.Q.Zavriyevin (Физико-географические области и районы. "Географический атлас Азерб.ССР, "Баку,1949) М.А.Мüseyibov və В.Ə.Budaqovun ("Физико-географическое районирование Азербайджанской ССР". В книге "Материалы 6-й"Межвуз. Кон. По природно-экон. рай. СССР", М. 1974) .В.Ə.Budaqov və Ə.С.Əyyubovun (Типы ландшафтов и физико-географическое районирование. Карта, 1:600000, М.1978), В.Т.Нəzirovanın (Azərbaycan kənd təsərrüfatı. Xəritə, Bakı, 1992), Ə.С.Əyyubovun Azərbaycan SSR-in aqroiqlim rayonlaşdırılması (xəritə, 1:600000, М. 1976) və başqalarını göstərmək olar.

Sistem səciyyəsi baxımından yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kitabda təklif olunan, bölgü 2 yox, 4 rəngli taksonomik vahidlərdən ibarətdir.

1. İqtisadi-coğrafi vilayət.
2. İqtisadi-coğrafi rayon.
3. İnzibati rayon.
4. Respublika tabeli şəhər əraziləri.

İqtisadi-coğrafi vilayət ilk növbədə əhalidə orografik xüsusiyyətləri olan hidrometeoroloji, torpaq-bitki amillərinin və iqtisadiyyatının ümumi yaxın cəhətlərini özündə cəmləşdirən iri taqsonomik vahiddir. Bu vahid iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırmalar üçün ilk dəfə təklif olunur.

İqtisadi-coğrafi rayon yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin (Nadirov və başqaları) qeyd etdiyi kimi, təbii şəraitinə, xalq təsərrüfatının ixtisaslaşması istiqamətinə, əhalisinin məskunlaşmasına, tarixən formalaşan özünə məxsus təsərrüfat-mədəni həyat istiqaməti olan və qarşısında duran yaxın spesifik problemlərinə görə başqalarından fərqlənən ərazidir.

İnzibati rayon Azərbaycan respublikasının inzibati bölgüsü üzrə ayrılan yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları, özünəməxsus təsərrüfat və nəqliyyat sistemi olan ərazidir.

Əgər iki əvvəlki iri bölgülərin sərhədlərinin ayrılmasında təbii şərait, ehtiyatlar, az da olsa təbii zonalıq göstəriciləri mühüm rol oynayarsa, inzibati rayonun sərhədləri çərçivəsində, xüsusən dağlıq hissəsində bu göstəricilər bəzən heç nəzərə alınmır və buna görə də rayonlaşdırma sistemini regional-tipoloji kateqoriyaya mənsub edir.

Cədvəl 1**Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılması üzrə
taksonomik vahidlər və onların tərkibinə daxil olan bölgələr**

İqtisadi-coğrafi vilayətlər	İqtisadi-coğrafi rayonlar	İnzibati rayonlar	Respublika və MR tabeli şəhərlər
1	2	3	4
A.Böyük Qafqaz	A-1. Abşeron	A-1-1 Abşeron	Bakı Sumqayıt
	A-II.Quba- Xaçmaz	A-1-2 Xızı A-II*1 Siyəzən A-II-2 Dəvəçi A-II-3 Xaçmaz A-II-4 Quba A-II-5 Qusar	
	A-III.Dağlıq Şirvan	A-III-1 Qobustan A-III-2 Şamaxı A-III-3 Ağsu A-III-4 İsmayılı	
	A-IV.Şəki- Zaqatala	A-IV-1 Qəbələ A-IV-2 Oğuz A-IV-3 Şəki A-IV-4 Qax A-IV-5 Zaqatala A-IV-6 Balakən	Şəki
B. Aran (Kür-Araz)	BI. Aran	B-I-1 Neftçala B-I-2 Salyan B-I-3 Hacıqabul B-I-4 Biləsuvar B-I-5 Saatlı B-I-6 Sabirabad B-I-7 İmişli B-I-8 Kürdəmir B-I-9 Beyləqan B-I-10 Zərdab B-I-11 Ucar B-I-12 Göyçay B-I-13 Ağcabədi	Əli- Bayramlı Yevlax Mingəçevir

		B-I-14 Bərdə B-I-15 Ağdaş B-I-16 Yevlax	
V. Kiçik Qafqaz	V-I.Gəncə- Qazax	V-I-1 Goranboy V-I-2 Samux V-I-3 Xanlar V-I-4 Şəmkir V-I-5 Tovuz V-I-6 Ağstafa V-I-7 Qazax V-I-8 Daşkəsən V-I-9 Gədəbəy	Naftalan Gəncə
	V-II.Yuxarı Qarabağ	V-II-1 Cəbrayıl V-II-2 Füzuli V-II-3 Xocavənd V-II-4 Ağdam V-II-5Xocalı V-II-6 Tərtər V-II-7 Şuşa	Xankəndi Şuşa
	V-III.Kəlbəcər- Laçın	V-III-1 Zəngilan V-III-2 Qubadlı V-III-3 Laçın V-III-4 Kəlbəcər	
Naxçıvan	Q. Naxçıvan MR	Q-I Ordubad Q-2 Culfa Q-3 Babək Q-4 Şərur Q-5 Sədərək Q-6 Şahbuz	Ordubad Culfa Naxçıvan
D. Talış	D. Lənkəran- Astara	D-1 Cəlilabad D-2 Masallı D-3 Lənkəran D-4 Astara D-5 Yardımlı D-6 Lerik	Lənkəran
E.Xəzər	E.Azərbaycan sektoru		

Nəhayət respublika tabeli şəhərlər və şəhər ərazi vahidləri.

Bu bölgü kiçik əraziləri əhatə etsə də təbii, iqtisadi və sosial cəhətdən ona ayrıca rayon vahidi kimi diqqət verilməsini tələb edir. Bunlara Bakı, Əli-Bayramlı, Gəncə, Xankəndi, Lənkəran, Mingəçevir, Naftalan, Sumqayıt, Şəki, Şuşa və Yevlax şəhərləri və onların əraziləri daxildir. Bu prinsip Naxçıvan MR də aid olub Culfa, Naxçıvan və Odubad şəhərlərinə də aiddir.

Hazırkı işin xarakterindən asılı olaraq birinci və axırncı bölgülərin yuxarıda qeyd edilən müəlliflərin rayonlaşdırılmasına əlavə edilməsi sistemi təkmilləşdirir, onun bütövlüyünü təmin edir.

Lakin burada bir məsələnin açıqlanmasına ehtiyac var. Şəbəkə bölgüsü istifadə edilən iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırmada təbii şərait, inzibati rayonların iqtisadi, ərazi və digər cəhətlərdən olan yaxınlıqları nəzərə alınır. Lakin bəzi hallarda bu və ya digər inzibati rayonun müəyyən iqtisadi rayona daxil edilməsi mübahisə yarada bilməz. Məsələn Ağdam, Tərtər və Cəbrayıl rayonlarının yuxarı Qarabağ adı altında birləşdirilməsi məntiqdən bir qədər kənara çıxır. Çünki, əvvəla, bu rayonların xeyli hissəsi düzənliyə düşür və “Yuxarı” sözü buraya yapışmır. Siyasi mülahizələrdən son vaxtlar meydana gəlmiş “Yuxarı Qarabağ” adı özlüyündə “Aşağı Qarabağ” məfhumunun da mövcudluğunu tələb edir. Bəs bu adı tətbiq etmək olar? Əgər bölgüdə “Aşağı Qarabağ” yoxdursa onda “yuxarı” hissə Qarabağa aid edilməsi nə qədər düzgündür? Eyni iradı hər cəhətdən Zəngilan və Qubadlı rayonlarına yaxın olan Cəbrayıl rayonuna da aid etmək olar. Bizə belə gəlir ki, Qarabağ və ona yaxın rayonların yerini iqtisadi coğrafiyaçılar rayonlaşdırma şəbəkəsində dəqiqləşdirilməlidir. “Yuxarı Qarabağ” yer adının özünün dəqiqləşdirməsinə də ehtiyac var.

Bununla belə A.A.Nadirov və başqa müəlliflərin Azərbaycanın iqtisadi-coğrafi rayonlaşdırılması üzrə irəli sürdükləri təkmilləşdirmə hazırkı işdə şərti olsa da qəbul edilmiş və aşağıdakı kimi daha da dəqiqləşdirilmişdir.

1. Bölgüyə elmi-metodiki sistem xarakteri verilmiş və taksonomik vahidlər mahiyyətə səciyyələndirilmişdir.

2. Taksonomik vahidlər sisteminə ən böyük və ən kiçik vahid kimi “iqtisadi-coğrafi vilayət” və “respublika tabeli şəhər” bölgüləri əlavə edilmişdir.

3. Aran iqtisadi coğrafi rayonu vilayət kimi qəbul edilmiş və şəbəkə pozulmadan onun daxilində eyni adlı iqtisadi rayon yaradılmışdır.

4. Nəhayət, bölgü indeksləşdirilmişdir. Bu rayonlaşdırma sisteminin kompüterləşdirilməyə, onun ən vacib parametrlərini əvvəlcədən tərtib edilmiş proqram üzrə EHM yaddaşına salmağa imkan verir. Bu məqsədlə bütün mövzu üzrə iki proqram tərtib edilə bilər. Birinci proqram ümumrespublika coğrafi problemləri fonunda iqtisadi-coğrafi rayonlara aid olmalı, ikinci isə inzibati rayonların problemlərini əhatə etməlidir. Rayonlaşdırma icra hakimlərinə lazım olan informasiyanı operativ surətdə əldə etməyə imkan verə bilər.

Beləliklə işdə iqtisadi-coğrafi rayonlar və onlara daxil olan inzibati rayonlar və şəhərlərin coğrafi problemləri aşağıdakı ardıcılıqla öyrənilir.

İşin regional hissəsi cədvəldə verilən ardıcılıqla yerinə yetirilir. Vilayətlərin qısa coğrafi şərhini onların əsasən təbii şəraitini, ehtiyatlarını, qlobal baxımdan mövqeyini (mənsub olduğu geoloji şəraiti, iqlim qurşağı, landsaft zonası, faydalı qazıntıları, qeyri-ənənəvi enerji, bərpa olunan ehtiyatlarını və s.) və ümumi problemlərini əks etdirir.

Bundan sonra gələn iqtisadi-coğrafi və inzibati rayonlar daha geniş təmsil olunur, kompleks-iqtisadi və fiziki coğrafi səciyyə daşıyır. İqtisadi-coğrafi rayonda təbii imkanlar, kortəbii hadisələr, yaxud antropogen təsir nəticəsində yaranmış problemlər Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu timsalında aşağıdakı kimi verilir. Onu da qeyd edək ki, bölmənin mətninin təxminən 80%-i problemlərə həsr olunur.

1. Səth quruluşunun spesifik xüsusiyyətləri və onunla əlaqədar olan problemlər.
2. Faydalı qazıntıların istifadəsi ilə əlaqədar coğrafi problemlər.
3. Palçıq vulkanizmi ilə əlaqədar problemlər.
4. İqlim ehtiyatları və onların səmərəli istifadəsi problemləri:
 - a) Kənd təsərrüfatında;
 - b) Kurort-rekreasiya sahəsində;
 - v) Ekoiklim sahəsində;
4. Su problemləri:
 - a) Suvarma işləri sahəsində;
 - b) İri yaşayış məntəqələrinin su təchizatı sahəsində;
 - v) Yeraltı su ehtiyatı və problemləri;
5. Bitki örtüyü və onunla əlaqədar problemlər:
 - a) Meşələrin vəziyyəti;
 - b) Otlqların vəziyyəti;
 - v) Dərman, yabanı, meyvə, giləmeyvə bitkilərinin istifadəsinin səmərələşdirilməsi.
6. Torpaq problemləri:
 - a) Torpaq fondu və torpaqların münbitliyi sahəsində;
 - b) Şoranlaşma və çirklənmə məsələləri;
 - v) Torpaqların bərpası sahəsində;
7. Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və səmərəli istifadəsi problemləri.
8. Nəqliyyat, yolsalma və şəhərsalma problemləri.
9. Əhalinin məskunlaşması, işlə təminatı problemləri.
10. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olan iqtisadi və sosial-coğrafi problemlər:
 - a) İqtisadi-coğrafi problemlər;
 - b) Sosial-coğrafi problemlər;
 - v) Sərmayə qoyuluşu tələb edən sahələr;
 - q) İnteqrasiya imkanları;

11. Ekoloji problemlər (xüsusilə şəhər ekologiyası, rekultivasiya və meliorasiya obyektləri) və onların coğrafi əsaslandırılması.

Son iki taksonomik vahidlərə – inzibati rayonlara və şəhərlərə aid iş bölmələr üzrə rayon və ya şəhərə aid coğrafi problemlərin açıqlanmasına və onların həllinə aid təkliflərə həsr olunur. Bu bölmələrdə artıq iqtisadi, təbii-iqtisadi sosial məsələlərə daha müfəssəl yer verilir. Burada iqtisadi-coğrafi rayonlar bölməsində şərh olunan bəzi məsələlər təkrar oluna bilər. Belə təkrar işin nəticəsinin yığcam şəkildə verilməsi inzibati rayon rəhbərləri tərəfindən istifadəsini asanlaşdırmaq üçün labüddür. Bu məqsədlə problemlər inzibati rayonlarda daha konkret və geniş şərh olunur və işin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Inzibati rayon problemlərinin şərhini iqtisadi riyondan fərqli olaraq ən mühüm problemdən kiçiyə doğru olan ardıcılıqla verilir. Burada ilk növbədə rayonun coğrafi mövqeyi, onun torpaq fondu, iri yaşayış məntəqələrinin dəniz səviyyəsindən hündürlüyü, bəzi vacib fiziki coğrafi və statistik məlumatlar, əhəlisinin sayına görə əkin sahəsi təminatı, istehsalın tarixi ənənəvi inkişaf yolları, mövcud təbii ehtiyatlardan istifadənin müasir imkanları, istehsalın ixtisaslaşması, inkişafı və genişləndirilməsi, ehtiyatlardan (iqlim, torpaq, bitki, qazıntı, mineral su və s.) səmərəli istifadəni məhdudlaşdıran təbii və iqtisadi amillər, quraqlıq və su qıtlığının yerli miqyasda həlli yolları, təbii ehtiyatlara əsaslanaraq qısa müddətdə ərzaq ehtiyatını artırma sahələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri, yol, nəqliyyat problemlərinin təhlili və həlli üçün təkliflər verilməsi, kənd problemləri, torpaqların qiymətləndirilməsində antropogen və təbii amillərin nəzərə alınması, antropogen təsir nəticəsində torpaq itkisinin qarşısının alınması (su anbarları, kanalların təsiri ilə) əlverişsiz təbii amillərin aşkarlanması, əkin sahələrində eroziya problemlərinin həlli üçün tədbirlər sisteminin hazırlanması, sel və ya sürüşmə təhlükəsi olan kəndlərin köçürülməsi, digər yerli ekoloji problemlər, kiçik su elektrik stansiyaları və su anbarları

problemləri, əhali problemləri, sosial inkişaf və tez gəlir verə bilən sosial sahələrin (xüsusi ilə kurort turizm sahəsində) işıqlandırılması, rayonlar arası inteqrasiya imkanları, respublika və xarici kapitalın cəlb edilməsi, istehsal münasibətlərinin yenidən qurulması sahəsində dəyişikliklər və onlarla əlaqədar qarşıya çıxan çətinliklər, əhaliyə, istehsala və xarici mütəxəssislərə, turistlərə xidmət edən infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi və s. əhatə olunur.

İqtisadiyyatın formalaşması və inkişafının fiziki-coğrafi əsaslarını təşkil edən təbii şərait və ehtiyatlar ümumi şəkildə bu tədqiqatın regional hissəsinin əvvəlindən başlasa da özünün əsas şərhini regional hissənin “iqtisadi-coğrafi rayonlar” hissəsində tapır.

II FƏSİL

BÖYÜK QAFQAZ COĞRAFI VİLAYƏTİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Təbii zənginliklərinə, sənaye və iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsinə görə vilayət Azərbaycanca xüsusi yer tutur. Sahəsi 28,8 min kv. kilometrdir. Burada Azərbaycan əhalisinin 43,4%-i (3,2 milyon nəfər) məskunlaşır. Respublika sənaye potensialının təxminən 80%-i, Kənd təsərrüfatı istehsalının isə bir sıra əsas sahələr üzrə 25%-dən (üzüm) 87%-ə (meyvə) qədər Böyük Qafqazın payına düşür.

Böyük Qafqaz adı altında Taman yarımadasından Abşeron yarımadasına, Qara dənizdən Xəzər dənizinə qədər uzanan mürəkkəb Alp qırışıqlığı yaşlı dağ sistemi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası ərazisinə onun kiçik cənub-şərq hissəsi daxil olsa da bizim coğrafi ədəbiyyatımızda o, "Böyük Qafqaz" təbii vilayəti kimi tanınır.

Cənubdakı ön dağ silsilələri, maili düzənliklər də daxil olmaqla vilayət əsasən dağlıq səciyyə daşıyır. Buranı hündürlüyü 4466 m-ə çatan Bazardüzü dağından, girintili-çixıntılı, çılpaq soyuq suayrıcı hissədən Xəzər sahillərindəki subtropik ovalıqlara qədər (-26 m) müxtəlif landşaft tipləri təmsil edir.

Ərazi əsasən çökmə suxurlarından ibarət olduğuna görə bitki və heyvanat aləmi ilə zəngindir. Baş Qafqaz silsiləsinin yamacları kəskin meyilli olduğu üçün saysız-hesabsız dərələrlə, bəzi yerlərdə yarpaqlarla parçalanmışdır.

Dağəmələgəlmə prosesləri vilayətdə indi də davam edir. Bu özünü hər şeydən əvvəl ərazinin yüksək seysmikliyində göstərir. Balakəndən Şamaxıya qədər olan sahədə baş verən zəlzələlərin şiddəti bəzən 6-9 bala çata bilər.

Faydalı qazıntılar Balakən yaxınlığında polimetal mədənləri, tikinti materialları, müxtəlif tərkibli suları olan çoxlu neft və

qaz yataqları ilə zəngindir. Burada çoxlu palçıq vulkanları cəmləşmişdir.

Tükənməz təbii ehtiyatları – bol günəş radiasiyası, yüksək termik səviyyə, külək-enerji ehtiyatları (Abşeron yarımadası və ona yaxın ərazilərdə), iti sürətlə axan dağ çaylarının böyük enerji potensialıdır.

Bu böyük sərvətin hazırda 5%-i də olsa istifadə edilmir.

Təbii-coğrafi cəhətdən üç iri hissəyə bölünür – cənub yamac, Abşeron-Qobustan və Şimal-şərq yamac. Cənub yamac özünün daha mülayim, dağ ətəklərində subtropik iqlimi və zəngin bitki, xüsusilə meşə quraq subtropik iqlim şəraiti və nisbətən kasıb bitki-heyvanat aləmi ilə səciyyələnir. Şimal-şərq yamacı cənub yamaclardan fərqləndirən əsas cəhət buranın nisbətən soyuq iqlimi və azmeyilli şəraitidir.

Bu böyük müxtəliflik digər təbii amillərlə bərabər təsərrüfatın ümumi istiqamətində, onun sturukturunda, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsində də öz əksini tapır.

Cənub yamac əsasən özünün çoxsahəli kənd təsərrüfatı (taxılçılıq, ipəkçilik, tütüncülük, meyvəçilik, heyvandarlıq və s.) və sənaye (ipək, tütün, ətriyyat, konserv başqa yeyinti sənaye sahələri) sahələri ilə fərqlənir.

Abşeron-Qobustan sahəsi sənaye istehsalına görə Azərbaycanın ən inkişaf etmiş bölgəsidir. Neftçıxarma və emalı, neft-kimya, qara və əlvan metallurgiya, elektroenergetika, tikinti, yüngül, yeyinti və başqa istiqamətlər buranın iqtisadi inkişafının təməlini təşkil edir. “Əsrin müqaviləsi”, mövcud sənaye potensialının mühüm sahələrinin mütərəqqi texnologiyalar əsasında yenidən qurulması niyyəti onların daxil olduğu iqtisadi rayon və dəniz akvatoriyasının, ümumiyyətlə bütün Azərbaycanın güclü inkişafına əlavə ciddi təkan verməlidir.

Şimal-şərq yamac iqlim cəhətdən bir qədər sərt olsa da buranın təsərrüfatı müxtəlif və çoxsahəlidir. Böyük Qafqazın bu hissəsinin təsərrüfatında aparıcı rol bağçılıq, tərəvəzçilik, balıqçılıq, konserv sənayesi və neft istehsalına məxsusdur.

Vilayət böyük kurort-rekresiya potensialına malikdir. Burada balneoloji, balneoiqlim, iqlim, dəniz sahili və dağ kurort yerlərinin böyük müxtəliflikləri təmsil olunur, helioterapiya, talassoterapiya və balneoterapiya imkanları çox böyükdür.

Vilayət miqyaslı ən başlıca problemləri aşağıdakılardır.

1. Böyük neft və qaz ehtiyatlarının bölgənin və bütün respublikanın inkişafı üçün səmərəli istifadə edilməsi.

2. Kənd təsərrüfatı istehsalının ərazinin təbii, xüsusilə iqlim imkanlarına görə düzgün təşkili və istifadəsi, böyük xammal ehtiyatlarının mənimsənilməsi üçün emal müəssisələrinin yaradılması.

3. Cənub yamacda Balakəndən Qax rayonunun suayrıcı hissəsinə qədər (Şəki rayonunda da təzahürləri olan) polimetal yataqlarının istismarı və onun əsasında Azərbaycanın qərb hissəsində daha bir iri metallurgiya bazasının yaradılması.

4. Acınohur gölünün qurudulması və onun ətraflarında meliorasiya işləri aparılması hesabına əkinçiliyin müxtəlif sahələrinin artırılması.

5. Bol günəş radiasiyası və termik potensial olan Qobustana su çıxarılması yolu ilə burada taxılçılıq, heyvandarlığın daha da inkişaf etdirilməsi, zeytunçuluq sahəsi yaratmaq üçün əlverişli torpaq şəraiti olan dağətəklərində zeytun bağlarının, sonra emal müəssisələrinin salınması.

6. Ucuz enerji almaq, suvarma suyu ehtiyatlarını artırmaq üçün dağlıq zonadakı kiçik su anbarlarının yaradılması.

7. Cənub yamaca şimal yamac arasında nəqliyyat əlaqəsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Şamaxı-Qonaqkənd-Xaçmaz magistral avtomobil yolunun salınması.

8. Son dərəcədə az istifadə olunan kurort-rekreasiya imkanlarının geniş tətbiqinə diqqət verilməsi, Böyük Qafqazın yamaclarında beynəlxalq əhəmiyyətli kurort şəbəkəsinin, şimal-şərq yamacı yüksək dağlıq hissəsində isə kompleks turist-rekreasiya mərkəzinin yaradılması.

9.Maddi nemətləri yaradan amillərdən biri insandır. Lakin o hələ bazar iqtisadiyyatının müvəffəqiyyətlə aparılması yollarını, onun geniş imkanlarını, hüquq və imtiyazlarını lazımi səviyyədə bilmir. Bu təsərrüfat quruluşunu yeniləşdirməyi, təbii ehtiyatlardan geniş və səmərəli istifadə etməyi ləngidir, çox vaxt onun qarşısını alır. Problem bütün respublika üçün səciyyəvi olduğu üçün respublika hökuməti qarşısında müvafiq məsələ qaldırılması, "yeni şəraitdə təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması yolları" haqqında dövlət proqramları hazırlanması zəruri hesab edilir.

Bu sadalananlar vilayətin bütün problemlərini əhatə etmir. Onların daha konkret təhlili bölmələrdə verilir.

III FƏSİL

ŞƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONU

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun sahəsi 11 min km² olmaqla, Şəki, Zaqatala, Qax, Oğuz, Qəbələ, Balakən inzibati rayonları və respublika tabeliyində olan Şəki şəhərini əhatə edir. Respublika ərazisinin 12,7%-ni və əhalisinin 6,5%-ni əhatə edən tədqiqat sahəsinin özünəməxsus və siyasi-coğrafi mövqə üstünlükləri vardır. İqtisadi rayon özünün daxili inzibati ərazi vahidləri ilə 30-50 km, respublikanın mərkəzi Bakı şəhəri ilə 225-394 km məsafədə əlaqə saxlaya bilir. Yevlax-Balakən dəmir və şosse yolları ərazinin daxili və xarici iqtisadi əlaqələrində mühüm rol oynayır. Şəki-Zaqatalanın Rusiya Federasiyası (Dağıstan Respublikası) ilə 185 km məsafədə yüksək dağlıq sahə üzrə keçən sərhəddi istər ərazi, istərsə də respublika üçün strateji və hərbi baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alazan çayından Baş Qafqaz dağlarının suayrıcısına qədər uzanan, təqribən 150 km-ə çatan Gürcüstanla olan sərhəd də böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Yevlax-Balakən və Balakən-loqodexi Beynəlxalq avtomobil yolunun TRASEKA nəqliyyat sisteminə daxil olması, qərbdə Balakən gömrük məntəqəsinin fəaliyyət göstərməsi iqtisadi rayonun böyük perspektiv inkişaf imkanlarına malik olduğunu sübut edir. İqtisadi və strateji baxımdan əlverişli coğrafi mövqeyə, böyük təbii-iqlim, zəngin mineral-xammal və əmək ehtiyatlarına malik olan belə unikal ərazinin iqtisadi, sosial və siyasi coğrafi baxımdan tədqiq edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Tədqiq edilən ərazi özünəməxsus təbii şəraiti və relyef xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Relyefi kiçik məsafədə (20-30 km) parçalanmaya məruz qalmaqla, ərazi təbii şəraitinə görə üç mühüm sahəyə ayrılır: Böyük Qafqazın Cənub yamacı; Alazan – Həftəran vadisi; Orta Kür dağətəyi (Acınohur və Turud-Sarıca düzənliyi və Şəkinin dağlıq hissəsi) ərazisi. Ərazi ümumilikdə dəniz səviyyəsindən 100 metrədən

4466 m-ə qədər hündürlükdə yerləşir. Əsasən dağ-çöl, dağ-meşə, subalp və alp çəmənlikləri və nival sahəsi kimi yüksəklik qurşaqları ilə təmsil olunmuşdur. Ərazinin 54%-i 5°; 18%-i 5-10°; 22,4%-i 10-15°; 5-6%-i isə 15° və ondan yüksək meyilli sahələrdə yerləşir. Relyefdə olan bütün təzadlar ərazidən müxtəlif təsərrüfat məqsədləri üçün səmərəli istifadə etməyə imkan verir.

İqlimi əsasən mülayim rütubətli dir. Ərazi il boyu bol günəş enerjisi və radiasiya alır. Günəşli saatların miqdarı ildə 2200-2300 və ümumi günəş radiasiyası 120-148 kkal/sm² arasında tərəddüd edir. Dəniz səviyyəsindən 500-700 metrə qədər yüksək sahələrdə əsasən subtropik iqlim hakimdir. Havanın orta illik temperaturu Balakəndə 6-14° qalan inzibati ərazi vahidlərində isə 0-14° arasında tərəddüd edir. Düşən yağıntıların miqdarına görə Lənkəran-Astaradan sonra respublikada ikinci yeri tutur. Yağıntıların illik miqdarı Acınohurun ətrafında 300-350 mm Alazan-Əyriçayda 500-700 mm, dağlıq ərazilərdə isə 900-1300 mm-dir.

Belə əlverişli iqlim şəraiti kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, inzibati ərazi vahidlərinin hər birində kurort-rekreasiya komplekslərinin inkişaf etdirilməsinin mümkünlüyünü sübut edir.

Şəki-Zaqatala su ehtiyatları ilə daha yaxşı təmin olunmuş regionlardan biri sayılır. Dünyanın ən gursulu və selli çayları olan Kiş, Katex, Şin, Dəmiraparan, Gürmük, Mazım, Muxax və Balakənçay kimi böyük su sisteminin və Qanıx-Əyriçay artezian hövzəsinin ərazidə yerləşməsi bu çaylardan təsərrüfat sahələrində daha yaxşı istifadə etməyi tələb edir. Potensial enerji, içməli su və təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan bu çaylar, eləcə də yeraltı və mineral sular indiyə qədər lazımi təyinatını tapmamışdır. İqtisadi rayonun ərazisində yüksək debitli 20-dən çox mineral su yatağı aşkar edilmişdir. Çimçimax mineral bulağı istisna olmaqla, digər bulaqlar temperaturuna görə əsasən soyuqdur. Onlar yerləşməsinə və kimyəvi tərkibinə görə bir çox üstünlüklərə malikdir. Təkcə Zaqatalada 2 böyük və 20-dən çox kiçik debite malik olan mineral su yatağı aşkar edilmişdir. Çimçimax

bulağın temperaturu 22° S, debiti 1,5 min l/sutkadır. Kimyəvi tərkibinə görə xloridli-natrium tipinə aiddir. Suyun qaz tərkibinin 76,5%-ni metan, 22,2%-ni azot, qalan hissəsini isə nadir qazlar təşkil edir. Qax rayonunda hazırda yüksək debitli dörd mineral bulaq qeydə alınmışdır. Bunlardan Oğlanbulaq-Qızbulaq və Hamambulaq İlisu kəndindən 6 km şimal-şərqdə Hamam çayının sol sahilində yerləşir. İsti bulaqdır, suyun temperaturu 40° S, debiti 161,2 min l/sutka, kimyəvi tərkibi xlor, natrium, kalsium və digər kimyəvi elementlərlə zəngindir.

İkinci mineral bulaq İlisu kəndindən 1 km şimalda, Gümürük çayının sol sahilində yerləşir. Mosku adlanan bu bulağın suyunun temperaturu $30-50^{\circ}$ S, debiti 19,5 min l/sutka, kimyəvi tərkibi zəngindir. Qax rayonu ərazisində yerləşən digər iki bulaq-Əlibəyli və Suskən kəndləri yaxınlığında yerləşirlər, suları soyuqdur. Kimyəvi tərkibinə görə hidrokarbonatlı-sulfatlı sulardır. Suskən kəndi yaxınlığındakı bulaqdan istifadə olunur və «Qax» suyu istehsal edilir. (Ə.V.Məmmədov, Z.M.Əlizadə, 2001). Bu sular əsəb, dəri, ürək-damar və əzələ xəstəliklərinin müalicəsi üçün xeyirlidir. Hazırda Suskən kəndində bu məqsədlə bir sanatoriya-müalicə müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Qəbələ rayonundan 12 km və Kəmərvan kəndindən 5 km aralıda Bum çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1388 m hündürlükdə eyni adlı üç mineral bulaq qeydə alınmışdır. Suyunun temperaturu $39,4^{\circ}$ S və bulaqların debiti sutkada 36 min litr təşkil edir. Qaz tərkibində azotun miqdarı 82%, oksigen 9% və metan 6,8%-dir. Bum mineral suyundan yerli əhali dəri və əzələ xəstəliklərinin müalicəsində geniş istifadə edirlər.

Oğuz rayonu ərazisində bir neçə mineral sular vardır ki, bunlardan üçü-Xalxal, Buduşor və Ağbulaq daha əhəmiyyətlidir. Bu mineral suların temperaturu 32° S, debiti 144 min m^3 /sutka təşkil edir. Kimyəvi tərkibinə görə kükürlü, maqneziumlu, karbonatlı və natriumlu sulardır. Balakən rayonunda bir neçə mineral su yataqları qeydə alınsa da, onların debiti dəqiq müəyənləşdirilməyib. Şəki rayonu ərazisində isə cəmi bir mineral su

yatağı qeydə alınmışdır. Bu mineral bulaq Şəkidən Oğuz qədər avtomobil yolunun kənarında, Şəki şəhərinin 10 km aralıda yerləşir. Debiti azdır. Kimyəvi tərkibinə görə kükürlü sulardır. Yerli əhəmiyyətlidir və rayon əhalisi müalicə məqsədi üçün istifadə edirlər.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ərazisi əlvan metallar və tikinti xammal ehtiyatları ilə də zəngindir. Balakən-Zaqatala filiz rayonu Filizçay, Kasdağ, Katex, Saqator, Karabçay kolçedan-polimetal yataqlarını birləşdirməklə sənaye üçün perspektivlidir. Filizçay kolçedan-polimetal yatağı öz ehtiyatlarına görə Avrasiyada ikinci zəngin yataqlardan biridir. Bu yataqda olan filizlər mis, qurğuşun, gümüş və kükürlə yanaşı qızıl, bismut, kobalt, kalium, skln və tellur kimi qiymətli komponentləri özündə birləşdirir.

Mazımçay mis-kolçedan yatağının A-B-S qrupu üzrə ehtiyatı 350 min ton hesablanmışdır. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra Filizçay qrupu yataqlarının yaxın gələcəkdə sənaye istismarına cəlb edilməsi nəzərə alınmalıdır. İlk hesablamalar bu yataqdan ildə 25,4 min ton mis, 32,6 min ton qurğuşun, 80 min ton sink, 1,05 ton qızıl, 85 t gümüş, digər əlvan və qiymətli metallar hasil edilə bilər. Belə zəngin yataqlar ölkəmizin şimal-qərbində yüksək rentabelli yeni dağ-mədən metallurjiya kompleksini yaratmağa imkan verir (Ə.Şəkinski, Y.Zamanov, 1998).

İqtisadi rayonun ərazisi gil, tikinti daşı, çınqıl, çay daşı və qum ehtiyatları ilə zəngindir. Əhəng və əhəngdaşı ehtiyatları əsasən dağətəyi zonada yayılmışdır. Burada Masex, Qarabulaq və Ağçay yataqlarının A-B-S- kateqoriyası üzrə ehtiyatı təqribən 3,0 mln. ton hesablanmışdır. Bu da respublikada olan əhəngdaşı ehtiyatlarının təqribən 12%-i qədərdir. Mişardaşı almaq üçün yararlı hesab edilməyən bu yataqlardan ancaq yerli tələbatı ödəmək üçün əhəng kimi istifadə edilir. Aparılan geoloji kəşfiyyat işləri daha bir neçə perspektivli əhəng yataqlarının mövcudluğunu sübut edir. Kərpic və keramit istehsalı üçün əsas xammal

sayılan gil yataqlarına demək olar ki, bütün inzibati rayon ərazisində rast gəlinir. Zaqatala rayonu ərazisindəki Aşağı Çardaxlı və Küsirin yataqları daha böyük balans ehtiyatlarına (A-B-S kateqoriyaları üzrə birgə 4 min m³) malikdir. İqtisadi rayon üzrə real qiymətləndirilmiş gil ehtiyatları 10 yataq üzrə 8,5 mln m³ təşkil edir ki, bu da respublikadakı ehtiyatların təqribən 15%-ə qədərdir. Bu yataqlardan ildə təqribən 30-50 min m³ kərpic istehsal edilir. Alazan çayı hövzəsi silikatlı qum ehtiyatları ilə zəngindir. Bu qum ehtiyatlarının markası 150 olmaqla şüşə, kərpic və sement istehsalı üçün yararlıdır. Ehtiyatı B-S kateqoriyası üzrə 5,4 min m³ hesablanmışdır.

Şəki-Zaqatala dünyada klassik sel regionu kimi tanınır. Kiş, Şin, Muxax, Dəmiraparan və digər çaylar hər güclü sel keçən zaman 1 mln m³-dən çox daş, qum və çınqıl gətirir. Hazırda yuxarıda göstərilən çayların hövzəsində ehtiyatı təqribən 150-200 mln m³ olan qum-çınqıl yığılıb qalıb ki, bu da istər regionda, istərsə də respublikada tikinti sənayesinin inkişaf etdirilməsinə böyük imkan yaradır. 300-500 markalı-yüksək keyfiyyətli hidrotexniki boruların, asfalt-beton məmulatlarının və beton tikinti materiallarının istehsalı üçün də bu xammal mənbələrinin imkanları nəzərə alınmalıdır.

Regionun təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsində onun əhalisi və əmək ehtiyatları aparıcı yer tutur. Ərazinin əhalisi 528 mln nəfər olmaqla, respublika əhalisinin 6,5%-ni təşkil edir. Əhalinin ümumi sayında kişilər 49%, qadınlar 51% təşkil edir. Son illər əhalinin artım dinamikası xeyli zəifləmişdir. Belə ki, əgər 1995-ci ildə əhalinin orta illik artımı 1,3% olmuşdursa, 1996-cı ildə bu göstərici 0,9%-ə, 1997-ci ildə 0,7% və 2000-ci ildə isə 0,8%-ə enmişdir. Əhalinin ərazi üzrə ümumi sıxlığı isə hər 1 km²-də 59 nəfərdir. Dağlıq Qarabağda davam edən müharibə nəticəsində Şəki-Zaqatalaya 3925 ailə pənah gətirmişdir ki, onlar da ümumi əhəlitnin 3,3%-ni (17,3 min nəfər) təşkil edir. Respublikanın digər dağlıq regionlarında olduğu kimi Şəki-

Zaqatalada da yerli əhali ilə yanaşı, qaçqın və məcburi köçkünlərin işlə təminatı böyük çətinliklər yaradır.

İqtisadi rayonun sənayesi əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına əsaslanır. Hazırda ərazidə 70-dən çox sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bu da 1995-ci illə müqayisədə 16% çoxdur. Sənaye müəsisələri sayca üstün olsa da, ümumi məhsul istehsalına görə əvvəlki illərdən çox geri qalır. Belə ki, 1990-ci ildə Şəki-Zaqatala respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun 3%-ni verirdisə, hazırda bu göstərici 0,6%-ə enmişdir. Sənaye məhsulunun ümumi həcmi 1995-ci ildə 70,8 mlrd. manat, 2000-ci ildə isə 27,5 mlrd. manat olmuşdur. Sənaye məhsulunun həcmi 43,3 mlrd. man. Və ya 61% azalmışdır. Həmçinin sənaye istehsal heyətinin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə 8,5 min nəfər və ya 59,3% azalmışdır. Sənaye məhsulundan fərqli olaraq, işçilərin orta aylıq əmək haqqı 1995-ci illə müqayisədə 464,2 mln. manat və ya 65,5% artmışdır. Sənaye istehsal əsas fondlarının mövcudluğunda da böyük dəyişikliklər olmuşdur. Bu sahəyə kapital qoyuluşu xeyli çoxalmış, sənaye istehsal fondları 213 mln. manat və ya 91% artmışdır. İqtisadi rayonda sənaye əsasən yeyinti, yüngül və qismən də tikinti müəssisələri ilə təmsil olunur.

Yeyinti sənayesi iqtisadi rayonda istehsal olunan ümumi sənaye məhsulunun 70%-dən çoxunu verir. İnzibati rayon mərkəzlərində olan ət, yağ, pendir, meyvə-tərəvəz, konsev zavodları, tütün fermentləşdirilmə kombinatları, müxtəlif çeşidli sənəyyat müəssisələri yeyinti sənayesini təmsil edir. Son illərdə rayonda olan mineral sular əsasında alkoqolsuz içkilər, mineral və qazlı sular istehsalı xeyli artıb. lakin 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci il göstəricilərinə görə un istehsalı 18,2 min ton və ya 88,7%, fermentləşmiş tütün istehsalı 6,2 min ton və ya 60%, ət 705,5 ton və ya 98% pendir, müxtəlif növ konserv, kərə yağı və üzlü süd istehsalı isə 100% azalmışdır. Lakin son üç ildə yuxarıda göstərilən sahələrlə müqayisədə unüyütmə, qənnadı sənayesi xeyli inkişaf edib.

İqtisadi rayonda əvvəllər sənayedə aparıcı sahə yüngül sənaye sayılırdı. 1990-cı illərə qədər Şəkidə fəaliyyət göstərən kombinatında ildə 35-40 milyon m² irək parça istehsal edilir və burada 7 min nəfərdən çox işçi çalışırdı. Kombinat 1995-ci ildə fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdır. Respublika prezidentinin 11 iyun 2001-ci ildə imzaladığı sərəncama əsasən «Şəki irək» səhmdar cəmiyyətini yenidən qurmaq üçün dövlət büdcəsindən 1,5 mlrd. man həcmində vəsait ayrılıbmıdır. İqtisadi rayonda yüngül sənayenin digər müəssisələrinə Şəki və Zaqatala tikiş kombinatları, inzibati rayon mərkəzlərindəki xırda tikiş sexləri, kустar müəssisələr daxildir. Yüngül sənaye rayonun ümumi istehsal həcmində hazırda təqribən 5% təşkil edir.

Sənaye sahələri içərisində üçüncü aparıcı sahə tikintidir. Ərazidə bu sahənin inkişaf etdirilməsi üçün perspektiv imkanlar mövcuddur. Tikinti xammal ehtiyatları ilə zəngin olan tədqiqat rayonunda 1995-ci illə müqayisədə böyük gerilik mövcuddur. 2000-ci ilin statistik məlumatlarına görə istifadəyə verilmiş əsas fondlar 20,8mlrd.manat olmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə 12,2% azalmışdır. Son beş ildə əvvəlki dövrə nisbətən istifadəyə verilən yaşayış sahələri 27,4%, fərdi yaşayış evləri 27%, bu sahəyə kapital qoyuluşu 40,1%, tikinti quraşdırma işlərinə ayrılan xərclər 36,2%, bu sahədə çalışan podrat təşkilatlarını sayı 45% və işçilərin sayı 34,6% azalmışdır. Yerinə yetirilən podrat işlərinin həcmi 2000-ci ildə 4,7 mlrd. manat olmuşdur ki, bu da 1995-ci illə müqayisədə 74,2% azdır. Rayon metallurgiya, elektroenergetika sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün real imkanlara malikdir.

İqtisadi rayonda əsas inkişaf etmiş, aparıcı sahə kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatının düzgün inkişaf etdirilməsində onun torpaq fondunun qiymətləndirilməsi mühüm yer tutur. Rayon torpaq fondu 1,1 mln. hektardır ki, bunun da 179 min hektarı və ya 17,2%-i əkinlərin payına düşür. Son illər rayonda aparılan torpaq islahatları ilə əlaqədar olaraq torpaq fondunun quruluşunda böyük dəyişikliklər olmuşdur. Hazırda rayonda

olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 40%-dən çoxu bələdiyyələrin, 28,6%-i dövlətin və 29,1%-i isə şəxsi və fermer təsərrüfatlarının payına düşür. Torpaq fondunun quruluşunda kənd təsərrüfatına yararlı sahələr 44,1%, ölümlər 22,5% və meşələr 26,4% təşkil edir. Hazırda rayonun ümumi meşə sahəsi 274 min ha olmaqla növ tərkibinə və zənginliyinə görə ancaq Lənkəran-Astaradan geri qalır. Son beş ildə rayonda 9 min ha meşə sahəsi məhv edilib ki, bunların içərisində nadir və endemik ağac növləri də üstünlük təşkil edir. Rayonun əsasən meşələri sənaye əhəmiyyətli deyil. Torpaq qoruyucu, su qoruyucu meşələr iqtisadi rayonun meşə sahəsinin 88,5%-ni və mühsul verən qərzəkli (qoz, fındıq və şabalıd) meşələr 6,1%-ni təşkil edir.

Rayonun kənd təsərrüfatında əkinçilik qədim və inkişaf etmiş sahədir. Əkinçilikdə taxılçılıq, tütünçülük, baramaçılıq və qərzəkli meyvəçilik ixtisaslaşmış ənənəvi sahələrdir. Əkinsilikdə mühüm və aparıcı sahə taxılçılıqdır. 2001-ci ilin göstəricilərinə görə rayonun ümumi taxıl əkin sahəsi 100,2 min ha təşkil edir ki, bu da 1995-ci ilə nisbətən 2,7% çoxdur. Cəmi sahədən 247,8 min ton məhsul yığılmışdır. Hər hektardan məhsuldarlıq 24,8 sentner, adambaşına istehsal edilən məhsul isə 469,3 kq olmuşdur. Rayonda taxılçılıq əsasən buğda, arpa, çəltik, qarğıdalı və digər yem bitkiləri ilə təmsil olunmuşdur. 1995-ci illə müqayisədə 2001-ci ildə buğda 25 min ton və ya 23%, qarğıdalı istehsalı 9,8 min ton və ya 32,8% artmışdır. Müvafiq olaraq ümumi taxıl sahələri 2,7%,

Taxıl istehsalı isə 22%-ə qədər artmışdır. 1995-ci ildən başlayaraq Qəbələ, Oğuz, Şəki və Qaxda çəltik əkinləri genişlənməmişdir. Arpa əkinləri və istehsalı da xeyli azalmışdır. İqtisadi rayon üzrə ümumi taxıl və taxıl məhsulları istehsalı 81,5 min ton olmuşdur ki, bu da respublika üzrə 6,5% təşkil edir.

Əkinçilikdə ikinci mühüm sahə texniki bitkilərin becərilməsidir. Bu sahədə tütünçülük mühüm yer tutur. Son beş ildə tütün istehsalı 6,5 min ton və ya 38,5% artıb. Respublikadakı tütün əkinlərinin 95,1%-i və onun istehsalının 98%-i bu rayonun

payına düşür. Burada əsasən «Samsun-155», «Trabzon», iri yarpaqlılardan «İtiyarpaq 1519», «Zaqatala-67», hibrid-66 və İmuni 580 sortları yetişdirilir. «Virciniya» yeni və əla növ tütün sortu olub əsasən Zaqatala rayonu ərazisində becərilir. Ərazinin təbii şəraitinə dözümlü olan yerli və «Trabzon» sortları daha çox əkilir.

Texniki bitkilər içərisində dən üçün günəbaxan istehsalı ikinci yer tutur. Respublikada istehsal olunan günəbaxanın 13,7%-i bu rayonun payına düşür. 2000-ci ildə 529 ton dən üçün günəbaxan istehsal edilib. Rayonun kənd təsərrüfatında çoxillik əkmələr mühüm yer tutur. Çoxillik əkmələrin sahəsi 42 min ha olmaqla, bağlar 30,3 min ha və ya 72%, üzümlüklər 4,4 min ha və ya 10,5%, tingliklər 13,5%, çay plantasiyası 0,3% və sair çoxillik əkmələr 3,7% təşkil edir. Rayonda çərdəkli və qərzəkli meyvəçilik, üzümçülük və qismən çayçılıq inkişaf etmişdir. Son on ildə respublikada taxılçılığın inkişaf etməsi ilə əlaqədar çoxillik əkmələrə xeyli ziyan dəymiş və 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə onun sahəsi 988 ha və ya 41,6% azalmışdır. Uyğun olaraq üzüm bağları 77,1%, çay plantasiyası 19,4% azalmışdır. Lakin ümumiyyətlə götürdükdə respublikada olan meyvə bağlarının 26,1%-i, qərzəkli meyvəçiliyin 83%-i üzüm bağlarının 7%-i, çay plantasiyalarının 1,5%-i bu rayonun payına düşür. İqtisadi rayon respublika üzrə meyvə istehsalının 10,5%-ni verir. Son illərdə meyvə və giləmeyvə istehsalı 97% artıb ki, bu da gələcəkdə hazırda fəaliyyətini dayandırmış meyvə konserv zavodlarının işləməsi üçün əsas xammal mənbəyidir.

Rayonun kənd təsərrüfatında tərəvəzçilik və bostançılıq da mühüm yer tutur. Son beş ildə tərəvəz əkinləri 3,2 min ha və ya 86%, bostan əkinləri isə 1,5 min ha və ya 81% artmışdır. Əkin sahələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, uyğun sahələrin istehsalı da 90-92% artmışdır. 1990-ci ildən başlayaraq iqtisadi rayonda kartofçuluq da inkişaf etməyə başlamışdır. 1995-ci ildə rayonda kartof əkinləri 48 ha olmuşdursa, 2000-ci ildə bu göstərici 2497 ha təşkil etmişdir. Hər il 10-15 min ton kartof istehsal

edilir. 2001-ci ilin müvafiq göstəricilərinə görə adambaşına kartof 43,4 kq, tərəvəz 104,8 kq və meyvə istehsalı 80 kq təşkil etmişdir. Rayonda 2001-ci ildə əhalinin kartof istehlakı 24,7 min ton, tərəvəz və bostan məhsulları istehlakı 31,6 min ton olmuşdur.

Ərazidə inkişaf etmiş ikinci mühüm aparıcı sahə heyvandarlıqdır. Heyvandarlıq əsasən iribuynuzlu maldarlıq, qoyunçuluq, quşçuluq, donuzçuluq, arıçılıq və baramaçılıq sahələrilə təmsil olunur. Respublikada olan iribuynuzlu mal-qaranın 12,3%-i, o cümlədən inək və camışların 12,5%-i qoyun və keçilərin baş sayının 10,2%-i, donuzların baş sayının 62,4%-i bu rayonun payına düşür.

Ərazi üçün xarakterik olan subalp və alp çəmənlikləri qışlaqlar, çoxillik yem bitkiləri və əlverişli təbii-iqlim şəraiti heyvandarlıq sahələrinin hərtərəfli inkişaf etməsinə böyük imkan yaradır. Heyvandarlığın inkişafında böyük rol oynayan örüş sahəsi 233,8 min ha, dincə qoyulmuş torpaqlar 2,3 min ha və biçənək sahəsi 1,4 min ha təşkil edir. Heyvandarlıqda inkişaf etmiş sahələrdən biri maldarlıqdır. İri buynuzlu mal-qaranın sayı 428,8 min başdır ki, bunun da 48,3%-i inək və camışların payına düşür. Rayonda camışçılıq ixtisaslaşmış sahə sayılır. Dağətəyi yaşayış məntəqələrində bu sahə daha yaxşı inkişaf etdirilmişdir. Respublikada eləcə də, rayonda özəlləşdirmə və fermer təsərrüfatlarının yaradılması ilə əlaqədar bir sıra islahatlar aparılmış, konkret tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1998-ci ildə tədqiqat rayonunda 8,9 min, 2001-ci ildə isə 24 min nəfərdən çox fermer təsərrüfatı yaradılmışdır. Bu təsərrüfatlarda 60,5 min nəfərdən çox adam çalışır. Fermer təsərrüfatı heyvandarlıq sahəsini daha geniş əhatə etmişdir. 2001-ci ilin statistik göstəricilərinə görə rayonda qoyun və keçilərin sayı 619,5 min baş olmuşdur ki, bu da 1995-ci ilin müvafiq göstəricilərindən 121 min baş və ya 19,5% çoxdur. Rayonda son beş ildə donuzçuluq təsərrüfatının inkişafına daha böyük üstünlük verilir. 2001-ci ildə rayonda donuzların sayı 11,6 min baş olmuşdur ki, bu da əvvəlki beş ilə nisbətən 24% çox deməkdir. Təsərrüfat quruluşunun dəyişməsi

kənd təsərrüfatının bütün sahələrinə nüfuz etməklə xeyli dəyişikliklər yaratmışdır. Yem bitkilərinin və digər əkinlərin genişlənməsi heyvandarlığın yem bazasının inkişafına səbəb olmuşdur.

Əvvəllər çox geridə qalmış təsərrüfatlardan biri olan donuzçuluq sürətlə inkişaf edir. 2001-ci ilin statistik göstəricilərinə görə rayonda 14,5 min ton ət, 148,7 min ton süd istehsal edilmişdir ki, bu da əvvəlki beş ilə nisbətən müvafiq olaraq 19 və 17% çoxdur. Bu zaman rayon əhalisinin ət və ət məhsulları istehlakı 11,7 min ton, süd və süd məhsulları istehlakı 81 min ton, yumurta istehlakı 59 min ədəd olmuşdur ki, bunların da hər biri respublika üzrə 6,5% təşkil edir.

Kənd təsərrüfatının olduqca gəlirli və ənənəvi sahəsi olan arıçılığın inkişafı üçün rayonun təbii iqlim şəraiti, torpaq-bitki örtüyü böyük imkan yaradır. Rayonda 12 mindən çox arı ailəsi vardır ki, bu da respublikaya görə 16% deməkdir. Arıçılıqdan rayonun kənd təsərrüfatından əldə olunan gəlirin 6%-i qədər gəlir götürülür. Arıçılıqdan götürülən gəlir əsasən satış balı, yem ehtiyatı balı, arı ailəsi və ya beçə satışı, vərə mum satışı üzrə toplanır. Son illərdə şəxsi və fermer kəndli təsərrüfatlarında bu sahənin inkişafına daha yaxşı fikir verilir.

İqtisadi rayonun təsərrüfat quruluşunda xidmət sahələrinin və nəqliyyatın da inkişaf etməsi qiddəti cəlb edir. Son illər ərazidə mədəni-maarif, səhiyyə, ictimai iaşə, kommunal təsərrüfatı, nəqliyyat və rabitə, məişət xidməti, idarəetmə orqanları, kurort-rekreasiya və şair kimi infrastrukturların geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Belə ki, respublikada tibbi sahə üzrə həkimlərin 38,6%-i, orta tibb işçilərinin 6,4%-i, xəstəxanaların 7,4%-i xəstəxana çarpayılarının 6,8%-i əhaliyə ambulatoriya-poluklinika yardımı göstərən müəssisələrin 7,3%-i, xalq təhsili sahəsində ümumtəhsil müəssisələrinin 8,2%-i, şagirdlərin 7,1%-i, kitabxanaların 9,1%-i iqtisadi rayonun payına düşür. Ümumilikdə rayonun infrastrukturunda müəyyən irəliləyişlər olsa da, xidmət müəssisələrinin artım sürəti ilə əhalinin artımı və tələbatı arasında tərs mütənəsiblik yaranmışdır. İnfrastrukturun bütün elementlərində

şəhərlə kənd arasındakı fərqlər yenə də qalmaqda davam edir. Bu amil əhalinin kənddən şəhərə, eləcə də başqa ölkələrə miqrasiya olunmasında mühüm səbəblərdən biridir. Tədqiqat rayonunun nəqliyyat sistemi onun iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsində, daxili və xarici yük, sərnişin daşınmalarında mühüm yer tutur. Ərazinin nəqliyyat şəbəkəsi dəmir və avtomobil yolları, qismən hava və boru kəməri xətləri ilə təmsil olunmuşdur. İqtisadi rayon bütövlükdə Yevlax-Balakən dəmir və şosse yollarının üzərində yerləşir. Yevlax-Balakən dəmir yolu 1989-cü ildə istifadəyə verilmişdir. Bu dəmir yolunun uzunluğu 162 km olmaqla 132 km-i və ya 81,5%-i Şəki-Zaqatala rayonu ərazisində yerləşir. Ərazidə daşınan yüklərin təqribən 20-25%-i, sərnişinlərin 12,15%-i dəmir yolunun payına düşür. Dəmir yolu xətti əsasən 4 inzibati rayon ərazisindən-Şəki, Zaqatala, Qax və Balakəndən keçir. İqtisadi rayon ərazisində formalaşan dəmir yol xəttinin 66 km-i və ya 50%-i Şəki, 25,2 km-i və ya 19,1%-i Zaqatala, 22,8 km-i və ya 17,3%-i Qax inzibati rayonlarının payına düşür. Dəmir yol xətti Şəki inzibati rayonunun mərkəzindən 10-12 km, Qaxdan 5-6 km, Zaqataladan 3-4 km, Oğuzdan 26-30 km, Qəbələdən isə 55-60 kimi aralıda yerləşir. Belə uzaqlığa baxmayaraq ərazidən keçən dəmir yol xətti sərnişin və yük daşımalarının tənzimlənməsində mühüm yer tutur.

Bakı-Yevlax-Balakən və ona paralel olan Bakı-İsmayilli-Qəbələ-Balakən avtomobil yolları rayonun daxili və xarici iqtisadi əlaqələrində mühüm yer tutur. İqtisadi rayonda avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 2393 km-dir ki, bunun da 28 km-i və ya 1,2%-i Beynəlxalq, 686 km-i və ya 28,6%-i respublika, 1679 km-i və ya 70,2%-i yerli əhəmiyyətli yolların payına düşür. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra Yevlax-Balakən şosse yolunun davamı kimi Balakən-Loqodexi xəttinin Beynəlxalq əhəmiyyəti artmışdır. İqtisadi rayonun bu avtomobil şossesi ilə Zaqafqaziya və TRASEKA nəqliyyat şəbəkəsinə qoşulur.

Ərazinin avtomobil yollarının quruluşunda asfalt-beton 308 km və ya 13%, qara örtüklü 509 km və ya 21,3%, çınqıl və

torpaq yollar 1576 km və ya 66% təşkil edir. 2000-ci ilin statistik göstəricilərinə görə avtomobil nəqliyyatı ilə 2,8 min ton yük və 28 min nəfər sərnişin daşınmışdır ki, bu da 1995-ci ilə görə uyğun olaraq 43,4% və 14,2% artım deməkdir. Göstərilən dövrdə yük dövriyyəsi 248,6 ton/km, sərnişin dövriyyəsi 176,8 sərnişin/km olmuşdur. Cəmi avtomobillərin sayı 4,1% artmışdır. Artım göstəricilərində sərnişin minik 2,7% və şəxsi minik avtomobilləri 2,4% təşkil etmişdir. Yük avtomobilləri 37,1%, avtobuslar 17,2% və xüsusi təyinatlı avtomobillər isə 21% azalmışdır. Yuxarıda göstərilən bir sıra iqtisadi göstəricilər rayonun nəqliyyat şəbəkəsinin mənfi və müsbət tərəflərini gösməyə imkan verir. İlk növbədə iqtisadi rayonun ərazisini kəşib keçən Yevlax-Balakən və Balakən-Loqodexi şossesinin təmir olunması nəzərə alınmalıdır. Statistik göstəricilərdə avtobusların, yük və şəxsi avtomobillərin sayı az göstərilərsə də, şəxsi müşahidələr əvvəlki illərə bu rəqəmin nisbətən xeyli artdığını göstərir. Bu da ərazi üçün nəzərdə tutulan texniki parametrlərin düzgün hesablanmadığını və yol tikinti işlərində böyük səhvlərə yol verildiyini göstərir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonununun təsərrüfat sahələrini kompleks tədqiqi zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Coğrafi mövqeyinin, təbii, iqtisadi-sosial, hərbi-siyasi, tarixi-coğrafi və mədəni-etnik baxımından təhlili ərazinin unikallığını göstərir;

-ərazinin əlverişli təbii şəraiti və zəngin təbii ehtiyatları mövcud isthsal və qeyri-isthsal sahələri ilə yanaşı, yeni strateji müəssisələrin yaradılmasınının zəruriliyini göstərir;

-ərazinin əlverişli təbii-iqlim şəraiti, 20-dən çox mineral bulağı, 4 mühüm turizm bazasının və zəngin memarlıq tarixi abidələri burada kurort-turizm təsərrüfatının yaradılmasınının perspektivliyini göstərir.

-ərazinin torpaq fonudunun quruluşu tammilə dəyişmişdir. Aran rayonlarına məxsus olan yaylaq sahələrinin inzibati rayon-

ların torpaq balansına daxil edilməsi nəticəsində iqtisadi rayonun torpaq fondu 14,6% artmışdır.

-son 5 ildə rayonun əkin sahəsi 900 ha azalmış, üzümlük və digər əkinlərin sıxışdırılması nəticəsində taxılçılıq genişləndirilmişdir.

-sənayeye aid olan bütün göstəricilərdə azalma tempi 50-70% təşkil etdiyi halda, kənd təsərrüfatında əksinə, artım tempi 20-30% arasında tərəddüd edir.

-ixtisaslaşmış sahələr olan baramaçılıq və arıçılıq təsərrüfatlarının tənəzzülü dayanmışdır.

-sosial xidmət sahələrinin inkişafı ilə əhalinin tələbatı arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Əvvəlki illərdə olduğu kimi bütün xidmət növlərinə görə kənd yerləri şəhər və şəhər tipli qəsəbələrdən geri qalır.

-istilik və enerji təminatının yarıtmaz olması meşələrin kütləvi şəkildə qırılmasına və əhali miqراسiyasının güclənməsinə təsir göstərir.

Yuxarıda sadalanan problemləri aradan qaldırmaq üçün dövlət səviyyəsində regionların xüsusi inkişaf proqramının qəbul olunması, yerli bələdiyyələrin səlahiyyətlərinin artırılması məqsədə uyğundur. Hər bir təsərrüfatsahəsi üçün onkret nəzəri müddəalar hazırlanmalı, mütərəqqi, ardıcıl təcrübələrə əsaslanmaqla yüksək inkişafa nail olunmalıdır.

1.Mineral-xammal ehtiyatları

Geoloji-geomorfoloji şəraitlə təbii ehtiyatlar arasındakı qanunauyğun əlaqə mürəkkəb relyefə malik olan Böyük Qafqazın cənub yamacının Şəki-Zaqatala zonasında özünü daha aydın təzahür etdirir. Burada dağ sistemlərinin xeyli yüksəkliyə malik olması, dağətəyi düzənliklərin qismən alçaqda yerləşməsi mineral xammal ehtiyatların müxtəlifliyinə və ərazi üzrə paylanmasına təsir edən başlıca amillərdəndir.

Ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək, əhalinin yaşayış səviyyəsini qaldırmaq, istehsal sahələrini genişləndirmək və yeni istehsal sahələri açmaq üçün bölgənin təbii mineral ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadə olunması günümüzün müasir tələblərindən biridir. Bunun üçün rayon ərazisinin təbii şəraitini, o cümlədən geoloji-geomorfoloji quruluşunu bilmək, onun bu və ya digər təsərrüfat işlərini həyata keçirilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri, problemləri nəzərə almaq lazımdır. Şəki-Zaqatala zonası bütünlüklə geoloji quruluşu və təbii ehtiyatlardan istifadəsinə görə eyni dərəcədə əlverişli deyildir. Onun müxtəlif sahələrində əhalinin yerləşdirilməsi, suvarma, tikinti və digər təsərrüfat işlərinin aparılmasını məhdudlaşdıran müxtəlif geoloji problemlər mövcuddur. Bu baxımdan bölgə ərazisini geoloji-geomorfoloji xüsusiyyətlərinə görə iki zonaya dağlıq və düzənlik zonalarına ayırmaq olar.

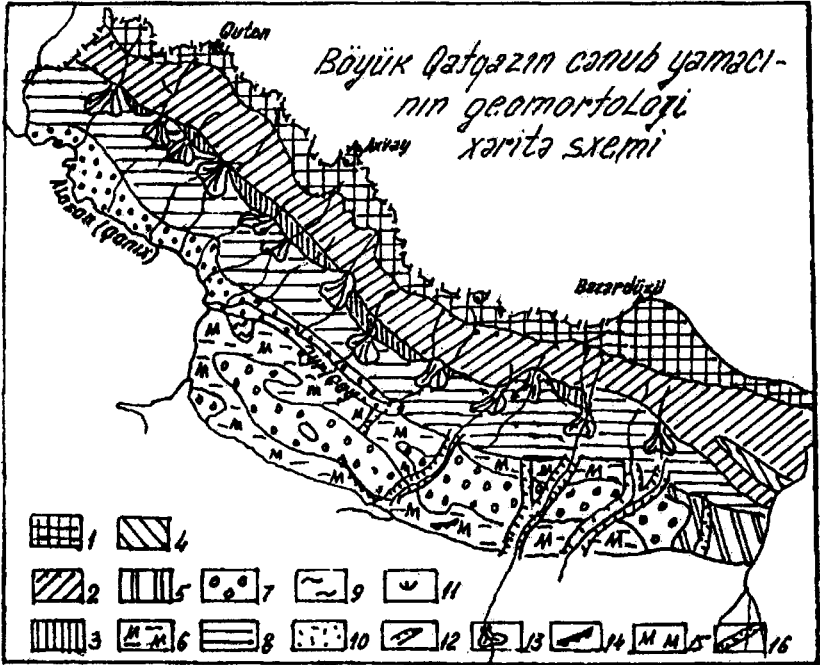
Şəki-Zaqatala zonasının sahəsi 8800 km² olub, uzunluğu qərbdən şərqə təxminən 170 km, eni isə şimaldan cənuba 25-30 km arasında tərəddüd edir.

Dağlıq zona Baş Qafqaz silsiləsinin Mazımçayla-Göyçay arasında qalan şimal hissəsini əhatə edir və yüksək, orta və alçaqdağlıq qurşaqlardan ibarətdir. Bu zona ərazinin təxminən yarısını əhatə edir və Böyük Qafqazın cənub yamacının 2/3 hissəsini tutur. Ən yüksək zirvəsinin (Quton dağı) qərbdə hündürlüyü 3648 metr, şərqdə isə (Babadağın) hündürlüyü 4480 metrdir.

Baş Qafqaz silsiləsinin suayrıcından başlayan yüksək dağlıq qurşaq (3500-2000 m) ensiz olub (maksimal eni 12 km təşkil edir) kəskin parçalanmış sərt relyefə malikdir. Burada qədim buzlaq relyef formaları olan troqvari dərələr, karlar geniş yayılmışdır, fiziki aşınma və qravitasiya-soliflüksiya, prosesləri üstünlük təşkil edir. Suayrıcı silsilədə Qudurdağ, Samalit, Dindi-dağ və digər başqa aşırımları vardır (Şəkil 1)

Bu aşırımlar yay aylarında qonşu Dağıstanla Azərbaycan respublikası arasında keçid kimi istifadə olunur. Yüksəkdağlıq

qurşaq yalnız yay otlaqları kimi istifadə olunur. Ancaq otarılma düzgün aparılmadığından burada bitki örtüyü çox seyrəkdir və torpaq qatı şiddətli eroziyaya məruz qalır. Yamaqların çılpaqlaşması digər amillərlə yanaşı sel ocaqlarının əmələgəlməsi üçün əlverişli şərait yaradır.



Şəkil 1. Geomorfoloji xəritə-sxem.

1-Yüksək, struktur-denudasion dağlar, 2-Orta yüksəklikli denudasion-struktur dağlar, 3-Alçaq denudasion-struktur platolar, 4-Orta yüksəklikli struktur-erozion dağlar.5-struktura-erozion alçaq və ündağlıq, 6-Arid-denudasion alçaq dağlıq, 7-Arid-denudasion platolar, 8-Akkumulyativ, allüvial-prolüvial düzənliklər, 9-Akkumulyativ prolyvial düzənliklər, 10-Akkumulyativ allüvial düzənliklər, 11-Buzlaq relyef formaları, 12-Geniş dibli dərələr, 13-Gətirmə konusları, 14-Pillələr, 15-Bedlend, 16-Antesedent dərələr.

Orta və alçaq dağlıq qurşaqlar əsasən meşələrlə örtülüdür. Lakin meşələrdə plansız qırılma, mal-qara salınması, yamaclarda eroziya və sürüşmə prosesləri, qravitasiya tipli sel ocaqlarının yaranmasına şərait yaradır.

Mövcud ədəbiyyat materiallarının təhlili göstərir ki, bütün fəaliyyətdə olan yeni sel ocaqları meşələrin məhv edilməsi və ya onların mühafizə rolunun azalması ilə əmələ gəlmişdir.

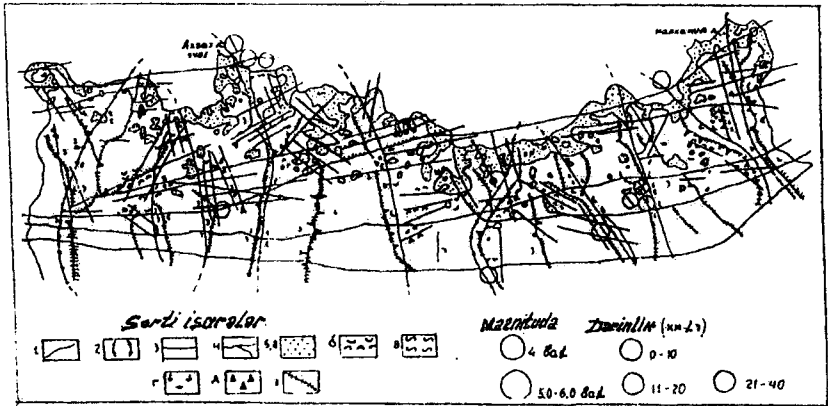
Bütünlükdə Böyük Qafqazın cənub yamacı üzrə aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, çay hövzələrində meşə sahəsi artdıqca gətirmələr axımı azalır.

Təhlil göstərir ki, hövzələrdə meşə örtüyü sahəsi 140 km²-ə bərabər olduqda, gətirmələr axımı 200 min tona, meşə sahəsi 70 km²-ə qədər azaldıqda isə gətirmələr axımının miqdarı 700 min tona çatır. Ən vacib nəticə ondan ibarətdir ki, hövzələrdə meşə sahəsi iki dəfə azalanda gətirmələr axımı 3-3,5 dəfə artır (Məmmədov 1985,1986).

Şeki-Zaqatala bölgəsində yaşayan əhalinin hər bir ailəsinə (indiki təbii qaz qıtlığı şəraitində) ildə orta hesabla 8-10 m³ odun yanacaq kimi lazım olur. Son illərdə bu bölgənin rayonlarına verilən qazın miqdarının azalması meşələrə «hücumu» gücləndirmişdir ki, bu da yamaclarda qalın sel materiallarının əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Dağlıq ərazinin sərt, kəskin parçalanmış relyefə malik olması və burada intensiv gedən aşınma yuyulma, sürüşmə və uçqun prosesləri və sel hadisələri bu ərazinin mənimsənilməsini çətinləşdirir. Bu ərazi eyni zamanda yüksək (8-9 bal gücünədək) seysmikliyə malikdir. Ərazini təşkil edən Yura və Təbaşir dövrlərinin süxurları şiddətli qırışıqlığa uğramış və dərin tektonik yarıqlar və qırılmalarla kəsilərək bir-birinin üzərinə aşırılmış qırışıqlara toplanmışdır. Bu qırılmalar və yarılmalar boyu vaxtaşırı yerdəyişmə prosesləri gedir və zəlzələlər baş verir. Ərazidə hazırda da qalxma davam edir. Hesablamalara görə yüksəkdağlıq qurşaqlarda müasir qalxmanın sürəti ildə 8-10 mm-ə, alçaqdağlıq qurşaqlarda isə 4-6 mm-ə çatır.

Ərazinin belə fəallığı aşınma, yuyulma, sürüşmə və uçqun prosesləri ilə yanaşı, sel ocaqlarının yaranmasına da şərait yaradır. Böyük Qafqazın cənub yamacında sel ocaqlarının tektonik pozulmalara və zəlzələ episentrələrinə doğru meyli ilk dəfə olaraq M.O.Məmmədəlizadə (1986) tərəfindən araşdırılmışdır. Onun tərtib etdiyi sel ocaqlarının yayılma xəritə-sxeminə pozulmalar və zəlzələ episentrələri salınmışdır. Təhlil göstərmişdir ki, bu episentrələr fəal pozulmaların kəsişmə nöqtəsinə meyl edir və əsas etibarlı ilə yüksək və alçaqdağlıq zonalarda, həmçinin qərb (Mazımçay və Muxaxçay arası) və şərq (Vəndam və Girdiman çayları) hissəsində cəmlənir (şəkil 2). Xəritə-sxemdə zəlzələ episentrələri ərazilərində fəal sel ocaqlarının çox olması diqqəti cəlb edir.



Şəkil 2. Sel ocaqlarının zəlzələ mərkəzləri və tektonik pozulmalar ilə müqayisəli sxemi

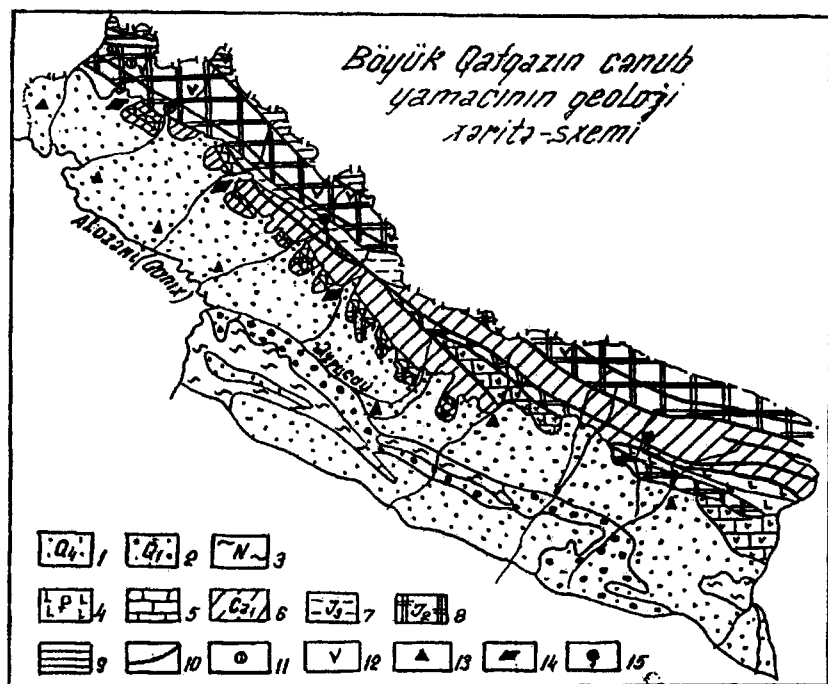
1-Subenlik istiqamətində regional dərinlik pozulmalar, 2-Qüvsvari dərinlik pozulmaları, 3-Müxtəlif istiqamətli pozulma və qırıqlımlar, 4-çay şəbəkəsi, 5-Sel ocaqları.

Beləliklə, dağlıq ərazinin əsas geomorfoloji və geoloji problemləri burada geniş şiddətli aşınma, yuyulma, sürüşmə, uçqun prosesləri sel hadisələri və yüksək seysmikliklə əlaqədardır. Ona görə də ərazinin mənimsənilməsində bütün bu proseslər nəzərə alınmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərazinin geomorfoloji və geoloji xüsusiyyətləri burada sel hadisələrinin baş verməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Bu xüsusiyyətləri dəyişdirmək və sel hadisəsinin kökünü kəsmək qeyri-mümkündür. Lakin selin baş verəcəyini, hətta onun miqyasını, gücünü qabaqcadan müəyyən etmək və onu xeyli zərərsizləşdirmək olar. Bunun üçün cənub yamacın bütün selli çay hövzələrində sel materiallarının toplanması, yığılması və sel ocaqlarının vəziyyəti üzərində vaxtaşırı müşahidələr təşkil olunmalıdır.

Ərazinin cənub hissəsində yerləşən geniş Qanıx-Həftəran vadisi cavan çöküntülərdən, dördüncü dövrün çay gətirmələrindən təşkil olunmuşdur. Əsas təsərrüfatlar və əksər yaşayış məntəqələri burada yerləşir. Düzənlik allüvial və allüvial-prolüvial mənşəlidir. Səthi cənuba meyillidir və dərinliyi 2-3 metrə çatan bir sıra çay dərələri və qobularla kəsilmişdir. Qalınlığı 300-400 metrə çatan bu çöküntülər zəngin şirin su ehtiyatlarına malikdirlər və Qanıx sahilinin əsas sulu horizontlarını təşkil edir. Buranın geomorfoloji problemlərindən biri, Qanıx çayının şimala doğru yerdəyişməsi nəticəsində torpaq sahəsinin bir qisminin Gürcüstan respublika tərəfdə qalmasıdır. Bunun əsas səbəbini biz, Qanıx çayının cənub sahili boyu uzanan Ked alçaqdağ tirəsinin qalxmasında və sol sahil düzənliyinin əyilməsində görürük. Bu proses uzun müddət davam edə bilər və bunun nəticəsində Balakən, Zaqatala rayonları xeyli ərazi itirə bilər. Buna görə də gecikmədən Gürcüstan Respublikası ilə razılaşdırılaraq ilkin sərhəd boyu beton nişangahlar basdırılmalıdır və bu nişangahlar üzrə ilkin sərhəd müəyyən edilməlidir.

Böyük Qafqazın cənub yamacı mürəkkəb geoloji quruluşa malik olub, zəngin mineral xammal ehtiyatlarına malikdir. Ərazidə yer səthinə Yura və Təbaşir dövrlərinin gil şistlərindən, qumdaşlarından, əhəngdaşlarından və argillitlərdən ibarət olan süxurları çıxır (Şəkil 3).



Şəkil 3. Geoloji xəritə-sxem.

1-Müasir kontinental çöküntülər, 2-Gürgən və baki yarusu, 3-Neogen, karbonatlı-terrigen kontinental fasiya, 4-Paleogen, dəniz-kontinental fasiya, 5-Üst təbaşir, vulkanogen-çükmə fasiyası, 6-Alt təbaşir, karbonatlı, tuflu fasiya, 7-Üst yura-karbonatlı çükmə tufogen fasiya, 8-Orta yura-piroklastik fasiya, 9-Aşağı yura-terrigen fasiya. 10-Tektonik qırılmalar, 11-Tikinti materialları, 12-Dağ bülluru, 13-Karyerlər, 14-Polimetal, 15-Mineral bulaqlar.

Ərazi müxtəlif faydalı qazıntılarla zəngindir. Bunlardan ən əsası və qiymətli Filizçay, Tenross, Kasdağ və Katex kolçədan-polimetal yataqlarıdır. Bu yataqlar mis, qurğuşun, sink, dəmir və kükürlə zəngindir. Bunlardan başqa bu yataqlarda xeyli miqdarda molibden, qızıl, gümüş və digər qiymətli metallarda vardır. Ehtiyatlarına görə Filizçay Avropada ən iri yataqlardan

biri sayılır. Əlvan metallurgiya üçün qiymətli xammal mənbəyi olan bu yataqlar respublikamızın, o cümlədən Şəki-Zaqatala inzibati zonasının iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Balakən filiz yataqları əsasında tikilməsi zəruri olan metallurgiya kimya kombinatının fəaliyyətini 60 ildən çox təmin edə bilər.

Keçmiş İttifaq dövründə bu yataqların mənimsənilməsi və istifadəsi haqqında bir sıra texniki-iqtisadi əsaslandırma sənədləri hazırlansada, bunların heç biri Balakən polimetal filiz yatağının iqtisadi-ekoloji cəhətdən səmərəli istifadə sxemini verə bilməmişlər. XX əsrin 60-cı illərindən bu vaxta qədər bu yataqların istifadəsi haqqında bir sıra məlumatlar dərc olunsada, bu haqda ancaq Almaniya Federativ Respublikası maraq göstərir.

Bu baxımdan Balakən-Golçedan-polimetal yatağının istifadəsi respublikamız üçün o zaman faydalı heçab edilə bilər ki, iqtisadi-ekoloji baxımdan onun səmərəli olması müəyyən edilsin. Hazırda bu yatağın nə özəlləşdirilməsi, nə də hər hansı xarici ölkələrlə birgə işlənilməsi məqsədyönlü deyildir. Çünki, bu yataqlar respublikamızın iqtisadi qüdrətinin artmasında, onun gələcək inkişafında əvəz olunmaz xammal mənbəyidir. Yatağın istifadəsinə gəldikdə isə onu göstərmək lazımdır ki, o əsasən Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun əhalisinin gələcəkdə işlə təmin edilməsində mühüm mənbədir. Hazırda iqtisadi rayon ərazisində aparılan geoloji-axtarış işləri, burada yeni belə yataqların açılması üçün böyük perspektivlərin olmasını göstərir.

Geoloji axtarış işləri nəticəsində Zaqatala rayonu ərazisində bir sıra perspektivi olan pyezokvars təzahürləri aşkar edilmişdir. Bunlar yura dövrünün qumlu-şistli çöküntüləri ilə əlaqədar olub kvars damarları əmələ gətirir. Belə kristallar əsasən Suvagil, Nohurbaşı, Quton, Katexçay yataqlarında yayılmışdır. Bu faydalı qazıntı çox nadir tapılan qiymətli mineral olub, texnikanın müxtəlif sahələrində, xüsusən də optikada geniş istifadə olunur.

Ərazinin ümumi geoloji mövqeyi, onun Balakən və Zaqatala polimetal yataqları tabe olan geoloji strukturların şərqlə davamı istiqamətində bu tip yataqların olması ehtimalını artırır. Bu cəhətdən ərazinin Alt və Orta Yura dövrlərinin süxurlarının yer səthində geniş yayıldığı sahələri xüsusi maraq doğurur. Bu sahələrdə mükəmməl geoloji və geofiziki axtarış işləri aparılmalıdır.

Şəki-Zaqatala zonasında ən geniş mineral xammal sərvətləri tikinti materiallarıdır. Bunlardan üst Yura və Təbaşir dövrünün süxurlarında böyük ehtiyata malik təmiz, qismən mərmərlənmiş əhəngdaşı yataqlarını göstərmək olar. Bu tip yataqlardan Şəki rayonu ərazisində Daşbulaq, Qoxmuq, Zəyzit əhəngdaşı yataqları, mərmər qırıntısı istehsalı üçün Qarabulaq, Tikanlı əhəngdaşı yataqları tikinti daşı və çınqıl istehsalı üçün çox yararlıdır.

Ərazidə kərpic, giramit və drenaj boruları istehsalı üçün yararlı gil yataqları tikinti üçün yararlı olan çay, çınqıl və qum materialları da geniş yayılmışdır ki, bunlardan da beton istehsalında və yol tikinti işlərində istifadə edilir.

Burada digər mineral xammal ehtiyatlarından isti və soyuq mineral bulaqları göstərmək olar. Bu tip bulaqlar Qax və Zaqatala rayonları ərazisində geniş təşəkkül tapmışdır. Buna Qax rayonu ərazisində hazırda qeydə alınmış bir neçə mineral bulağı misal göstərmək olar. Bunlardan Oğlan bulaq, Qız bulaq və Hamam bulaq adları ilə tanınan bulaq İlisu kəndindən 6 km. Şimal-şərqdə Hamamçayın sol sahilində yerləşir. Bu bulaqlar isti bulaqlardır. Suyun temperaturu 40°C-dir. Bulağın debiti gün ərzində 1641200 litrə bərabərdir. Kimyəvi tərkibi HCO_3 , Cl, Na, Ca, Fe_2O_2 , H_2SO_4 , az miqdarda H_2S birləşmələri ilə zəngindir.

Bu su böyük müalicə əhəmiyyətinə malikdir. Lakin onun gediş-gəlişi üçün çətin, dar yerdə yerləşməsi onun istəfadəsini məhdudlaşdırır. Bu suyun İlisu kəndinə gətirmək və onun bazasında respublika, hətta beynəlxalq əhəmiyyətli sanatoriya təşkil etmək daha məqsədəuyğun olardı. Digər bulaqlar Əlibəyli və

Süskən kəndləri yaxınlığında yerləşirlər və soyuq sulu bulaqlardır. Tərkibcə hidrokarbonatlı-sulfatlı sulardır.

Hazırda yalnız Süskən kəndi yaxınlığındakı bulaq geniş istifadə olunur. Burada həm sanatoriya fəaliyyət göstərir, həm də içməli «Qax» suyu istehsal olunur.

Zaqatala rayonu ərazisində Qımır və Əliabad mineral su bulaqları eyni adlı kəndlərin yaxınlığında yerləşirlər və soyuq bulaqlardır. Yalnız Cimcimax bulağı isti bulaqdır. Bu bulaqda suyun temperaturu 22°-dir. Zaqatala şəhərindən şimal-şərqdə Muxaxçayın hövzəsində yerləşir və Yura dövrünün əhəngdaşları və gil şistləri ilə əlaqədardır. Bu bulaqların kimyəvi tərkibi və su sərfi dəqiq öyrənilməmişdir. Onların müalicə əhəmiyyəti də tam bəlli deyildir. Bu məsələlər dəqiq araşdırıldıqdan sonra bu bulaqların istifadəsi həll olunmalıdır.

Nəhayət, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ən bol təbii sərvətlərindən biri də yeraltı şirin su yataqlarıdır. Qanıx-Həftəran vadisi ərazisi nəhəng artezian hövzəsidir. Burada sutoplayıcı qumdaşlarının ümumi qalınlığı Əyriçay vadisində 1100-1200 metrə çatır. Çoxlu miqdarda qazılmış su quyularına əsasən aparılmış hesablamalara görə Qanıx-Əyriçay vadisinin Azərbaycan hissəsində yeraltı suların istismar ehtiyatı gündə 2 milyon m³ təşkil edir.

Qanıx-Əyriçay artezian hövzəsinin şirin su ehtiyatları nəinki buradakı rayon mərkəzlərini və eləcə də vadidəki yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətini keyfiyyətli su ilə təmin edə bildər. Habelə, Əyriçay vadisindəki torpaqları suvarma üçün kifayətdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu bu göstərilən mineral xammal ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadə edərsə özünün bir çox ehtiyaclarını ödəyə bilər və yeni sənaye sahələri yarada bilər. Bu da onun sosial-iqtisadi inkişafını köklü surətdə dəyişə bilər.

2. İqlim ehtiyatları

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu özünün iqlim potensialı və subtropikliyinə görə Talışdan sonra ikinci yeri tutur. Bu şəraiti təmin edən əsas iqlimyaradıcı amillər ərazini qışda şimaldan daxil olan soyuq hava kütlələrindən etibarlı sürətdə qoruyan nəhəng dağ sistemi və zəngin bitki aləmi, xüsusilə meşələrdən ibarət səth örtüyüdür. Böyük Qafqazın soyuq hava müdaxilələri təsirindən qoruyucu effekti ən çox rayonun qərbində Balakən inzibati rayonu ərazisində nəzərə çarpır.

Əsas iqlimyaradıcı amillərin içərisində ehtiyat səciyyəli amil günəş radiasiyasıdır. Onun da başlıca göstəriciləri yer səthinə düşən düz və ümumi radiasiyanın miqdarıdır. Hər iki göstəricinin ərazi üzrə paylanması ilk növbədə hündürlük, buludluq və səth örtüyünün xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Burada günəş parıltılı saatların miqdarıda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ərazinin orta dağlıq hissəsində buludluq düzən və yüksəkdağ rayonlara nisbətən çox olduğuna görə burada günəş parıltılı saatların illik miqdarı bir qədər azalır və bəzi yerlərdə 2100 saata düşür. Dağ ətəklərində onun kəmiyyəti 2200-2300 saat, yüksək dağlıq hissədə isə 2400-2500 saat arasında tərəddüd edir.

İl ərzində rayon ərazisində hər kv sm səth üzərinə 122-150 kilokalori ümumi radiasiya düşür. Düşən radiasiyanın miqdarı qərbdən şərqə və orta dağlıq hissədən düzənlik və yüksək dağlıq rayonlara doğru artır.

Yüksək radiasiya potensialı ərazidə əlverişli termik şəraiti təmin edir. Beləki rayonun düzənlik və dağətəyi hissəsində havanın orta illik temperaturu 13-14°C, orta dağlıqda 5-10°C təşkil edir. Hətta rayonun subalp və alp zonalarında belə havanın orta illik temperaturu 2°C aşağı düşmür (cədvəl . .). Cədvəldən ən soyuq və ən isti ayların orta temperaturunun ərazidə yüksəkliklər üzrə paylanmasını da görmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yay və qış aylarının ayrı-ayrı günlərində temperaturlar xeyli fərqlənə bilər. Belə ki, ayazlı qış gecələrində güclü

soyuma nəticəsində havanın temperaturu kəskin aşağı düşə bilər və bu hal uzunmüddətli olarsa subtropik bitkiçiliyinə ziyan vura bilər.

Cədvəl 1

Ərazidə hava temperaturunun (C°) hündürlükdən asılılığı

Hündürlük, m	Havanın temperaturu			Fəal temperaturlar cəmi ($\Sigma t > 10^{\circ}$)	Orta mütləq minimum temperaturu
	yanvar	İyul	il		
200	1,5	25,2	14,3	4500	-8,6
500	0,8	23,8	12,8	4000	-10,6
100	-1,0	21,2	10,7	3080	-13,5
1500	-2,8	18,0	8,0	2160	-16,5
2000	-5,0	14,8	5,4	1280	-19,1
2500	-7,7	10,8	2,4	400	-22,1

Ərazinin düzənlik və dağətəyi hissəsində havanın mütləq minimum temperaturu mənfi 21-25°C təşkil edir. Böyük Qafqazın zirvələrinə yaxın ərazilərdə isə bu temperaturlar hesablamalara görə mənfi 45-50°C düşə bilər. Lakin hava temperaturunun bu dərəcədə aşağı düşməsinin ehtimalı azdır. Belə ki rayonun düzən və dağətəyi ərazilərində temperaturun mənfi 20°C düşməsi 25 ildən bir müşahidə edilə bilər.

· Bitkilərin istiyə olan ehtiyacını müəyyənləşdirmək üçün əsas göstərici kimi istifadə olunan fəal temperatur cəminə görə (havanın 10-dan yuxarı orta sutkalıq temperaturların cəmi) buranın düzənlik və dağətəyi hissəsindəki əkin sahələrində bir ildə iki bəzi yerlərdə hətta üç məhsul almağa mümkündür. Ərazinin 600-700 m hündürlüyə qədər olan yerlərində 10°-dən yuxarı temperatur cəmi 3600-3800°-ən çoxdur. Payızlıq taxıl yığılandıqdan sonra qalan isti-qalıq isti ehtiyatları bir çox yerlərdə 1800-2000°-dən artıq olur, bu da lobyə, noxud, silos üçün qarğıdalı, yem otları, bəzi köklü meyvəli bitkilərin yetişdirilməsi üçün kifayətdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki bu ehtiyat-qalıq temperatur cəmi ərazidə kifayət qədər istifadə edilmir. Bununla

əsas səbəbi düzənlik və dağətəyi ərazilərin geniş sahələri su ilə nisbətən az təmin olunmasıdır.

Atmosfer rütubətlənməsi şəraitinə görə burada üç iri zona yerləşir: quraq, yarımrütubətli və rütubətli. Quraq ərazilər ($Md < 0,25$) mərkəzi hissədə (əsasən Şəki rayonu ərazisində) dəniz səviyyəsindən 450-500 m, qərb və şərq hissələrdə isə 200-300 m-dən aşağı olan sahələrdir. Burada il ərzində 500, iyul-avqust aylarında isə 65-100 mm-dən az yağıntı düşür. (cədvəl).

Yarımrütubətli zonanın sərhəddi Balakən və Zaqatala rayonları ərazisində 200 digər hissələrdə isə 550-650 m hündürlükdən keçir. 700-800 m-dən yüksəkdə yerləşən ərazilər isə artıq rütubətli zonada aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki rayonun düzən və dağətəyi hissələrində atmosfer yağıntıları miqdarının nisbətən az olduğundan burada yay aylarında su çatışmazlığı hiss olunur, bəzi illərdə isə o kəskin xarakter alır. Ümumiyyətlə rayonda yağıntıların illik miqdarı 375 (Orjonikidze)- 1220 (Əlibəy) və 1236 mm (Vəndam) arasında dəyişir. Rayonun yüksək dağlıq hissəsində yağıntıların miqdarı daha çoxdur.(cədvəl 2.)

Cədvəl 2

Ərazidə atmosfer yağıntıları (MM) və rütubətlənmə göstəricisinin (Md) hündürlükdən asılılığı

Hündürlük, m	Yağıntılar							Md, il	
	il		Aprel-oktyabr		İyul-avqust				
	Qərb və şərq hissəsi	Mərkəz hissəsi	Qərb və şərq hissəsi	Mərkəz hissəsi	Qərb hissəsi	Mərkəz hissəsi	Şərq hissəsi	Qərb və şərq hissəsi	Mərkəz hissəsi
200	600	250	420	200	100	25	10	0,26	0,11
500	900	560	660	360	160	65	85	0,43	0,25
1000	1160	780	840	600	190	120	155	0,63	0,51
1500	1250	1020	920	780	205	155	195		0,66
2000	1300	1200	1000	900	220	185	220		
2500	1400	1400	1080	1020	230	220	230		

Qeyd etdiyimiz kimi rayonda atmosfer yağıntıları ilə bağlı əsas problem onların il ərzində qeyri-bərabər paylanmasıdır. Belə ki, illik yağıntıların hissəsi ilin isti dövründə (aprel-oktyabr) düşməsinə baxmayaraq yay aylarında (iyul-avqust) onlar rayonun qərbində 17, şərqində isə 9-13% təşkil edir. Yaranmış rütubət çatmazlığının qarşısını almaq ərazinin aşağı dağlıq zonasında bir neçə kiçik su anbarının yaradılması yolu ilə mümkündür. Bölgədə vaxtaşırı baş verən qış quraqlıqları da problem yaradır. Hər 3-4 ildən bir belə quraqlıqlara qarşı mübarizə aparmaq yay quraqlığına qarşı aparılan tədbirlərə nisbətən daha çətin olur.

Rayon iqliminin digər keyfiyyətlərindən biri də onun xeyli sahədə subtropikliyidir. Subtropik qurşağın şimal sərhəddi rayonda 650-700 m hündürlük xətti üzrə keçir. Bu xəttən aşağı qalan hissənin iqlimi subtropik, yuxarıda qalan hissəsi isə müylayim, sərin və soyuqdur. Subtropik zonanın aşağı hissəsi bir sıra quru subtropik bitkilərin yetişdirilməsi üçün əlverişlidir. Burada üzümlə bərabər əncir, innab, hətta nar plantasiyaları da salına bilər. Ölkənin Lənkəran-Astara zonasından sonra ikinci çayçılıq mərkəzi olan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda bu qiymətli bitki yalnız Zaqatala və Balakən rayonları ərazisində 150 hektar sahədə becərilir. Tədqiqatlar göstərir ki, bu iki rayonda daha 400-500 hektar sahədə çay becərmək mümkündür. Güman etmək olar ki Qəbələ rayonu ərazisində bir o qədər çay bitkisinə yararlı torpaq sahəsi ayırmaq mümkündür. Bu iş bölgənin dağ ətəklərində meşəətrafi kollarların və seyrəkliklərin hesabına mümkündür. Ərazidə tütün üçün istifadə olunan az məhsuldar, turş reaksiyalı torpaqlarda da çay plantasiyaları salına bilər.

• Subtropik bitkiçiliyin ən gəlirli sahələrindən biri şərq xurmasının yetişdirilməsi və emalıdır. Qış aylarında bura üçün səciyyəvi olan aşağı temperaturlara asanlıqla tab gətirən və bütün vegetasiya dövründə, noyabr ayının axırlarına qədər mövcud isti ehtiyatlardan istifadə edib meyvə kütləsini artıran

şərq xurması digər subtropik bitkilərdən daha məhsuldardır. Lakin rayonda bu bitkinin yetişdirilməsi üçün əlverişli iqlim-torpaq şəraitinə, meyvəsinin yüksək keyfiyyətli ərzaq və müalicə əhəmiyyəti olmasına baxmayaraq onun sənaye əhəmiyyətli emalı indiyə qədər həll olunmamış qalır.

Rayonda digər subtropik bitkiçilik, o cümlədən qərzəkli meyvəçilik, gülçülük, efir yağlı bitkilərin yetişdirilməsi üçün də əlverişli iqlim şəraitinin mövcud olması artıq sübut edilmişdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun kurort rekreasiya imkanları da çox böyükdür. B birinci növbədə əlverişli iqlim şəraiti, mülayim termik səviyyə, yay aylarında isə çox əlverişli kompleks kurort-istirahət amillərinin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Yaz və payız ayları bir qədər rütubətli və yağmurlu olsada, iqlim kurort ehtiyatlarının istifadəsini az məhdudlaşdırır. Orta dağlıq zonada qış qarlı keçdiyinə görə əlverişli relyefi olan sahələrdə qış idman növlərini inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Rayonun dəniz səviyyəsindən 1000-1300 m yüksəkliyə qədər olan ərazilərinin kifayət qədər düz günəş radiasiyası, həmçinin meteorolo, hidroloji, oroqrafik, botaniki, akustik komfortlarla təmin olması buranı il boyu istirahət və müalicə məqsədləri üçün geniş istifadə etmək imkanı yaradır. Daha yuxarılarda istirahət mövsümü hündürlük artdıqca qısalır, 28 aya çatır ki, bu da qısa müddətli istiqahətin təşkili üçün əlverişlidir. Lakin mövcud kurort-rekreasiya imkanları ərazidə lazımı səviyyədə istifadə edilmir. Əgər hazırda ərazidə fəaliyyət göstərən istirahət obyektlərinə sərmayə qoyularsa və yeniləri istifadəyə verilərsə, onlar tək rayon miqyasında yox, ölkə hətta beynəlxalq əhəmiyyətli kurort-istirahət yerlərinə çevrilə bilər və bunun da rayon iqtisadiyyatının inkişafında böyük rolu ola bilər.

Təbii, xüsusilə iqlim ehtiyatlarının geniş istifadə edilməsini məhdudlaşdıran kortəbii amillər içərisində əsas yeri sistematik səciyyə daşıyan yay quraqlığı, qış ayazları, sellər, sürüşmələr və getdikcə artmaqda olan antropogen təsir nəticəsində iqlimin istiləşməsi və kontinentallaşması prosesinin tədricən güclənməsi

tuttur. Əgər təcili tədbirlər görülməsə bütün Şəki-Zaqatala zonasında iqlimin aridləşməsi və kontinentallığın artması, «Naxçıvan effekti» ən başlıca problemə çevrilə bilər.

Aşağıda verilən bəzi iqlim ünsürləri üzrə ekstremal xarakterli məlumat kənd təsərrüfatının planlaşdırılması, yerləşdirilməsi işlərində, ekoloji qiymətləndirmə və mövcud ehtiyatların səmərəli istifadə olunması sahələrində faydalı ola bilər.

1. Ərazidə ən çox günəş radiasiyası onun yüksək dağ hissəsində müşahidə olunur və burada hər kv sm səth üzərinə düşən illik ümumi radiasiyanın miqdarı 145-150 kkal çatır. Öndəğ silsilələrinə yaxın düzənliklərdə səthə düşən ümumi radiasiyanın miqdarı 122-124 kkal olsa da burada onun böyük hissəsi isti enerjisinə çevrilir və yüksək termik şərait yaradır.

2. Ərazinin ən isti yeri dəniz səviyyəsindən 200-350 m yüksəkdə yerləşən düzənlik hissəsidir. Burada havanın mütləq maksimal temperaturları 40-42°C, torpaq səthinin maksimal temperaturları isə 68-70°C çatır.

3. Ən aşağı temperaturlar Böyük Qafqazın zirvələrinə yaxın ərazilərdə müşahidə edilir və mütləq minimal temperaturlar burada mənfi 45-50°C-yə düşə bilər. Ərazinin düzənlik və dağətəyi hissəsində isə mütləq minimal temperaturlar mənfi 21-25°C təşkil edir.

4. Ərazinin ən quraq yeri Acınohur ətraflarıdır. Burada illik yağıntıların miqdarı 300-350mm.

5. Ən rütubətli yerlər orta və yüksək dağlıq ərazilərdir. Rütubətilənmə göstəricisinə görə bura ifrat rütubətli zonaya daxildir. İllik yağıntıların miqdarı 1000-1300 hətta 1400 mm çatır.

6. Subtropik qurşağın şimal sərhəddi rayon ərazisində 650-700 m hündürlükdən keçir.

7. Davamlı qar örtüyü ərazinin 1100-1200 m-dən yuxarıda yerləşən hissəsində olur. Onun qalınlığı bəzi illərdə 100-140 sm-ə çatır.

3. Su ehtiyatları

Şeki-Zaqatala iqtisadi rayonunun çayları Kür çayının sol qolları olub, Böyük Qafqazın cənub yamacının qərb hissəsini əhatə edir. Çayların axım istiqaməti dağ sistemlərinin istiqamətinə uyğun olaraq əsasən şimaldan cənuba yönəldilmişdir. Ümumiyyətlə, cənub yamacdan axan bütün çaylar iqtisadi rayon çərçivəsində Qanıx-Həftəran vadisinə çıxana qədər həm su rejiminə, həm də hidroqrafik xüsusiyyətlərinə görə identikdir. Lakin eyni yamacdan və çox vaxt biri-birinə yaxın məsafədə axmasına baxmayaraq çaylar öz sululuğuna görə fərqlənir. Təəssüf ki, bunların öyrənilməsi kafi deyil və rayonun ancaq iri çayları üzərində hidroloji məntəqələr qurulmuşdur. Çay rejimini daha düzgün öyrənmək üçün iri çayların selli qollarında da suölçən məntəqələrin qurulması məqsədəuyğun olardı. Məsələ, vaxtilə Oğuz rayonu ərazisindən axan çayların üzərində 7 suölçən məntəqə olduğu halda, hazırda yalnız Daşaqıl və Əlican çaylarının üzərində 2 məntəqə mövcuddur. Əsas çayı əmələ gətirən iri və səciyyəvi qolların üzərində (Əlican çayının-Oğuz və Xalxal, Türyan çayının Ağsay və Nəzərçay, Şin çayında) belə məntəqələrin qurulması bu çayların su rejimini və selliliyinin öyrənilməsinə təkan verərdi. Digər tərəfdən Kürmük çayı üç çayın-Qunaxaysu, Bulanıxsu və Ağsu- birləşməsindən əmələ gəlir, və cənub yamacın digər çaylarına nisbətən hidrometeoroloji məntəqələrlə daha yaxşı təmin olunmuşdur. Belə ki, bu çayın formalaşmasında iştirak edən 5 əsas qolu üzərində 6 suölçmə məntəqəsi mövcuddur. Lakin bunların yaşayış məntəqəsindən uzaqda və çətin relyef şəraitində yerləşməsi orada ölçü işlərinin aparılmasını çətinləşdirir. Bunun nəticəsi olaraq hidroloji məlumatlar reallıqdan uzaqlaşır və su ehtiyatların hesablanmasında istifadə etməyə imkan vermir. Ona görə hesablamalarda yalnız İlisu məntəqəsinin məlumatlarından istifadə edilir. Suölçən məntəqələrin olmaması bu çayların su ehtiyatlarının, su balansının analogiya metodu ilə hesablanmağa vadar edir. Dağlardan çıxan-

dan sonra həm relyef və həm də çay sistemlərinin morfometrik xüsusiyyətləri çox dəyişir (Cədaəl 3.) Bunu nəzərə alaraq ərazinin çaylarını iki hissəyə bölmək olar.

Cədvəl 3

Çayların əsas morfometrik ünsürləri

Çayın adı	Uzunluğu, km	Sahəsi km ²	Hövzənin orta yüksəkliyi, m	Meyillilik, ‰	Çay şəbəkəsinin sıxlığı, km/km ²	Çay şəbəkəsinin bərabər inkişaf əmsalı	Əyrintilik əmsalı	Məşəllik, %
Balakən	39	320	958	59,3	0,56	1,83(sol)	01,06	62
Qatex	54	620	1038	49,2	0,53	1,23(sağ)	1,15	41
Qala	40	410	868	63,8	0,49	1,75(sağ)	1,10	43
Qara	56	572	1112	47,0	0,50	2,70(sağ)	1,28	24
Kürmük	55	562	1105	57,2	0,60	1,30(sol)	1,20	20,5
Qunaxaysu	7	20	2370	147	0,80	-	-	5
Axsu	9,4	25	2600	217	1,24	-	-	5
Hamam	11	65	2380	165	1,02	-	-	17
Ağçay	11	46	1990	125	0,59	-	-	44
Şin	39	480	1403	66,2	0,50	8,97(sol)	1,10	34
Kiş	33	265	1184	81,2	0,62	2,20(sol)	1,36	28
Daşaqıl	46	292	1168	62,6	0,49	1,46(sol)	1,34	32
Əlican	98	1010	574	35,6	0,47	1,35(sağ)	1,39	16
Türyan	180	1840	819	20,5	0,50	1,52(sağ)	1,52	24,2

1. Bilavasitə qanix çayına tökülən çaylar. Buraya Mazım çayından-Daşaqıl çayına qədər olan çaylar daxildir.

2. Şirvan çayları (Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonuna yalnız Əlican və Türyan çayları daxildir).

Birinci hissəyə aid olan çayları axım boyu iki yerə bölmək olar:

1.Çayların formalaşib Qanix və Əyri çaylarına tökülən hissə.

2.Əyri çayından aşağıda yerləşən və səth axımından məhrum olan hissə.

İkinci hissənin hesabına rayonun su ehtiyatları xeyli azalır və su problemlərini ciddiləşdirir.

Birinci hissədə mənbədən gətirmə konuslarına qədər, yəni Qanıx-Həftəran vadisinin şimal qurtaracağına qədər, çaylar dar, kanyonvari çılpaq dərələrlə axaraq əsas çay axımını formalaşdırır. Burada yüksək dağ və dərə yamaclarının sərt meyilli və çılpaq olması və güclü temperatur dəyişkənliyinin mövcudluğu mexaniki və fiziki aşınmanı intensivləşdirir, böyük miqdarda yarpaqların yaranmasına və külli miqdarda qırıntı və səpinti materiallarının toplanmasına şərait yaradır. Seləmələgəlmə prosesinin özəyini təşkil edən belə sahələr 1800-2000 m-dən yuxarıda yerləşərək rayon ərazisinin böyük hissəsini əhatə edir (Şin çayı-91 km², Kiş-75 km², Tala-46 km², Qara (Muxaz)-92 km², Daşaqıl-63 km², Əlican-56 km², Türyan-280 km² və s.) Bu isə güclü yağışlardan sonra rayonun ərazisində tez-tez sel hadisələrinin yaranmasına səbəb olur.

İkinci hissədə çaylar özü ilə gətirdiyi materialları Qanıx-Həftəran vadisində çökdürür və geniş gətirmə konuslarını əmələ gətirir. Gətirmə konusları biri-birilə birləşərək çaylarının geniş şaxələnməsi və yeraltı suların hesabına əmələ gələn «Qarasu» axarları ilə birləşməsinə və ərazilərin bataqlıqlaşmasına səbəb olur.

İqtisadi rayonun şərqindən axan Əlican və Türyan çayları isə üçüncü hissədə köndələndağ və Bozdağ silsilələrini kəsərək yeni gətirmə konuslarını yaradır. Burada yeraltı suların dərin olmasından səth suları bu iki çayın hesabınadır. Ərazi yaşayış məntəqələrinin azlığı ilə səciyyələnsə də, əkin sahələrinin suvarılması ilə bağlı suya böyük ehtiyac hiss edilir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun çayları yazda qar, yayda və payızda yağış sularından daşqınlar əmələ gətirən çaylar qrupuna daxildir və il ərzində 4 faza keçirir. Çayların ən sulu dövrü mart-iyun aylarında qarlar hesabına keçən daşqın dövrüdür. Bu zaman tez-tez yağan yağışlar qar daşqınlarının mülayim keçməsinə pozaraq yağış daşqınını törədir və bu dövrdə çaylar

axımlarının 46-48%-ni axıdır. Maksimal sərf may ayında müşahidə edilir.

Yay aylarında düşən yağışlar güclü daşqınlar törədir ki, bunların da sərfi yaz daşqınlarından 1,5-2 dəfə artıq olur. Lakin ayrı-ayrı illərdə bu kəmiyyət 100 dəfə artıq olur və sellər əmələ gətirir. Bu daşqınlar tez keçir və 1-2 saatdan sonra çay əvvəlki vəziyyətini alır. İyul-sentyabr ayları çay sularının azalması dövrüdür. Sentyabr –oktyabr aylarında yağın yağışlar da daşqınlar törədir. Lakin bu daşqınlar nadir hallarda yay daşqınlarından güclü olur. Əksər hallarda onların maksimal sərfi illik sərfdən xeyli az olur. Aparılan hesablamalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hər 100 ildən bir dəfə təkrar olunan maksimal sərf aşağıdakı kimidir: Damarçın-216 m³/san, Çuxadurmaz-275 m³/san, Qaynar-III m³/san, Kiş-505 m³/san.

Ən minimal su sərfi qış aylarında müşahidə edilir ki, bu zaman çayların əsas qida mənbəyini yeraltı sular təşkil edir.

Rayonun şərq hissəsinin çaylarında (Əlincə, Türyan) ikinci faza sentyabr-oktyabr, bəzən isə dekabr ayına kimi müşahidə edilir. Bu dövrdə hər biri 3-15 gün davam edən 4-7 daşqın müşahidə edilir. Bu daşqınların gücü yaz daşqınlarından az fərqlənir və bəzən maksimal sərfərin kəmiyyəti yaz daşqınlarından xeyli yüksək olur və orta illik kəmiyyətə nisbətən 2-3 dəfə artıq olur.

Avqust ayında vegetasiya dövründə rayon çaylarının gətirdiyi su sərfi qış aylarına nisbətən bir qədər çox olsa da yenə də illik axımın 5-10 %-ni təşkil edir (Cədvəl 4). Bu vəziyyət çay sularının suvarmada istifadə edilməsində müəyyən çətinliklər törədir.

Cədvəl 4

Axımın il ərzində paylanması, %-lə

Çaylar	Orta illik sərf m ³ /san	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Balakən	5,57	3,5	3,4	6,5	13,6	16,7	13,9	10,1	7,5	7,8	7,3	5,3	4,4
Qatex	11,1	3,2	3,3	4,9	10,2	15,8	15,3	10,3	8,8	8,1	9,3	6,3	4,5
Tala	5,74	2,5	2,4	4,8	12,1	16,2	14,9	10,7	8,7	9,7	8,5	5,6	3,8
Qara (Muxax)	9,57	3,3	3,1	4,7	9,2	17,3	16,5	9,8	7,7	8,5	9,2	6,3	4,4
Kümmük	10,7	3,9	3,9	5,1	9,6	16,3	13,8	11,8	19,8	9,2	6,7	5,3	4,6
Şin	5,73	5,2	5,1	5,7	8,2	11,4	13,8	11,2	9,6	9,2	8,1	6,7	5,8
Kiş	3,67	5,2	5,1	5,7	8,2	11,4	13,8	11,2	9,6	9,2	8,1	6,7	5,8
Daşaqıl	5,52	3,6	3,6	4,2	9,2	15,2	15,3	12,0	10,4	9,3	7,8	5,2	4,2
Əlicən	5,02	6,9	7,3	9,2	11,5	12,2	11,0	6,7	6,3	6,9	7,7	7,3	7,0
Türyan	17,9	6,7	6,8	7,6	9,8	11,4	11,4	8,3	6,7	8,8	8,6	7,3	6,6

5-ci cədvəldən görüldüyü kimi axımın əsas hissəsi (55-72%) ilin isti yarısında (IV-IX) keçir. Buna baxmayaraq intensiv suvarma dövründə (VII-VIII aylar) çaylar illik axımın cəmi 13-22 % axıdır. Bu halı təsərrüfat üçün əlverişli hesab etmək olar. Lakin çay suyunun yuxarı ərəzidə də suvarmada intensiv istifadə edilməsi aşağı axımında yerləşən ərəzilərin susuz qalmasına səbəb olur.

Cədvəl 5

Orta çoxillik axımın yarımilliklər üzrə paylanması

Çayın adı	Orta illik axım		Yarımilliklər üzrə çay suyunun həcmi				İntensiv suvarma dövründə	
	M ³ /san		Soyuq X-III		İsti IV-IX		Həcm, mln. m ³	%
		10 ⁶ m ³	Həcm, mln. m ³	%	Həcm, mln. m ³	%		
Balakən	5,57	176	53,5	30,4	122,5	69,6	17,6	31,0
Qatex	11,1	350	110,3	31,5	239,7	68,5	19,1	66,9
Tala	5,74	181	50,0	27,6	131,0	72,4	19,4	35,1
Muxax (Qara)	9,57	302	93,6	31,0	2084	69,0	17,5	53,0
Kürmük	10,7	337	99,4	29,5	237,6	70,5	21,6	72,8
Şin	5,73	181	59,4	32,8	121,6	67,2	20,8	37,6
Kiş	3,67	116	42,5	36,6	73,5	63,4	20,8	24,0
Daşaqıl	5,52	174	49,8	28,6	124,2	71,4	22,4	39,0
Əlican	5,02	158	71,7	45,4	86,3	54,6	13,0	20,5
Türyan	17,9	565	246,3	43,6	318,7	56,3	15,0	84,8

Çayların əsas qida mənbəyi qar, yağış və yeraltı sular təşkil edir. Lakin bu mənbələrin heç biri təklikdə iştirak etmir və fəsilər üzrə bu və ya digər mənbə üstünlük təşkil edir.

Qida mənbələrinin orta çoxillik kəmiyyətləri 6-cı cədvəldə verilir. Çayların suluğu ən çox qar və yağış hesabına yaranır. Qış aylarında isə çayların əsas qida mənbəyini yeraltı sular təşkil edir. Bütün çaylarda orta çoxillik məlumatlara görə səth axımı (qar və yağış) yeraltı axımdan bir qədər üstündür. Çay suyunun il rızində qeyri-bərabər paylanması yaz dövründə suyun səmərə-

siz axmasına gətirib çıxarır və rayonun su problemlərini ciddi-
ləşdirir.

Cədvəl 6

Çayların qida mənbələri

Çaylar	Ölçmə məntəqəsi	Hövzənin orta yüksəkliyi,	Orta çoxillik axım, mm	Səth axımı, %			Yeraltı axım, %
				Qar	Ypğış	camı	
Balakən	Balakən	1560	962	29	25	54	46
Qatex	Kəbizdəre	1850	1335	31	24	55	45
Tala	Zaqatala	1710	1038	30	24	54	46
Qara (Muxax)	Muxax	1112	1130	31	24	55	45
Kürmük	İlisu	1460	1077	30	24	54	46
Şin	Şin	1403	725	30	20	50	50
Kiş	Kiş	1184	1287	30	20	50	50
Daşaqıl	Baş Daşaqıl	1560	950	25	27	52	48
Əlican	Xanabad	740	127	16	23	39	61
Türyan	Savalan	1280	384	25	27	52	48
Dəmiraparan	Oğuz	2430	1022	29	33	62	38

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu tutduğu mövqeyinə, ərazini kəsən çayların miqdarına, onların su ehtiyatlarına görə (Cədvəl 7) əlverişli su balansı strukturuna malikdir. Əraziyə düşən yağıntının 57 %-dən (qərbdə yerləşən ərazilərlə) 40 %-ə qədəri (şərqdə yerləşən ərazilərdə) çay axımının formalaşmasına sərf olunur ki, bunun da orta hesabla 56 %-i səth suları, 44 %-i isə çay axımının formalaşmasında iştirak edən yeratlı suların hesabındadır. Azərbaycanın ən rütubətli rayonlarından biri olaraq bu iqtisadi rayonun su ehtiyatları (3.079 km³) Böyük Qafqazın cənub yamacının su ehtiyatlarının təqribən 75 %-ni təşkil edir. Sahəsi 8,8 min km² olan bir rayon üçün bu az deyil. Lakin çay sularının il ərzində qeyri-bərabər paylanması alçaqdağlıq rayonların yayda susuz qalmasına səbəb olur və əkin sahələrinin suvarılması üçün bol yeraltı sulardan istifadə etməyə vadar edir.

Çay hövzələrinin su ehtiyatları (mln m³-lə)

Çayın adı	Yağıntı	İllik axım		Yağış suları	Qar suları	Səth axımı	Yeraltı axım	Buxarlanma
		M ³ /san	həcm					
Balakən	280,5	5,57	176	44,0	51,0	95,0	81,0	104,5
Qatex tala	554,8	11,1	350,1	84,0	108,5	192,6	157,5	204,7
Qara (Muxax)	469,4	9,57	301,8	74,3	93,6	166,0	135,8	167,2
Kürmük	504,8	10,7	337	80,1	110	190,1	146,9	167,8
Şin	310	5,73	181	36,2	54,3	90,5	90,5	129
Kiş	243	3,67	116	23,2	34,8	58,0	58,0	127
Daşaqıl	1012	5,52	174	47,0	43,5	90,5	83,5	838
Əlican	522,8	5,02	158	25,3	36,3	61,1	96,4	348,8
Türyan	1206	17,9	565	153	141	294	271	641

Ona görə rayonun əsas problemlərindən biri yüksək dərəcədə suya ehtiyatçı olan quraq əraziləri su ilə təmin etməkdir. Dağlıq ərazilərdə əhali həm çay suyundan həm də bulaqların suyundan istifadə edir. Qanıx-Həftəran vadisində məskunlaşan əhali geniş surətdə buranın yeraltı sularından (artezian və subartezian) istifadə edir. Azərgeologiya komitəsinin verdiyi məlumatına əsasən (G.Ə.Əliyev, 2000) Qanıx-Həftəran vadisinin yeraltı sularının istismar ehtiyatları 2 mln. m³ təşkil edir. Lakin qazılmış quyuların suyundan suvarmada, qismən də məişətdə istifadə edilir. Təkcə Şəki rayonu ərazisində ümumi həcmi 1800 m³ olan bir sıra artezian quyuları mövcuddur. Təəssüf ki, təmizlənməyə ehtiyacı olmayan bu artezian suları qış aylarında səmərəli istifadə edilmir, boş yerə axıdılır və bəzi yaşayış məntəqələrinin (Balakən, Zaqatala, Şəki, Qəbələ) sakinləri və məişət xidmətli binalar susuz qalır. Digər tərəfdən uzun illər boyu işlədilmiş su kəmərləri daşqınlar nəticəsində tez-tez lillənir, tutulur və yaxud tamam dağlaraq yaşayış məntəqələrini susuz qoyur. Bu barədə ciddi tədbir yeraltı su anbarlarının tikilməsi və onların rekonstruksiya olunmuş boru kəmərləri vasitəsilə yalnız şəhər, qəsəbə

və kəndlərin içməli su ilə təmin edilməsinə yönəldilməlidir. Hazırki dövrdə sudan səmərəli istifadə edilməlidir. Bunun isə əsas yolu vahid idarəetmə mərkəzinin yaradılmasıdır.

Rayonun əsas problemlərindən biri də burada baş verən sel hadisələridir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Azərbaycanın ən dəhşətli daşqın və sellər müşahidə edilən ərazisidir. Keçmiş sel izlərinin əsasənda aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, hər bir orta güclü sel 1 mln.m³ həcmində sülb materialları gətirir. Lakin bu həcm 10 mln. m³ çata bilir. Bu da nadir hal olaraq təxminən 20 ildən bir müşahidə edilir (S.H.Rümtəmov, 1972).

Sellər əsasən yay quraqlıq mövsümündən sonra oktyabr (bəzən sentyabr)- noyabr aylarında müşahidə edilir. Bu zaman düşən güclü yağışlar xalq təsərrüfatına böyük zərərələr vuran sellər əmələ gətirir. Çay hövzələrinin yamaclarının və yüksəkdağ hissələrinin çox yerdə çılpaq olması və güclü temperatur dəyişkənliyi mexaniki və fiziki aşınmanı intensivləşdirir, külli miqdarda qırıntı materiallarının toplanmasına şərait yaradır. Seləmələgəlmə prosesinin özəyini təşkil edən belə sahələr 1800-2000 m-dən yuxarıda yerləşərək iqtisadi rayonun böyük hissəsini təşkil edir. Hövzədə baş verən eroziya prosesləri məhsullarının yuyulması çayların lillənməsinə səbəb olur. Asılı gətirmələr axımının ən az kəmiyyəti qış aylarında müşahidə edilir (Cədvəl 8). Lakin bu kəmiyyət rayonun şərq və qərb hissəsində müxtəlif olur. Məsələn, Balakən çayı hövzəsinin yuxarı hissəsi dağılmaya daha az məruz qalmışdır. Ona görə də çay suyunda olan asılı gətirmələrin diametri 0,055 mm-dən kiçik olub axının 85-90%-ni təşkil edir. Gətirmələrin ən böyük diametri 1,0 mm-dən çox olmur. Bunun da səbəbi çay hövzəsinin (320 km²) 61,9%-nin, yəni 198 km²-nin meşə ilə örtülməsidir. Bunun da 163 km²-i çayın formalaşan hissəsini əhatə edərək tənzimləyici rol oynayır. Lakin buna baxmayaraq, burada baş verən sellər Qazmatabun kəndinə qədər öz təsirini göstərir və qanıx-Əyriçay vadisində yerləşən yaşayış məntəqələrini, bağları və əkin sahələrini basır. Balakən çayında lillilik daha çox onun qolları Qarabor

(187,4 q/m³) və Çayrab (154,8 q/m³) çayları birləşəndən sonra müşahidə edilir.

Cədvəl 8

Çoxillik müşahidə əsasında çayların asılı (R kq/san), maye (Q, m³/san) və lillilik (P, q/m³) kəmiyyətləri (S.A.Axundova görə)

Göstəricilər	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Orta çoxillik
Qatex-Kəbizdərə													
R	0,05	0,03	1,80	2,60	6,40	7,90	14,0	7,40	6,20	4,40	0,35	0,40	4,29
Q	4,14	3,54	5,78	12,2	18,3	19,7	12,9	9,89	9,29	8,34	6,41	5,14	9,63
P	12	8	311	213	350	405	1085	748	667	528	54	78	445
Tala-Zaqatala													
R	0,50	0,45	1,00	9,25	14,2	14,3	8,25	14,9	25,2	4,90	1,50	0,98	7,87
Q	0,93	0,91	1,82	5,30	7,10	7,18	5,01	3,19	4,27	3,76	2,26	1,54	3,60
P	538	494	550	1745	2070	1992	1647	4670	5902	1302	664	636	2186
Kürmür-İlisu													
R	0,30	0,32	1,30	2,85	7,0	12,6	9,80	7,70	6,90	5,30	0,90	0,52	4,62
Q	2,49	2,55	4,14	5,96	9,31	9,48	7,54	6,15	5,50	4,23	3,60	3,02	5,33
P	120	125	314	478	752	1329	1300	1252	1254	1253	250	172	867
Əyri-Başdaşaqıl													
R	0,60	0,50	0,90	5,50	15,5	20,0	9,40	7,40	6,20	3,80	1,70	0,80	6,02
Q	1,5	1,07	1,30	3,15	5,15	5,30	6,0	4,20	3,70	3,40	2,80	1,30	2,78
P	400	467	692	1746	2921	3333	2238	2000	1824	1357	9,44	616	2165
Əlican-Qayabaşı													
R	0,12	0,17	0,41	3,84	6,00	3,68	4,30	2,00	4,0	4,73	1,18	0,28	2,56
Q	3,60	3,45	3,56	5,01	5,11	4,61	2,76	1,69	2,36	3,63	4,30	4,11	3,68
P	33	49	115	766	1174	798	1554	1182	1692	1302	275	683	696
Oğuz-Oğuz													
R	0,01	0,01	0,07	0,47	0,50	0,30	0,09	0,04	0,06	0,16	0,12	0,04	0,16
Q	0,24	0,25	0,42	0,83	0,85	0,68	0,44	0,34	0,40	0,54	0,48	0,34	0,48
P	42	40	167	566	589	442	205	118	150	296	250	118	334
Türyan - Savalan													
R	0,10	0,50	3,50	85,5	147	133	61,0	17,0	79,5	79,0	6,80	2,50	51,3
Q	12,3	12,6	13,9	18,5	23,8	22,6	13,4	12,5	18,0	17,9	15,2	13,4	16,4
P	8	40	152	4629	6177	5890	3729	1365	4419	4404	447	186	3128

Payız aylarında Bicaraq kəndi yaxınlığında çay suyunun lilliliyi həttə 1142 q/m³ çata bilər. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, kiçik daşqınlar zamanı çay suyunun lilliliyi 10 dəfə, böyük daşqınlar zamanı isə 1000 dəfə arta bilər. Bəzi illərdə baş verən sellər zamanı gətirmə konusunda çökdürülmüş materialın həcmi 372000 m³-ə çata bilər.

Türyan çayı əksinə cənub yamacın klassifikasiyasına görə 4000 q/m³ lillənmə zonasına aid olsa da, bu göstəricinin maksi-

mal kəmiyyəti Dəmiraparan çayında-19000 q/kub m Bum çayında 15000 q/kub m, Türyan çayının özündə isə 160 000 q/kub m-ə çata bilir.

Qatex çayında az sulu dövrdə lillənmə sıfıra çatdığı halda çox sulu dövrdə (sel hadisələri nəzərə alınmadan) hər kub metr suya 10 kq-dan artıq olur. Güclü sel zamanı suyun sərfi 300 m³/san olduğu zaman gətirmə konuslarına yaxın sahədə lillənmə 20161 q/m³ çatmışdır.

Təbii amillərlə bərabər sellərin əmələ gəlməsində insan fəaliyyətinin də rolu böyükdür. Meşələrin qırılması, çoxmeyilli yamaclarda əkin işlərinin aparılması və suvarılan çəmənliklərdə mal-qaranın həddən artıq və vaxtsız otarılması burada eroziya prosesinin dərinləşməsinə səbəb olur. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun tərkibinə daxil olan inzibati rayonların çoxunda dağ çəmən torpaqları sahəsinin 70-90%-i eroziyaya uğramışdır. Keçmiş cıyırlar hazırda yarpaqlara çevrilmişdir. Bu proseslər Sinalar, Hacıyusifli, Danaçı, Bədəl, Ucağan, Çaldaş, Mağar, Qarabulaq (Oğuz r-nu) Yunca, Mıxçılar, Yüzbaşağan (Qəbələ) yaylaqlarında daha aydın nəzərə çarpır. Burada intensiv otarılma nəticəsində 20° meyilliyi olan yamaclarda 1 hektardan 350-450 ton torpaq yuyulur. Bəzi yerlərdə isə bu həcm 1 hektardan 2000-2500 tona çatır. Çaldaş yaylağında aparılan tədqiqatlar (Mustafayev, 1973) göstərir ki, yüksək çimli torpaqlar (3 sm) olan sahələrdə səth axımı az olmuş və səthin yuyulması müşahidə edilməmişdir. Bunun da səbəbi səthin 100% bitki ilə örtülməsidir (cədvəl 9). Yağışın 25,7 mm/dəq. İntensivliyi şəraitində səth axımı 8,10 mm təşkil etmişdir. Hövzənin 50%-nin bitki ilə örtülən yamaclarında isə yağıntının intensivliyinin 2,63 mm/dəq. olan halda səth axımı 15,3 mm olmuş və axım əmsalı 0,59 təşkil etdiyi halda səthi yuyulma 3,7 t/ha olmuşdur.

Cədvəl 9

Sahənin səciyyəsi	Verilən suyun həcmi, mm	Səth axımı, mm	Yağın intensivliyi, mm/dəq	Axım əmsəl	Yuyulma	
					ha	ton/ha
Çaldaş yaylağı 100% bitki örtüyü	25,7	8,10	2,57	0,31	yox	yox
Çaldaş yaylağı 50% bitki örtüyü	26,3	15,3	2,63	0,59	92	3,7
Çaldaş yaylağının səthi tamamilə eroziyaya uğramış	24,8	23,0	2,48	0,92	1010	40

1972-ci ilin təlimatına görə meşələrin qırılması nəticəsində bəzi ərazilərdə meşənin aşağı sərhəddi 600-650 m-dən 890-1100 m qalxmışdır.

Əhalinin artması, yanacaqın və elektrik enerjisinin olmaması hazırda meşələrin daha sürətlə qırılmasına səbəb olur. Şiddətlənən sellər isə yamaclarda olan bitki örtüyünü daha çox pozulmasına səbəb olur. Buna görə birinci növbədə əhaliyə yanacaqın verilməsi bərpa olunmalı, meşələr «qoruq» elan edilməli və eroziyanın qarşısını almaq məqsədilə yeni meşə zolaqları salınmalıdır.

İnsanın çay yatağında apardığı fəaliyyət də yaşayış məntəqələrinin və əkin sahələrinin sel gətirmələri ilə basılmasına səbəb olur. Belə ki, ildən-ilə özbaşına, texniki əsaslar olmadan çəkilən suvarma kanalları çayın istiqamətini dəyişərək, daşqın zamanı çay sularının bu kanallara yönəldilməsinə imkan yaradır və yeni-yeni sahələrin basılmasına gətirib çıxarır. Bunun qarşısı ciddi surətdə alınmalıdır.

İndiyə qədər sel üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində sellərin formalaşma xüsusiyyətləri və onlarla mübarizə tədbirləri işlənmişdir. («Böyük Qafqazın cənub yamacının selləri və onlarla mübarizə tədbirləri», Cİ Fondu, 1970, 1973). Lakin hazırki vəziyyət göstərir ki, indiyədək passiv mübarizə tədbirləri, yəni artıq formalaşmış selin qarşısını alan tədbirlər həyata keçirilirdi. Lakin ildən-ilə sahilqoruyucu bəndlər güclü daşqınlarla tez-tez dağıdılır və bəzi yerlərdə sel gətirmələrinin altında qalır. Bu işə seləmələgəlmə prosesinin qarşısını almır və illər boyu şiddətlənən sellər çay yataqlarını və höszələrini dəyişərək dövrü tədbirlərin görülməsini tələb edir. Buna görə sel əmələ gətirən proseslərin qarşısını alan aktiv tədbirlər yenidən işlənilməli və təklif olunmalıdır. Tədbirlərin əsasını meşə-meliorasiya işləri təşkil etməli, 15^o-dən artıq olan yamaclarda yalnız çoxillik bitkilərin əkilməsinə icazə verilməli və yamaclar terraslaşdırılmalıdır. Meşənin salınması mürəkkəb olub, uzun müddət tələb etdiyi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bunlardan ən dəyərlisi çay hövzələrinin morfoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq çayların sel təhlükəli qollarında yerli əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsidir. Hələ 1960-cı illərdə «Azqiprovodxoz» tərəfindən İlisu kəndindən 2 km yuxarıda və Ulukörpü məntəqəsi yaxınlığında mövcud olan ensiz dərələrdə kaskad bəndlərin tikilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu işlər Qax şəhərini və ətrafda yerləşən xalq təsərrüfatı obyektlərini qorumaq məqsədini güdürdü. Təəssüf ki, bu işlər axıra çatdırılmadı. Coğrafiya İnstitutunun 1965-ci ildə apardığı selə aid hesabatlarda da Bulanıqsu, Hamam çaylarında, Muxax çayının böyük və selli qolu olan Solban çayında, Türyan çayının Dəmiraparan, Səngər və s. qollarında ensiz və dərin bənd tikərək su anbarlarının yaradılmasının vacibliyi təklif edilmişdir. Bu işlərə yenidən baxılmalıdır.

Su anbarlarının tikilməsi bir tərəfdən rayonun kənd təsərrüfatını və əhalisini su ilə təmin edən və sel təhlükəsi altında qalan yaşayış məntəqələrini ziyandan xilas edər. Digər tərəfdən

isə, suyun enerjisindən (Solban-280 kvt, Masex-35 kvt, Tala-200 kvt. Qunaxaysu-1000 kvt, Şin-260 kvt. Qaynar 1650, 600 kvt.) istifadə edərək yerli əhəmiyyətli elektrik stansiyaların tikilməsi, rayonu işıq və istiliklə təmin edir. Demək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən SES-lər Mingəçevir su anbarı tikilməsindən qabaq mövcud idi və hətta daha yüksək enerji almaq üçün onlar rekonstruksiya olunmalı idilər. Bəzi çaylarda iki SES tikilmişdi. Hazırda da bu təcrübəyə qayıtmaq lazımdır.

Digər problemlərdən biri də Gürcüstan ilə həmsərhəd olan Qatex çayının tez-tez daşması, yerini dəyişməsi və nəticədə rayon ərazisinin azalması, əkin sahələrinin su altında qalmasıdır. Bu çox ciddi məsələ olub dərindən öyrənilməli, Kür çayında olduğu kimi Qatex boyu sərhəd təyin olunmalı və bənd çəkilməlidir. Əks halda Balakən rayonunun ərazisi getdikcə kiçiləcək və ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasının torpaqlarının bir hissəsi tədricən qonşu respublika hüdudlarına daxil olacaqdır.

4. Torpaq ehtiyatları

Respublikanın Prezidenti tərəfindən 1996-ci il 16 iyunda torpaq islahatı haqqında imzalanan qanun sosial - siyasi və iqtisadi cəhətdən böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edərək, ölkəmizdə torpağa münasibət məsələsində böyük inqilabi dəyişikliklərin təməlini qoymuşdur. Bütün respublikada olduğu kimi güclü kənd təsərrüfatına malik olan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda da bu qanun torpağa sahibkarlıq məsələsində yeni mərhələ açdı və torpaqların torpaq almaq hüququ olan kənd zəhmətkeşlərinə verilməsini həll etməklə yanaşı bütünlüklə kənd təsərrüfatında dönüş yaranmasının başlanğıcı oldu.

Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin cənub-qərbində əhatə edərək, şərqdən-qərbə doğru 150 km məsafədə uzanan, meyilli dağ ətəyi düzənlik sahələrdən başlayaraq, yüksək dağlıq zona da daxil olmaqla geniş əraziləri əhatə edən iqtisadi rayon

torpaqları mürəkkəb ekoloji şəraiti ilə səciyyələnən və 5 inzibati rayonun (Balakən, Zakatala, Şəki, Qax, Oğuz, Qəbələ) ərazilərini tutaraq 984250 ha sahəni əhatə etməklə, ümumi respublika ərazisinin 11,4%-ni təşkil edir.

Şəki – Zaqatala iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatda aparıcı istiqamət olmaqla yanaşı, əhalinin əsas ərzaq məhsullarına və bəzi sənaye sahələrinin xammala olan tələbatının ödənməsində də başlıca yer tutur. Ona görə də bütün kənd təsərrüfat təyinatlı sahələrin inkişafının özülünü təşkil edən torpaq örtüyü, onun münbitliyi və səmərəli istifadəsi ölkədə aparılan torpaq islahatından sonra yenidən təşkil olunmağa başlamışdır.

İqtisadi rayonun mürəkkəb torpaq-ekoloji şəraiti, kənd təsərrüfatının taxılçılıq, bağçılıq, tütüncülük, üzümçülük və həmçinin maldarlığın inkişafı üçün yem əkinləri sahələrinin inkişafına şərait yaratmışdır.

Uzun dövrdən bəri aparılan kompleks torpaq tədqiqat işləri Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisində Göyçay çayın orta və yuxarı axınları sahələrindən, yəni Qəbələ rayonu ərazisindən başlayaraq Balakən rayonu ərazisində Gürcüstan respublikası ilə sərhəd zonasına qədər olan geniş ərazidə dağ-çəmən, dağ meşə-çəmən, qonur dağ-meşə, qəhvəyi dağ-meşə, bozqırlaşmış qəhvəyi dağ-meşə, çəmən-qəhvəyi, adi dağ boz-qəhvəyi, dağ qara, adi dağ şabalıdı, tünd, adi, açıq şabalıdı, tipik boz, boz-qonur, subasar meşə-çəmən, subasar çəmən, şoranlar, pozulmuş torpaqlar, çaqıl daşlı çay yataqları kimi torpaq tipləri, onların yarım tipləri və b. növ müxtəlifliklərinin yayıldığı müəyyən olunmuşdur (işdə verilən xəritədə iqtisadi rayon ərazisində yayılan torpaqların adı və sahəsi verilmişdir).

Dağ-çəmən torpaqlar. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 84330 ha sahədə yayılaraq, iqtisadi rayon torpaqlarının 8,1%-i əhatə edərək, Qəbələ rayonu ərazisində Göyçay-çay və Turyan çaylarının başlanğıc hissələrində nisbətən geniş ərazidə yayılaraq, qərbə doğru bəzi yerlərdə enliyi dəyişən, çay dərələri ilə

kəsilən və bəzən də qırılan zolaq şəkilində respublikanın Gürcüstanla olan sərhəddinə qədər uzanır. Dağ-çəmən torpaqların cənub sərhəddi ayrı-ayrı çıxıntılar şəklində Qax, Zakatala, Balakən rayonları ərazisində çay dərələri və meyilli yamaqlarla nisbətən aşağıya doğru enir. Dağ-çəmən torpaqlar Böyük Qafqaz silsiləsinin suayırıcı və ona yaxın olan alp və subalp zonalarında dəniz səviyyəsindən 2000-3000 m yüksəkliklər arasında, əsasən eroziya prosesinə məruz qalan, daşlı-çınqıllı, kəskin parçalanmış relyef sahələrində yayılmışdır. Morfoloci-genetik xüsusiyyətlərinə, inkişaf etmə səviyyələrinə və ekoloji şəraitinə görə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisində dağ-çəmən torpaqların ibtidai dağ-çəmən (21240 ha) və çimli dağ-çəmən (63090 ha) yarım tiplərinin yayıldığı müəyyən olunmuşdur.

Dağ-çəmən torpaqların 80%-ə qədər sahəsi müxtəlif dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalıb. Bunun 21%-i zəif, 35%-i orta və 24%-i güclü aşınıb. Həmçinin iqtisadi rayonun yüksək dağlıq zonasında 20 min hektardan artıq sahə istifadədən çıxmış, daşlı-çınqıllı, gilli, bozqır dağ səhrasına çevrilib.

Nisbətən hamar relyef sahələrində yayılan dağ-çəmən torpaqlar güclü kök sisteminə malik olan və möhkəm çim qatı əmələ gətirən müxtəlif ot bitkiləri altında inkişaf etdiyinə görə yüksək humusluluq (12,0-16,0%) və yaxşı su saxlama qabiliyyəti ilə səciyyələnir.

İqtisadi rayonun ərazisində yayılan dağ-çəmən torpaqlar üçün profilin yuxa, çınqıllı, mexaniki tərkibin orta və yüngül gillicəli, humuslu qatın tünd və strukturun nisbətən yaxşı ifadə olunması kimi əlamətlər xarakterdir. Ancaq dağ-çəmən zonasında relyefin sakit elementlərində inkişaf etmiş normal torpaqlar üçün səciyyəvi olan əlverişli aqroekoloci şərait, münbitlik və yüksək məhsuldarlıq, kəskin parçalanmış relyef sahələrində, aşınmaya məruz qalmış torpaqlar da müşahidə olunmur.

Dağ-çəmən torpaqlar zonası hazırda demək olar ki, bütünlüklə yay otları və az miqdarda biçənək kimi istifadə olunaraq, iqtisadi rayonunun yem bitkiləri fonduna daxildir. Qida

elementləri ilə kifayət qədər tə'min olunub və yüksək bonitetli torpaqlar qrupuna daxil edilir. Belə ki, 0-20 sm-lik qatda humusun ehtiyatı 240-350 t/ha, ümumi azot isə 12-15 t/ha təşkil edir.

Dağ-çəmən torpaqları zonasının əsas problemləri təbii və antropogen tə'sirlər nəticəsində geniş yayılmış və ildən-ilə intensivləşən eroziya prosesidir. İri daşların və süxur parçalarının səthə çıxması, çim qatının yuyulması, torpaq səthinin nisbətən bərkiməsi, kiçik çökəklik sahələrdə izafi rütubətlənmə şəraitinin əmələgəlməsi, səthi axınların güclünməsi ilə yarpaqların intensiv artması, ot örtüyündə yem üçün yaramayan əlaq otlarının inkişaf tapması da mənfi tə'sir edici problemlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Dağ-çəmən zonasında torpaqların münbitliyinə və qalınlığına, ot örtüyünün məhsuldarlığına mənfi tə'sir göstərən bu halları aradan qaldırmaq və onların inkişafını dayandırmaq üçün systemsiz və normadan artıq heyvan buraxılmasına yol verməmək, nisbətən bozqırışan yamaclarda üzvü gübrələrdən istifadə etməklə ot əkinləri aparmaq, əlaq otlarını məhv etmək və iri daşları sahələrdən təmizləmək məqsədə uyğundur.

Çim qatının yuyulmasına, səth sularının əmələ gəlməsinə imkan verməmək üçün artıq suları çökək sahələrdə toplamaqla yanaşı, daha ehtibarlı hesab olunan hidrotexniki tədbirlər həyata keçirilməlidir. Güclü eroziyaya uğramış sahələrdə otlaqları 2-3 il müddətinə dincə-istirahətə qoymaq məsləhətdir. Əkin aparılan sahələrdə dövrü olaraq dənli-paxlalı bitkilərin əkinini tətbiq etməklə, üst humus qatının yuyulmasına imkan verilməməlidir. Çəmən və meşə-çəmən zonasında mikro-çökəkliklərdə izafi rütubətlənmə şəraitinə imkan verməmək, həmçinin iri ağaclar kəsilib aparılarkən meşə döşənəyinin məhv olmasının, torpaq səthinin sonradan bərkiməsinə səbəb ola biləcək izlərin, şırımların yaranmasının qarşısı alınmalıdır.

Dağ –meşə-çəmən torpaqlar. Rayonun ərazisində 25920 ha-ya qədər sahəni əhatə edərək, iqtisadi rayon torpaqlarının 2,5%-i əhatə edir. Dəniz səviyyəsindən 1800-2100 m yüksək-

liklər arasında meşənin yuxarı sərhəddində və meşə arası tala sahələrində, seyrək fıstıq meşələri və subalp çəmənlikləri altında, gilli şistlərin aşınma məhsulları üzərində, Oğuz, Şəki, Qax rayonları ərazisində kiçik sahələrdə yayılıb. Bu torpaqların əmələ gəlməsində təbii faktorlarla yanaşı, insan fəaliyyəti də böyük rol oynayır. Torpaq profili 30-40 sm, Çim qatı isə 4-5 sm qalınlıqda olur. Dənəvari, kiçik qozvari struktura, qonur rəng, orta gillicəli mexaniki tərkib, profilin yumşaqvari olması, aşağı qatlarda skeletlilik bu torpaq üçün əsas morfoloji əlamətlərdir. Nisbətən dik yamaclarda, xüsusilə bərk ana süxurlar üzərində bu torpaqların yuxa növləri yayılıb. Bu torpaqların 6,5%-i zəif, 24,7%-i orta, 10,3%-i isə şiddətli dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalıb. Dağ-çəmən-meşə torpaqlar yüksək humuslu olub, humusun miqdarı üst qatda 8,0 – 9,0%, azotun miqdarı isə 0,5-0,6% arasında dəyişir. Bu kəmiyyət göstəriciləri aşağı qatlarda kifayət qədər azalır. Meşə döşənəyinin itirilməsi nəticəsində çəmən-meşə torpaqların su-fiziki xüsusiyyətləri nisbətən pisləşir və nəticədə bəzi sahələrdə sistemsiz otarma nəticəsində torpaqların üst qatı güclü bərkidiyi üçün su keçirmə qabiliyyəti pozulur və səthi axınlar baş verir. Nəticədə münbitlik və məhsuldarlıq nisbətən azalır.

Dağ-meşə-çəmən zonasının əsas problemləri eroziyanın (səthi, qobu, yarıqan) yayılması, kiçik bataqlıq sahələrin əmələ gəlməsi, izafi rütubət toplanmasıdır. Meşə döşənəyini, çim qatını mühafizə etmək üçün otarmanı nizamlamaqla yanaşı, yarana biləcək səthi su axınlarının qarşısı alınmalıdır. Qırılmış iri ağacların torpaq səthi ilə aparılmasına, çoban binələrinin sıx salınmasına, otlaq sahələrinin çox tapdanmasına imkan verilməməlidir. Yarıqan və qobu eroziyalarının inkişafı ehtimal olunan sahələrdə bərkitmə işləri aparmaq, əkin aparılan sahələrdə rütubəti nizamlamaq, torpağın strukturunu yaxşılaşdırmaq və torpağın üst humuslu qatını mühafizə etmək məsləhətdir.

Qonurdağ-meşə torpaqlar bütün iqtisadi rayon ərazisində orta, yüksək və alçaq dağlıq sahələrdə 162 min hektar ərazidə

dəniz səviyyəsindən 1100 m-dən 2200 m-ə qədər olan yüksəkliklərdə yayılaraq iqtisadi rayonun ümumi sahəsinin 15,5%-i təşkil edir. Bu torpaqlar üçün nisbətən qalın (2-4 sm) meşə döşənəyinin olması, tünd və geniş humuslu qatın, yaxşı su toplama və su keçirmə qabiliyyətinin, yüksək humusluğun (8,0-15,0%), ağır gillicəli mexaniki tərkibin və kül elementləri ilə təmin olması kimi əlamətlər səciyyəvidir. Tədqiqatlar nəticəsində bu torpaqların tipik qonur dağ-meşə, zəif doymamış, karbonat qalıqlı və bozqırlaşmış yarım tipləri ayrılmışdır.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonun başqa torpaq zonalarında eroziya prosesi geniş yayıldığı halda meşə zonasında nisbətən zəifləyərək 40-45% təşkil edir. Şiddətli eroziya prosesi meşə zonasında 8-9% arasında dəyişir. Meşə zonasında eroziya prosesinin yaranmasına səbəb əvvəlki illərdə tətbiq olunan qırma işləri nəticəsində seyrəkləşmə və torpağın su-fiziki xassəsinin pisləşməsi olmuşdur. Qonur dağ-meşə torpaqları zonasında relyef şəraitinin mürəkkəbliyi, ayrı-ayrı yamaqların müxtəlif səviyyədə meyilliyi, torpaqəmələgətirən suxurların mənşəyi və kimyəvi tərkiblərinin fərqli olması bu torpaqların inkişaf mərhələlərini fərqləndirir.

Qonur dağ-meşə torpaqların daha yaxşı formalaşmış sahələri palıd, vələs meşələri altında, daşlı-çınqıllı elüvi üzərində yayılıb. Torpaqəmələgəlmə prosesində meşə ağaclarının hər il torpağa verdiyi töküntülər böyük rol oynayır.

Qonur dağ-meşə torpaqlar yüksək bonitetli torpaqlar qrupuna daxil olub, şimal istisqamətli yamaqların orta hissələrində və qərb istisqamətli yamaqlarda 1300-1700 m yüksəkliklərdəki ayrı-ayrı sahələrdə demək olar ki, eroziya hadisəsi tamamilə müşahidə olunmur.

Nisbətən dik yamaqlarda və çay dərələrində, orta və aşağı bonitetli meşə sahələrində qonurdağ meşə və həmçinin qəhvəyi dağ-meşə torpaqlar, yamacın orta hissəsində orta qalınlıqlı, aşağı əmək hissələrdə isə əsasən yuxarı olur.

Meşə zonası torpaqlarının əsas problemləri ərazinin nisbətən dik olması kəskin drenləşmiş sahələrdə eroziya prosesinin inkişafı nəticəsində meşə sahələrinin məhv olması, plansız qırıntı və şum edilməsi nəticəsində meşələrin koluqlara çevrilməsi, qiymətli ağac cinslərinin yox olmasıdır.

Təbii amillər və insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan bu problemlərin qarşısını almaq üçün özbaşına aparılan meşə qırıntı işləri, mal otarılması, dik yamaqların şum edilməsi kimi mənfi vəziyyətlər aradan qaldırılmalıdır.

Meşə zonasında, xüsusilə yaşayış məntəqələrinin ətrafında müxtəlif məqsədlər üçün meşə ağacları intensiv qırılır və demək olar ki, il boyu mal tapdağı altında qalır. Meşə döşənəyi və münbit üst qat dağılır, torpağın su-fiziki xassəsi pisləşir, səthi axınlar güclənir və meşə bitmə şəraiti kəskin şəkildə pisləşir. Beləliklə meşə sahəsi bozqırlaşmaya, torpaq örtüyü isə deqradasiya prosesinə məruz qalır.

Ona görə də sıxlığı 0,5 –dən aşağı olan meyilli yamaqlarda yayılan meşə sahələrində heç bir qırıntıya yol verməmək, otarma işlərini tamamilə ləğv etmək, əvvəllərdə qırılma aparılmış sahələrdə təbii bərpanın inkişafına, pöhrələrin mühafizəsinə qayğı göstərmək lazımdır. Sıxlığı 0,6 və ondan yuxarı olan meşə sahələrində, relyef şəraiti nəzərə alınmaqla qırıntı işləri aparmaq məqsədəuyğundur. Qırıntı materiallarını daşıyarkən texnika düzgün seçilməli, torpaq səthinin aşınmasına yol verilməməlidir.

Meşələrdə olan qiymətli vəhşi heyvanları mühafizə etmək, bitki örtüyü seyrəkləşən yamaqlarda təbii və sün'i meşə salma işləri aparmaqla torpaqlardan səmərəli istifadə məsələsi həll edilməlidir. Çılpaq dağ yamaqlarının yaşıllaşdırılmasını təşkil etmək, bozqırlaşmış meşə torpaqlarında strukturun pozulmasına və eroziyanın inkişafına şərait yarda bilən işlərin aparılmasına imkan verməmək, ot əkinlərini və meşə-bağlar salınmasını geniş tətbiq etmək məsləhətdir.

Dağ-meşə torpaqlar geniş meşə zonasının cənub hissəsində, nisbətən quraq meşə sahələrində və kolluqlar zonasında

yayılaraq bütün iqtisadi rayon ərazisində 106,4 min ha sahəni, yəni ümumi ərazinin 10,2%-i təşkil edir. Dəniz səviyyəsindən 500-1200 m yüksəkliklər arasında, nisbətən mülayim və quraq iqlim şəraitində, Göyçay çayla Əlican çay arası sahədə, Oğuz, Qəbələ rayonları ərazisində karbonatlı gillərin aşınma məhsulları üzərində ayrı-ayrı tala və zolaq şəklində yayılaraq, aşınma və quraqlaşma prosesinə daha çox mə'ruz qalmışlar. Bu torpaqlar yaşayış məntəqələrinin ətraf sahələrində yayıldığı üçün insanın daha fəal təsərrüfat fəaliyyətinə və otarmaya məruz qalmışdır. Bütün faktorların birgə tə'siri bozqırlaşma prosesinin sür'ətlənməsinə, meşə ağaclarının kol və ot bitkiləri ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarmışdır. Həmçinin nisbətən hamar torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatı əkinləri altına verilməsi də, torpaq örtüyündə struktur dəyişkənliyinə (iri kərtənlərin əmələ gəlməsinə və profildə bərkimə prosesinin baş verməsinə) və torpağın profildə rütubətin azalmasına səbəb olmuşdur. Dağ-meşə qəhvəyi torpaqlar nisbətən münbit və əlverişli ekoloji şəraiti olan torpaqlar olub, yüksək humuslu, ağır mexaniki tərkibli və profilin yuxarı hissəsində lil hissəciklərinin toplanması nəticəsində bərkimə prosesinin baş verməsi ilə səciyyələnilir.

Bu torpaqlarda humusun miqdarı 5,2-7,6% arasında dəyişir və humusun belə yüksək olmasında yaxşı inkişaf etmiş ot kütləsinin rolu böyükdür. Tünd humuslu profil 60-70 sm-ə qədər dərinliyə enir. Dağ-meşə qəhvəyi torpaqlar zonasında ümumi töküntünün miqdarı 1160-2742 s/ha-yə qədər olur.

İqtisadi rayonun meşə sahələrində, xüsusilə dağ-meşə qəhvəyi torpaqlar zonasında müxtəlif məqsədlər üçün systemsiz qırılma işlərinin aparılması, ardıcıl olaraq mal otarılması, uzun illər heç bir aqrotexniki tədbirlər tətbiq etmədən müxtəlif meyllikli yamaclarda əkin işlərinin aparılması, torpaqların eroziya prosesinə məruz qalmasını daha da intensivləşdirmişdir.

Dağ-meşə qəhvəyi torpaqlar zonasında mühafizəni yaxşılaşdırmaq, ekoloji mühitdə tarazlıq yaratmaq, quraqlığa qarşı mübarizə tədbirləri aparmaqla, çoxillik bitkilər əkinini genişlən-

dirmək, meyilliyi əlverişli olan yamaclarda aqrotexniki tədbirlərə rəyət etməklə, dənli bitkilər və ot əkini sahələrini də genişləndirmək mümkündür.

İqtisadi rayonun dağ meşə qəhvəyi torpaqları yayılan sahələrində *çəmən-qəhvəyi torpaqlar* 136,8 min ha sahəni əhatə edərək, ümumi rayon torpaqlarının 13,1%-i təşkil edir. Bu torpaqların əkin aparılan sahələrində izafi rütubətlənmə şəraitinin yaranması, şum edərkən iri kərtənlərin əmələ gəlməsi və müxtəlif səbəblər üzündən profildə, xüsusən əkin altı qatda bərkimə prosesinin baş verməsi müşahidə olunur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ancaq Qəbələ və Şəki rayonları ərazisində meşə zonasının aşağı sərhəddində meşə-kol və kol-çəmən bitkiləri altında, səth və qrunut sularının təsiri ilə əmələ gəlmişdir. Bu torpaqlar son dövrlərdə meşə örtüyündən azad olmuş və ərazinin hidrogeoloji şəraitindən asılı olaraq dəmyə əkinlər, həmçinin şabalıd, qoz, fındıq və başqa meyvə ağacları altında istifadə olunur. Əsasən kənd ətrafı sahələrdə suvarma şəraitində tütün əkilir. Eroziya prosesinin zəif inkişafı, yeraltı suların torpaqəmələgəlmə prosesində təsirinin müşahidə olunması, laylı strukturun, skeletliliyin və nisbətən yüksək (5,8-6,1%) humusluluğun olması ilə səciyyələnir.

Çəmən-qəhvəyi torpaqların əkin və əkinaltı qatlarında kobud və pozulmuş strukturun bərpası, ümumi profildə rütubətin təsirinin tənzimlənməsi əsas problemlərdir. Məhsuldarlığa mənfi təsir edən amilləri aradan qaldırmaq üçün yeraltı suların təsirini azaltmaq, ekoloji şəraiti nəzərə almaqla zolaqlar şəklində meyvə bağları, tərəvəz və qarğıdalı əkinlərini yerləşdirmək məsləhət görülür. Kəndlər ətrafı daha məhsuldar və suvarılan çəmən-qəhvəyi torpaqlar sahələrində suvarmaya ciddi nəzarət etmək, bataqlaşma və qleyləşmə hallarının qarşısını almaq lazımdır.

Dağ boz-qəhvəyi torpaqlar iqtisadi rayonun cənub-şərq və cənub hissələrində 5 min hektara qədər sahədə yayılaraq ümumi rayon ərazisinin bir faizdən az hissəsini əhatə edir. Münbit və kənd təsərrüfat sahələri üçün yararlı torpaqlar olduğu

üçün 60%-dən çox hissəsi müxtəlif əkinlər altında istifadə olunur. Nisbətən hamar relyef şəraitində yayılmış dağ boz-qəhvəyi torpaqlar qədimdən, həm də hazırda suvarma şəraitində istifadə olunduğundan, bəzi hallarda suvarma və becərmə texnikasına riayət edilmədiyindən torpaqların münbitliyi itirilmiş, məhsuldarlıq isə kəskin surətdə aşağı düşmüşdür. Bəzi meyilli quraq yamaclar ardığıl olaraq eyni bitkilər altında istifadə olunduğu üçün torpağın səthində tozlanma, strukturun pozulması halları baş vermişdir. Bu da öz növbəsində eroziyanın güclənməsinə torpaq profilinin və humuslu qatın yuxalaşmasına, mexaniki tərkibin və skeletliyin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə quraqlıq artmış faktiki və potensial münbitlik azalmışdır.

Mürəkkəb relyef şəraitində duzlu ana suxurlar yayılan sahələrdə aparılan suvarma işləri yamaclarda eroziya hadisəsini intensivləşdirmişdir. Təbii proseslər və insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində iqtisadi rayon ərazisində torpaqların itirilməsi və ildən ilə hər nəfərə düşən münbit torpaq sahəsinin azalması baş vermişdir. Suvarma işlərinin düzgün aparılması, yamaclarda terrasların yaradılması, yaşıllaşdırma, təxirə salınmaz tədbirlərdir. Torpaqların su-fiziki xüsusiyyətlərini və biokimyəvi proseslərin gedişinin tənzimləmək, üzvü və mineral kübrələrdən düzgün istifadə etmək, növbəli əkin dövriyyəsinin tətbiqini genişləndirmək lazımdır.

Qəbələ və Oğuz rayonu ərazisində yayılmış dağ boz-qəhvəyi torpaqların nisbətən yuxa və skeletli növlərinin ağac və kol bitkiləri əkinləri altında istifadə olunması daha məqsədəuyğundur.

Becərilən dağ qara torpaqlar iqtisadi rayon ərazisinin Oğuz, Qax və Şəki rayonlarının cənub, alçaq dağ tirələri zonasında 2,9 min ha sahədə yayılaraq ümumi iqtisadi rayon torpaqlarının 0,3 %-ə qədərini əhatə edir. Bu torpaqlar iqtisadi rayon ərazisində ən münbit torpaqlar olub, dəmiyə əkinçilik üçün daha çox yararlıdırlar. Yüksək məhsuldarlığı ilə səciyyəli. İqlimin müəyyən dərəcədə quraqlaşması lazımı aqrotexniki tədbirlər

aparılmadan, bəzi hallarda çoxillik bitkilər altında istifadə olunması dağ qara torpaqlar zonasında strukturun pozulması və səthdə tozlanma hallarının baş verməsinə şərait yaratmışdır. Əsas morfoloji əlamətləri, qalın (40-60 sm) humuslu qatın, yüksək (4,0-6,0%) humusluluğun, gilli mexaniki tərkibin və profilin orta hissəsində fiziki gilin (<0,01 mm) toplanması nəticəsində bərkimə prosesinin yaranmasıdır.

Adi dağ şabalıdı torpaqlar Qax, Şəki, Oğuz və Qəbələ rayonlarının cənub hissələrində 10,2 min ha sahə tutur və iqtisadi rayon torpaqlarının 10,0 %-i təşkil edir. Bu torpaqlar quru çöl bitkiləri altında dəniz səviyyəsindən 300-600 m yüksəkliklər arasında yayılıb.

Alçaq dağ tirələri zonasının dağ qara və adi dağ şabalıdı torpaqları qədimdən intensiv şəkildə müxtəlif əkinlər altında istifadə olunur. Bəzi hallarda münbit torpaq sahələrində düzgün becərilmə aparılmadığı üçün geniş ərazilərdə torpaqlar münbitliyini, əkin sahələri isə məhsuldarlığını itirir. Nisbətən meyilli quraq yamaclar ardıcıl olaraq eyni bitkilər altında istifadə olunduğu üçün torpağın səthində tozlanma və strukturun pozulması baş verir. Belə vəziyyətin yaranması isə öz növbəsində torpaq səthinin yuyulması prosesinin güclənməsinə, torpaq profilinin yuxalaşmasına, mexaniki tərkibin dəyişməsinə və skeletliyin artmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, faktiki və potensial məhsuldarlıq azalıb torpağın quraqlığı artmışdır. Dəmiyə əkinlər aparılan sahələrin iri kənd təsərrüfat maşınları ilə becərilməsi, növbəli əkin sisteminin çox zəif tətbiq edilməsi ilbəl torpaqların itirilməsinə və məhsuldarlığın azalmasına strukturun pozulmasına, torpaq profilindən buxarlanmanın artmasına və humusun azalmasına səbəb olmuşdur.

Mürəkkəb relyef şəraitində aparılan suvarma işləri eroziya hadisəsinin intensivləşməsinə şərait yaradır. Ona görə də iqtisadi rayonun intensiv kənd təsərrüfatı sahələrində torpağın mühafizəsi ön plana çəkilməli, quraqlığa, torpağın strukturunun pozul-

masına, eroziya hadisələrinin və məhsuldarlığın azalmasına qarşı kompleks tədbirlər tətbiq olunmalıdır.

Şabalıdı torpaqların tünd, adi və açıq yarım tipləri Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonun cənub və cənub şərq hissələrində (Şəki, Qax, Oğuz rayonlarının ərazisində quru çöl bitkiləri altında 74,9 min ha sahədə yayılaraq, ümumi ərazinin 7,2%-i əhatə edir. Dəniz səviyyəsindən 200-600 m yüksəkliklər arasında Sarıca, Turut çöllərində, Yaqublu, Söyüdlü kəndləri ətrafında yaylavari hamar tirələrdə, həmçinin dağ-ətəyi düzənlik sahələrdə və şimal istiqamətli şleyflərdə yayılıb. Çox münbit və kənd təsərrüfatına yararlı olduğu üçün 60%-ə qədər hissəsi müxtəlif əkinlər altında, xüsusilə, suvarma əkinçiliyində istifadə olunur. Məhsuldar olan bu torpaqlar uzun illər dənli bitkilər altında istifadə olunmuş, 1970-1988-ci illər arası dövrlərdə isə üzüm plantasiyaları altına verilmişdir. Son illərdə isə bu torpaqların bütün sahələri üzüm altından çıxarılmış və dənli bitkilər əkinləri altına keçirilmişdir.

Şabalıdı torpaqlar profilin quraq və çatlı olması, humus qatının nisbətən yuxa, humusluluğun 4,0-6,0% olması ilə səciyəyənlir. Səthi eroziyanın inkişafı və aşağı qatlarda suda həll olan duzların toplanması xarakter olan şabalıdı torpaqlar qədimdən, intensiv istifadə olunduğu və bəzi hallarda düzgün becərilmə aparılmadığı üçün torpaqlar münbitliyini və məhsuldarlığını itirib, bunula da şorlaşmanın və eroziyanın gedişi sürətlənib. Nisbətən meyili, quraq yamaclar ardıcıl olaraq eyni bitkilər altında istifadə olunduğu üçün torpağın səthində tozlaşma və strukturun pozulması baş verir. Belə vəziyyətin yaranması isə öz növbəsində torpaq səthində yuyulma prosesinin güclənməsinə, torpaq profilinin yuxalaşmasına, mexaniki tərkibin dəyişməsinə, humus maddəsinin azalmasına və skeletliyin artmasına gətirib çıxarmışdır.

İqtisadi rayon ərazisində əkinə yaralı münbit torpaq sahələrinin qəsəbə, kənd, yol və su anbarları tikintiləri altında istifadəsinin qarşısı alınmalı, dağ-mədən və tikinti işləri apararkən

torpaq sahələri mühafizə olunmalıdır. İntensiv kənd təsərrüfatı yaradılmış sahələrdə quraqlığın baş verməsinə torpağın strukturunun pozulmasına eroziya hadisəsinə və məhsuldarlığın azalmasına qarşı kompleks tədbirlər tətbiq olunmalıdır. Təkmilləşmiş suvarma, kollektor-drenaj şəbəkəsinin genişləndirilməsi, kübrələrdən istifadə olunması bu torpaqların münbitliyini və məhsuldarlığı artıran başlıca amillərdir. Həmçinin ot tarlalı əkin dövriyyəsinin tətbiqi və suvarma normasına düzgün rəyət olunması ən başlıca şərtlərdəndir. Zərərli duzların torpağın yuxarı qatlarına qalxmasına imkan verilməməlidir. Dəmiyə əkinçilik (taxıl, üzüm) altında istifadə olunan şabalıdı torpaqlar sahəsində isə quraqlığa qarşı mübarizə tədbirlərini genişləndirməli, qış otlığı kimi istifadə olunan sahələrdə ot örtüyünün vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla eroziyanın qarşısı alınmalı, torpaqların münbitliyi bərpa olunmalıdır.

Boz torpaqlar Kür-Araz düzənliyinə yaxın suvarma aparılan sahələrdə 12870 ha sahədə yayılaraq, ümumi rayon torpaqlarının 1,2%-ə qədərini əhatə edir.

Adətən bu torpaqların profili bir-birindən fərqlənməyən, az humuslu, yuxa, genetik qatların zəif ifadəsilə səciyyəlidir. Orta, nisbətən bərkimiş qatda karbonatlıq yüksək olub, ondan aşağıda isə gipsli qat yerləşir. Ərazidə yayılan boz torpaqların üst qatında humusun miqdarı 1,5-2,0% arasında dəyişir və aşağı qatlara doğru kəskin azalır. Ümumi azotun miqdarı 0,04-0,12%-ə çatır. Bu torpaqların əsas əlamətlərindən biri daima müşahidə olunan şorakətləşmə əlamətidir.

Boz torpaqlarda humus ehtiyatı az olub, 0-20 sm-lik qatda 30-65 t/ha arasında dəyişir. Bu torpaqların əsas hissəsi suvarılan dənli bitkilər əkinlər altında istifadə olunur. Müəyyən hissəsi isə qış otlaları altındadır. Boz torpaqlardan nisbətən yüksək və sabit məhsul almaq üçün ardıcıl olaraq sahələrə üzvü və mineral kübrələr verilməlidir. Növbəli əkin sistemlərindən istifadə etməklə, əlavə drenaj-kollektor və suvarma şəbəkələri yaratmaqla məhsuldarlığı yüksəltmək və münbitliyi bərpa etmək lazımdır.

Cənub hissələrdə qapalı düzənlik və şleyf zonasında 11340 ha sahədə, yəni ümumi ərazinin 1%-dən artıq hissəsində **qonur və boz-qonur torpaqlar** yayılmışdır. Bu torpaqlar yovşan-efemer yarım səhra bitkiləri altında, bəzən daşlı-çınqıllı zəif aşınmış delüvial-prolüvial gətirmələrdən ibarət, əsasən karbonatlı, dərin qatlarda duzlu və gilli suxurlar üzərində yayılıb. Morfoloji xüsusiyyətləri genetik qatların zəif ifadə olunması, ağımtıl-qonur rəng, daşlılıq, gipsin profilin orta hissəsində daha çox toplanmasıdır.

Qonur və boz-qonur torpaqların üst qatlarında humusun miqdarı 1,0-1,5 %, azotun miqdarı isə 0,12-0,14 %-dir. Üst qatda toz hissəcikləri, aşağı qatlarda lil hissəciklərinin nisbətən üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur. Bütün profil karbonatlı, udma tutumu zəif, yarım metrlik qatdan sonra profilin asan həll olan duzlarla, xüsusilə sulfatlarla zənginliyi aydın görünür.

Yarım səhra zonasının qonur və boz-qonur torpaqlarının əsas problemləri səhrələşmə prosesinə məruz qalması, şorakətləşmə və şorlaşma proseslərinin hakim olması ilə səciyyələnməsidir. Suvarma və digər kompleks meliorativ tədbirlərin köməyi ilə istifadə olunması məqsədəuyğundur.

Kəskin aridləşməyə məruz qalmış və münbətliyi çox aşağı olan qonur və boz-qonur torpaqlar otlaq kimi istifadə olunur. Aridliyin və səhrələşmənin təsirini azaltmaq üçün suvarma şəraitində ot əkinləri aparmaq, skeletliyin və eroziyanın təsirini azaltmaq üçün üzvi kübrələrdən geniş istifadə etmək lazımdır.

Subasar çəmən-meşə torpaqlar Alazan-Həftəran vadisində Qəbələ rayonun ərazisindən başqa qalan bütün rayonların ərazisində yayılaraq 61,9 min ha sahəni əhatə edir və iqtisadi rayon torpaqlarının 5,9%-i təşkil edir. Bu torpaqlar yaz və payız aylarında su basma halları xarakter olan şəraitdə əmələ gəlidiyi üçün torpaqəmələgəlmə prosesi ardıcıl olaraq pozulur və bu torpaqların profilində dərin izlər buraxır. Morfoloji xüsusiyyətləri, topavari-kəltənavari strukturlu olması, orta gillicəli mexaniki tərikbli, üst qatın yumşaqvari, aşağı qatlarda isə zəif bərkimə

əlamətinin və pas ləkələrinin təzahürü ilə səciyyələnir. Bu torpaqlar nisbətən yüksək humuslu (3,4-5,2%) olub, aqroistehsal xüsusiyyətlərinə görə orta bonitetli torpaqlar qrupuna daxil edilir və su-fiziki xassələri qənaətbəxşdir. Üst 0-20 sm-lik qatda humusun ehtiyatı 80-150 t/ha təşkil edir. Bu torpaqların müəyyən hissəsi Tuqay meşələr altında, qalan hissəsi isə az məhsuldar biçənək və suvarılan tərəvəz əkinləri altında istifadə olunur.

Subasar çəmən torpaqlar kobud qruplaşmış qum daşlı gillər və ya çınqıllı müasir gətirmələr üzərində, 1-3 m dərinlikdə yerləşən qrunut sularının təsiri altında formalaşır. Tədqiq etdiyimiz iqtisadi rayon ərazisində 102,1 min ha sahə tutur və ümumi ərazinin 9,8%-i təşkil edir. Bu torpaqlar səth və qrunut suların təsiri altında əmələ gəlir. Çəmən otlarının təsiri altında çim qatının yaranması, aydın ifadə olunmuş layvarilik, mexaniki tərəkbin və narin dənəvar struktur qatının relyef şəraitindən və gətirmə materiallarının genetik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlifliyi əsas morfoloji əlamətlərdir. Subasar-çəmən torpaqlar üçün profilin aşağı hissəsində qleyləşmə prosesinin, göyümtül və ya pasabənzər ləkələrin olması da səciyyəvi sayılır.

Subasar çəmən-torpaqların üst qatında humusun miqdarı 3,0-3,6% arasında dəyişir və profil boyu tədricən azalır. Bu torpaqların 0-50 sm-lik qatında humusun ehtiyatı 150-200 t/ha təşkil edir. Subasar-çəmən torpaqlar yüksək potensial münbitliyə malik olan torpaqlar kimi qiymətləndirilir. Əsas hissəsi örüş və nisbətən az hissəsi aşağı məhsuldar biçənək sahələri kimi istifadə olunur. Yeraltı suların səviyyəsini aşağı salmaqla subasar-çəmən torpaqları bağlar və tərəvəz-bostan bitkiləri altında istifadə etmək olar.

Subasar çəmən-meşə, subasar-çəmən torpaqlar iqlim göstəricilərinə, relyef şəraitinə, torpaqəmələgətirən süxurların xarakterinə, hidrogeoloji vəziyyətinə və istifadə xüsusiyyətlərinə görə bir kompleks təşkil etməklə bir-birinə nisbətən yaxın olub, dənli-taxıl, tütün, tərəvəz, meyvəçilik, ot əkinləri və s. təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün yararlıdırlar.

Təsvir olunan allüvial, meyilli düzənlik sahədə daşqın sularından mühafizənin təşkili və bataqlaşmanın ləğv edilməsi məqsədilə kompleks meliorativ tədbirlərin tətbiqi əsas şərtidir. Subasar-çəmən-meşə, subasar-çəmən torpaqlarda münasib ekoloji şərait yaratmaq üçün izafi rütubətlənməyə yol verməmək, xüsusi hidrotexniki qurğularla çay və dərə sularını tənzimləmək, kollektor-drenaj şəbəkəsi fonunda qrunt sularının səviyyəsini aşağı salmaq, bataqlaşma prosesini ləğv etmək, üzvü kübrələr verməklə torpaqların strukturunu yaxşılaşdırmaq və münbitliyi artırmaq, meşə zolaqları kompleksində bağçılığı, tərəvəz-bostan və ot əkinlərini genişləndirmək, ölüş və biçənəklərin məhsuldarlığını yüksəltmək lazımdır. Həmçinin çay və dərə yataqları ilə parçalanma nəticəsində əmələ gələn kiçik sahələri iri massivlərə çavirmək, texnikadan istifadəyə şərait yaratmaq vacibdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisində *delüvial şoranlar*, ancaq Şəki və Qax inzibati rayonları ərazisində Acınohur öndəyliyi zonasında 5,6 min ha sahədə yayılaraq, iqtisadi rayon torpaqlarının 0,5%-i əhatə edir. Bu ərazidə əmələ gələn şoranlar, çayların gətirmə konuslarında delüvial, prolüvial-delüvial gətirmə sahələrində kiçik çökəkliklər, bataqlıq və gölməçələr ətraflı sahələrdə əmələ gəlmişdir. Şoran torpaqların bu sahədə əmələ gəlməsində ərazinin hidrogeoloji şəraiti, yeraltı suların minerallaşma dərəcələri və ana suxurların kimyəvi tərkibləri əsas rol oynayır.

Bu qapalı düzənlik sahələrdə əmələ gələn şoran torpaqların istifadəsi kollektor-drenaj şəbəkələrinin yaxşılaşdırılması nəticəsində əldə oluna bilər.

İqtisadi rayon ərazisində *pozulmuş torpaqlar*, yəni neft məhsullarının tulantıları ilə çirklənmiş torpaqlar min hektardan bir az artıq sahədə, Balakən rayonu ərazisində yayılaraq, ümumi ərazinin 0,1%-i əhatə edir. Bu torpaqlar respublikamızda neftə bulaşmış torpaqların rekultivasiyası üzərə hazırlanmış metodlarla, tezliklə təmizlənilib istifadəyə verilə bilər.

Şeki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisində *çaqıl daşlı çay gətirmələri* geniş yayılıb və tədqiqat sahəmizdə olan bütün çayların aşağı və orta axınlarında yayılaraq 18,4 min ha sahəni, yəni ümumi iqtisadi rayon ərazisinin 1,8%-ni əhatə edir. Bu çaqıl daşlı iri gətirmə materialları ilə örtülən ərazilərin mənimsənilməsi və bu ərazilərdə bağ salınması işlərini genişləndirmək üçün, hidrotexniki mühafizə tədbirləri aparmaqla iri daşların təmizlənməsi və lillətmə işləri görməklə bu şərti yararsız sahələrin səmərəli istifadə problemini müəyyən qədər həll etmək olar.

Şeki-Zaqatala iqtisadi rayonunun torpaqları meyilli dağətəyi düzənliklərdən və arid alçaq dağ tirələri sahələrindən, həmçinin Alazan-Həftəran vadisindən başlayaraq şaquli zonallıq üzrə yüksək dağlıq zonaya qədər qalxır. Müxtəlif təbii coğrafi və mürəkkəb ekoloji şəraiti olan və geniş sahələri əhatə edən iqtisadi rayonda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi 441966 hektar olub, ümumi iqtisadi zona torpaqlarının 44,9%-ni təşkil edir (10-cu cədvəl). Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların suvarılan hissəsi isə 91141 ha olub, ümumi torpaq sahəsinin 9,3%-ni əhatə edir.

Statistik materialların təhlili göstərir ki, rayonun ümumi torpaq fondunun 177630 hektarı, yəni 18,0%-i əkin sahələri üçün yararlıdır. Çoxillik əkmələr 4,4%, həmçinin həyatyanı kənd təsərrüfatına yararlı sahələr 1,9% təşkil edir. İqtisadi zonanın əkin üçün yararlı potensial torpaq sahələrini tam istifadə etməklə məhsuldarlığı əsaslı şəkildə artırmaq mümkündür.

Suvarılan torpaqların 72304 ha-sı, yəni 67,8%-i əkinlər altında, 20 min hektara qədəri isə çoxillik əkmələr altında istifadə olunur. İqtisadi rayon ərazisində ölümlər geniş sahə tutaraq, 218419 hektara qədər olub, ümumi rayon torpaqlarının 22,2 %-i əhatə edir. İqtisadi rayon ərazisinin 273064 hektarı, yəni 27,7%-i meşələr, altındadır. Kənd təsərrüfatına yararsız sahələr isə 223016 hektar olub, iqtisadi rayon ərazisinin 22,7%-i əhatə edir.

**Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ümumi torpaq fondunun strukturu və onun mülkiyyətlər üzrə paylanması
(1yanvar 2002-ci ilə olan məlumat).**

Sıra №	Ümumi sahə	Əkin	O cümlədən						Dincə qoyulmuş sahələr	Bıçanəklər	Örüşlər	Kənd təsərrüfatına yararlı sahələrin cəmi	Hayatvanı sahələrin cəmi	O cümlə, kənd təsərrüfatına yararlı sahələr	Kollektiv bağlar altında olan sahələr	Məşə sahələri
			Çoxillik akmələr	Bağlar	Üzümliklər	Toxmacar-lar	Çay plantasiyaları	Sair çoxil-lik akmələr								
Iqtisadi rayon üzərə torpaq fondunun strukturu																
1.	984250	177630	43330	27794	4448	5635	106	1527	2516	1438	218419	441966	20827	18917	-	273064
O cümlədən suvarılan																
	107453	72304	19745	14335	1712	3428	58	64	-	-	1832	91141	7245	7245	-	-
Dövlət mülkiyyətində saxlanılan torpaqlar																
2.	634969	10513	5456	4470	-	17	-	969	1454	283	14704	169410	21	90	-	232357
O cümlədən suvarılan																
	2471	1039	1045	-	-	-	-	-	-	-	919	2471	-	-	-	-
Bələdiyyə mülkiyyətinə verilən torpaqlar																
3	149500	15000	663	507	-	156	-	-	-	10	73951	89624	839	1638	-	202
O cümlədən suvarılan																
	8218	6194	282	126	-	156	-	-	-	-	913	6470	828	828	-	-
Fermerlərə və başqa xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlar																
4	190135	141751	25248	15330	4493	4761	106	558	1468	1414	-	169881	20253	18660	-	-
O cümlədən suvarılan																
	95452	72170	10161	9459	2311	2635	58	-	49	369	-	87115	8337	8337	-	-
Iqtisadi rayonun k/1 sahələrinin respublika göstəricilərinə görə faizi																
5	11,4%	11,0%	25,1%	44,0%	5,6	35,6	1,4	21,7	4,3	1,3	8,5%	9,8%	8,3%	8,5%	-	26,3%
	7,5%	6,7	15,7	34,6	2,8	28,2	1,0	1,3	-	-	4,5%	7,1%	5,3%	5,3%	-	-

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda aparılan torpaq islahatına görə ümumi torpaq fondunun 634969 hektarı, yəni 64,5% dövlət mülkiyyətində, 149500 hektarı, yəni 15,2%-i bələdiyyə mülkiyyətində saxlanılmış, 190135 hektarı yəni 19,3%-i isə fermerlərin və başqa xüsusi mülkiyyətçilərin istifadəsinə verilmişdir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan 15000 ha əkin sahəsindən 663 ha-sı çoxillik əkmələr altında istifadə olunur. Biçənək və örüşlər 73961 ha, kənd təsərrüfatına yararlı sahələr 89624 ha, yəni ümumi iqtisadi rayonun ərazisinin 9,1%-ni, meşə sahələri isə 202 ha təşkil edir.

Xüsusi mülkiyyətdəki torpaqların 141751 hektarı əkin sahələri, 25248 ha-sı çoxillik əkmələr altında istifadə olunur. Dincə qoyulmuş sahələr 1468 ha, biçənəklər isə 1414 ha-dır. Deməli kənd təsərrüfatına yararlı sahələr 169881 ha olub, xüsusi mülkiyyətdə saxlanılan ümumi torpaqların 89,3%-ni təşkil edir. Bundan başqa qalan 9,3% həyətəyən kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun ümumi sahəsinin kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqları 62,6%; yaşayış məntəqələrinin torpaqları 0,5%; sənaye, nəqliyyat, rabitə, müdafiyyə və digər təyinatlı torpaqlar 0,9%, xüsusi qorunan ərazilərin torpaqları 3,4%, meşə fondu torpaqları 28,2%, su fondu torpaqları 0,7%, ehtiyat fondu torpaqları isə 3,7%-dir.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda xalq təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələri sırasında kənd təsərrüfatı çox mühüm və aparıcı yerlərdən birini tutur. Onun ən mühüm və aparıcı sahələrindən biri bitkiçilikdir ki, bu sahənin 1995-2001-ci illərdə istehsal olunan kənd təsərrüfat məhsulları istehsalında xüsusi çəkisi 78,0% təşkil etmişdir. Heyvandarlığın xüsusi çəkisi isə 22% olmuşdur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi zonasında bitkiçiyinin başlıca sahələri olan taxılçılıq, tütünçülük, tərəvəzçilik, yemçilik, meyvəçilik, çayçılıq və efir yağı bitkiçilik ixtisaslaşmış sahələrdir. Bu rayonda bitkiçilik və meyvəçilik yeyinti sənayesi və eləcə də heyvandarlıq üçün əsas yem bazasıdır. Rayonda taxılçılıq kənd təsərrüfat sahələrindən biri kimi inkişaf tapmışdır və onun sahəsi 95,9 min hektara çatmışdır. Məhsul istehsalı isə 173 min ton olmuşdur (cədvəl 11).

**Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu üzrə olan kənd təsərrüfatı
əkinlərinin sahəsi və məhsuldarlığı
(2002-ci ilin məlumatları)**

Sıra N-si	Kənd təsərrüfatı əkininin adı	Ümumi sahə, ha-la	Hektardan məhsuldarlıq, sen/ha	Cəmi toplanan məhsul, tonla
Dənli və dənli paxlalılar				
1.	a) bundan payızlıq və yazlıq buğda b) payızlıq və yaylıq arpa	62243 11217		109772 110859
2.	Qarğıdalı	9766	20,6	20153
3.	Texniki bitkilər a) tütün b) çay v) çəltik	912 150 119	21,1 50,9 23,5	19256 750 2792
4.	Kartof tərəvəz və bostan bitkiləri a) kartof b) tərəvəz v) ərzaq üçün bostan bitkiləri	265 4742 70	70,7 8,3 41,2	24715 43562 2020
5.	Yem bitkiləri	15205	50,7	500
6.	Bağlar və giləmeyvəlilər a) meyvə verən yaşda b) fındıq bağları v) qoz q) şabalıd	21705 15269 346	25,2 7,2 28,8	50309 9959 987
7.	Alma bağları	1530	71,4	9498
8.	Albalı, gavalı və s. çoxillik əkmələr	22789	20,6	20153
9.	Üzümlüklər	1000	36,2	3569
10.	Talvar üzümü	2444	25,8	456
11.	Çəkilliklər			
12.	Tut bağı			

SƏKİ-ZAQATALA İQTİSADI RAYONUNUN TORPAQ FON- DUNUN XƏRİTƏ-SXEMİ

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

ÜMÜMİ TORPAQ FONDU (%-lə)



OCUMLADAN
SUNULAN
TORPAQLAR

ƏKİN SAHƏLƏR

COXİLLİK ƏKMƏLƏR

ÖRÜSLƏR

HƏYVƏTANI K/T
YARARLI SAHƏLƏR

MƏSƏ SAHƏLƏRİ

SAİR SAHƏLƏR

ÇİLƏR ÜZRƏ BÖLÜSÜ (%-lə)



DÖVLƏT MÜLKİYYƏTİN-
DƏ OLAN TORPAQLAR

BƏLƏDİYƏ MÜLKİYYƏTİN-
DƏ OLAN TORPAQLAR

FƏRME XÜSUSİ MÜLKİYYƏTİN-
DƏ OLAN TORPAQLAR

SUVARILAN
TORPAQLAR

NİVAL
ZONASI

DİS
OTLAQLARI

VAY
OTLAQLARI

ÇAYLAR

UMUMİ TORPAQ FONDU

MIN HA
2030 VƏ ONDAN COX
1250-2020-yə QƏDƏR
1250-ə QƏDƏR



BÖLGƏLƏR ÜZRƏ ÜMUMİ GÖSTƏRİCİLƏR

Aitətarın sayı..	5671 nəfər
Özəlləşən torpaqlar	4046 ha
Orta torpaq sahəsi	0.71 ha

Şəkil 4.

Kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin ümumi sahəsi 2002-ci ilin məlumatına görə 9038 hektar olub, ümumi respublika əkinlərinin 6,6%-i təşkil edir. Bütün bu əkin sahələrindən 43562 ton məhsul yığılmışdır. Tərəvəzin ümumi əkin sahəsi isə 4674 ha olub, məhsul tədarüku 52299 ton olmuşdur.

Dən tədarükü üçün qarğıdalı əkini 9766 ha-ya çatmış və bu sahələrdən toplanan məhsul 20153 ton olmuşdur.

Əkinə yararlı sahələrin 126950 hektarı yəni 71,5%-i dənli və dənli paxlalı bitkilər altında istifadə olunur və hər hektardan məhsuldarlıq 18,0 sent /ha təşkil edir ki, bu da ümumi respublika göstəricisindən aşağıdır. Toplanan ümumi məhsulun həcmi 175012 tondan artıq olmuşdur.

İqtisadi rayonda noxud 90 ha, lobya isə 857 ha təşkil edir. Həmçinin rayonda çəltik, dən üçün günəbaxan əkinlərinə də üstünlük verilir.

Texniki bitkilərdən tütün kənd təsərrüfatının iqtisadiyatında əsas gəlirli sahələrdən biri kimi əhəmiyyətli yer tutur və respublikada istehsal olunan tütünün 83,5%-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. Həmçinin iqtisadi rayonun ərazisində 150 hektara qədər sahədə çay əkinləri aparılır və hər hektardan məhsuldarlıq yaşıl kütlə şəklində 51 sent/ha olmuşdur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 43330 ha-sı çoxillik əkmələr, bundan 27794 ha bağlar (findıq, qoz, şabalıd, alma, al,alı, gavalı və b.), üzüm-lüklər altında 4448 ha, toxmaçarlar 5635 ha, çay plantasiyaları 105 ha və s. çoxillik əkmələr isə 1527 hektara qədər olub, məhsuldar kənd təsərrüfat sahələri hesab olunur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu ərazisində yem üçün ot bitkiləri əkini 13706 ha. Silos və yaşıl yem üçün əkinlər isə 1499 ha olmuşdur. Yem üçün ot bitkilər əkini sahəsindən 644 ton, silos və yaşıl yem üçün əkin aparılan sahələrdən isə 10 min tona yaxın məhsul toplanmışdır.

İqtisadi rayon ərazisində biçənək və örüşlərin geniş sahə (219857 ha) tutması, həmçinin məhsuldarlığın kifayət qədər olması bütünlükdə heyvandarlığın inkişafına şərait yaratmışdır. Son məlumata görə (2002-ci il) iqtisadi rayonda iri buynuzlu mal-qaranın sayı 248797 baş, qoyun və keçilər 617420 baş, donuzların sayı 11669 baş, atların sayı isə 113634 başdır. İqtisadi rayonun təsərrüfatlarında süd və süd məhsulları istehsalı

80981 ton, ət və ət məhsulları istehsalı isə 11568 ton, yumurta istehsalı isə 49114 ədəd olmuşdur. Yem bitkiləri əkinlərini yaxşı təşkil etmək və bu əkin sahələrini genişləndirməklə, həmçinin biçənək və örüslərdə aqrotexniki işlər aparmaq və istifadə məsələsində səmərəliyi yaxşılaşdırmaq yolu ilə heyvandarlıq sahəsində güclü dönüş yaratmaq olar.

Şəki-zaqatala iqtisadi rayonunun qiymətli torpaq sərvəti əsasən kəskin parçalanmış relyef şəraiti olan dağlıq zonada, kompleks hidroloji təsirlər altında olan Alazan-Həftəran vadisində və quraq alçaq dağ tirələri və qapalı düzənliklər sahələrində yayıldığı üçün torpaqların itirilməsi, münbitliyin azalması, məhsuldarlığın aşağı düşməsi çox yerdə demək olar ki, aydın müşahidə olunur. Bütün bu proseslərin qarşısını almaq və istifadədən çıxmış torpaq sahələrini kənd təsərrüfat istifadəsinə qaytarmaq üçün güclü hidrotexniki, aqromeliorativ, meşəmeliiorativ və aqrotexniki tədbirlər tətbiq etməklə torpaq örtüyünün mühafizəsini, səmərəli istifadə və əkin sahələrindən yüksək məhsul almaq problemlərini müsbət həll etmək olar.

5. Bitki ehtiyatları

Böyük Qafqazın cənub yamacına daxil olan rayonların (Balakən, Zaqatala, Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ) ərazisində bitki örtüyü dağlıq əraziyə məxsus yüksək zonallıq qanununa uyğun olaraq dəniz səviyyəsindən yuxarı qalxdıqca dəyişir. Balakən, Zaqatala, Qax rayonlarının cənub hissəsində düzən meşələrinin qalıqlarına (qızılağac, yalanqoz, ağyarpaq qovaq, uzunsaplaq palıd) rast gəlinir. Burada pozulmuş düzən meşələri çox yerdə bağlar, kənd təsərrüfatı sahələri, törəmə tipli kolluqlar (şibləklər) və yaşayış məntəqələri ilə əvəz olunmuşdur.

Qax, Şəki, Oğuz, Qəbələ rayonları ərazisində Bozqır yayla ərazisində ardıc-saqqız seyrəklilikləri və qismən iberiya palıdı

meşələrinin qalıqlarına rast gəlinir. Bu rayonlarda da Qanıx-Həftəran vadisində düzən meşələri mövcuddur.

Dağlıq zonanın dəniz səthindən 1000-1100 m yüksəkliyə qədər yerləşən aşağı dağ-meşə qurşağında iberiya palıdı və qafqaz vələsinin üstünlük təşkil etdiyi meşəliklər, 1000-1800 m yüksəklikdə yerləşən orta dağ-meşə qurşağında əsasən fıstıq meşələri, 1800-2000 (2300) m yüksəklikdə, yəni yuxarı dağ-meşə qurşağında şərqi palıdı, Trautvetter ağcaqayını və tozağac meşələri yayılmışdır. Bu qurşaqda respublikamızın ərazisi üçün yeganə sayılan qafqaz rododendronunun kiçik sahələrinə Zaqatala qoruğunda təsadüf olunur.

Yüksək dağlıq zonada üç bitki qurşağı ayrılır: subalp qurşağı 1800 (2000)-2600 m, alp qurşağı 2600-3000 (3200) m yüksəklikdə və alp qurşağının üstündə 3500 m-dən hündürdə yerləşən subnival (nival) qurşaqları.

Subalp zonasında bitmə şəraitindən asılı olaraq mezofil subalp çəmənləri, bozqırlaşmış subalp çəmənləri, subalp bozqırları, alp qurşağında isə alçaqboylu otlardan ibarət alp çəmənləri («xalıları») yayılmışdır. 3500 m-dən yuxarıda subnival qurşağında torpaq yoxdur. Ərazi qayalıqlardan ibarətdir. Burada tək-tək çiçəkli ot bitkiləri növlərinə təsadüf edilir.

Regionun yüksək dağlıq zonasında, meşə, xüsusilə subalp və alp qurşaqlarında qayalıqlar, uçqunlar, yarpaqlar, daşlıqlar geniş sahə tutur.

Meşə və subalp qurşaqlarında ilkin bitki örtüyünün yayılması qanunauyğunluqları insanın mənfi təsərrüfat fəaliyyətinin təsirinə məruz qalaraq pozulmuş, növ tərkibləri dəyişilmiş (pisləşmiş), çox vaxt törəmə tipli bitki qruplaşmaları ilə əvəz olunmuşdur.

Qeyd edildiyi kimi region ərazisində bitki örtüyü, o cümlədən meşələr yüksəklik qurşaqlıq qanununa uyğun olaraq yayılmışdır.

Regionun cənub hissəsində Göyçay və Əlicançayları arasında və Qanıxçay hövzəsində geniş sahədə ardıc və saqqız-

ardıc meşələri vardır. Bizim dövrümüzə ardıc meşələri nisbətən uzaq və əlçatmaz yerlərdə qalmışdır. Burada meşələr əsasən dikliyi 20-50° olan yamacların şimal cəhətlərini tutur. Cənub yamaclar əsasən çılpaq (bitkisiz) olub ardıc ağaclarına yalnız yamacın aşağı və az meyilli hissələrində seyrək halda və kol şəklində rast gəlinir. Kəskinliyi və çoxmeyvəli ardıc növləri Bozdağın əsas bitki növləri hesab olunub burada seyrək meşəliklər yaradır. Ardıc meşələri çox vaxt saqqız ağaclarla qarışıq meşəlik əmələ gətirir.

Şəki, Oğuz və Qəbələ rayonları ərazisində Qanıx-Həftəran vadisinə birləşən Bozqır yaylanın əsasən şimal cəhətlərində iberiya palıdı üstünlük təşkil edən pozulmuş meşə qalıqlarına təsadüf edilir.

Qanıx-Həftəran vadisində hələ yaxın keçmiş qədər düzən meşə landsaftı üstünlük təşkil etmişdir. Bizim dövrümüzə bu meşələrdən ayrı-ayrı kiçik sahələr gəlib çatmışdır. Hazırda relyefin nisbətən hündür yerlərində uzunsaplaq palıd meşələri qrupları müşahidə olunur. Vadinin orta və aşağı (cənub) hissəsində, qrunut suyunun səthə yaxın olan yerlərində qızılağac, yalanqoz və ağyarpaq qovaq bitir. Qəbələ rayonunda Çuxur-Qəbələ, kəndindən 1 km şimalda və Məmmədağalı kəndləri yaxınlığında (Qarasu və Göyçay çayları vadisində) qrup halında üçüncü dövrün relikti dəmirağac bitir. Rayonun Həməzəlli kəndinin qəbristanlığında 250 ədəddən çox diametri 40-130 sm, boyları 20-28 m olan 3-cü dövrün yadigarı giləmeyvə qaraçöhrə ağacları qaranlıq meşəlik yaradır. Tərkibinə tək-tək şabalıd, göyrüş, ağcaqayın, qafqaz xurması qarışır.

Qanıx-Həftəran vadisini dağlıq zonadan gələn bir sıra çaylar kəşib keçir. Bu çaylar boyu ağyarpaq qovaq, söyüd, qızılağac, qarağac dar zolaq şəklində meşəlik yaradır. Meşədə sıx sarmaşığa və kollara rast gəlinir.

Böyük Qafqazın cənub yamacının aşağı dağ meşə qurşağında sırf iberiya palıdı və qarışıq palıd-vələs meşələri, orta dağ-meşə qurşağında fıstıq meşələri, yuxarı dağ-meşə qurşa-

ğında isə şərq palıdı, Trautvetter ağcaqayını və tozağac meşələri yayılmışdır.

Regionun meşə təsərrüfatları ərazisində meşə ilə örtülü sahə 218047 hektar (cədvəl 12), qoruqların ərazisində isə (Zaqatala qoruğu –15509 ha, İlisu qoruğu 8684 ha, Turiyançay qoruğu-6545 ha) 30438 ha təşkil edir. Bu regionun ümumi ərazisinin 28,3 faizidir (meşəlik faizi). Ən yüksək meşəlik faizi Oğuz rayonunun payına düşür. (37,6%)

Cədvəl 12

Meşə təsərrüfatı	Üstünlük təşkil edən ağac cinsi, ha-la				Digər ağac cinsləri	Meşə ilə örtülü sahə	Rayonun meşəlik faizi
	Fıstıq	Palıd	vələs	cəmi			
Balakən	14486	1322	9366	25174	5256	30430	27,9
Zaqatala	19932	8562	10159	38653	5827	44480	29,0
Qax	7314	10010	3565	20889	8107	28996	29,3
Şəki	14175	5512	10349	30036	6724	36760	17,01
Oğuz	14150	11443	3807	29400	2503	31903	37,6
Qəbələ	15558	8714	8583	32855	12623	45478	23,01
Cəmi	85615	45563	45829	177007	41040	218047	28,3

Böyük Qafqazın cənub yamacının dağlıq hissəsində əsasən fıstıq (85,6 min ha), palıd (45,6 min ha) və vələs 45,8 min ha) meşələri (Cədvəl 1) yayılmışdır. (81%). Digər ağac cinslərindən ibarət meşəliklər (ağcaqayın, qarağac, tozağac, qoz, şabalıd, dəmirqara, cökə, qaraçöhrə, Qafqaz xurması) və süni ağaclıqlar cəmi 19% təşkil edir.

Filizçay (Balakənçay) hövzəsində dəniz səthindən 800-1000 m yüksəklikdə qayalı aşırımlarda və dik çılpaq qayalarda 10 hektara yaxın sahədə qarmaqvarı şam ağacları bitir. Fikrimizcə bu şamlar buzlaq dövründən bizə qalan yadigarlardır.

Meşələrin orta boniteti regionun ayrı-ayrı rayonlarında III.0-III.9, Orta doluluğu 0,50-0,57, bir hektarda orta oduncaq ehtiyatı 150-200 küb m. arasında dəyişir.

Regionun meşə fondunun 80 faizi qədəri ətraf mühitin mühafizəsində mühüm rol oynayan qoruyucu keteqoriyasına aid edilmişdir. Yaşayış məntəqələri ətrafında (Balakən, Zaqatala, Car kəndi, Qax, İlisu, Şəki şəhəri və onun Oxud, Kiş kəndləri, Oğuz, Qəbələ və s) yaşıllıq zonası (rekreasiya) meşələri 10 min hektara yaxın təşkil edir. Balakən, Zaqatala və Qax rayonları ərazisində Qanıx çayı boyu 5700 hektar düzən meşə sahəsi qiymətli ov baliqlarının kürülmə yerlərini qoruyan qadağan meşə zolağına aid edilmişdir. Qanıxçay ətrafında və Turiyançayla Göyçay çayları arasında qobu və yarpaqlarla sıx parçalanmış yamaclarda 17526 hek. sahədə xüsusilə qiymətli saqqız ardıc meşələri ayrılmışdır. Turiyançayın sağ sahilində dövlət qoruğu ərazisində ardıc üstünlük təşkil edən meşələr 4640 hektar, saqqız meşələri 1140 hektar, çayın subasarında qızılağac meşəsi –115 hektar ərazi qoruq meşələrinə aid edilmişdir. Ağdam-Qəbələ, İsmayıllı-Qəbələ, Bakı-Zaqatala, Şəki-Zaqatala, Şəki-Bakı, Oğuz-Şəki şose yolları və dəmir yolu ətrafında qoruyucu meşə zolağı ayrılmışdır.

Regionda yerləşən 6 meşə təsərrüfatlarının düzən hissəsində 15 min hektar sahədə meşə meyvə təsərrüfatları yaradılmışdır. Bu təsərrüfatların çoxunda qoz və şabalıd əkinləri mövcuddur. Bundan başqa regionun dağlıq hissəsində ayrı-ayrı sahələrdə qoz, şabalıd və digər cinslərdən ibarət meşə əkinləri hazırda meşəlik şəklini almışdır.

Regionun bütün ərazisində ilkin meşə tipləri, həmçinin bitki örtüyünün yüksəklik qanunauyğun yayılması insan fəaliyyətinin təsiri nəticəsində bu və ya digər dərəcədə pozulmuşdur. Xüsusi qiymətli meşə massivində saqqız, ardıc meşəliklərində ağacların qanunsuz kəsilməsi və intensiv mal-qara otarılması nəticəsində kserofil, bəzən friqana şibləklərilə və yarımsəhra bitki qrupları ilə əvəz olunur.

Vaxtilə palıd meşələri üstünlük təşkil edən Acınohur öndağlığı ərazisində meşələrin yox edilməsi, uzun müddət əkinçilik və maldarlıqda istifadə edilməsi nəticəsində törəmə tipli

bitki örtüyü formalaşmışdır. Burada palıd meşələrinin və törəmə tipli dəmirqara ağaclarının qalıqlarına təsadüf edilir. Yayla ərazisində dik yamaclarda palıd meşəsinin məhv edilməsi torpaq örtüyünün güclü eroziyaya uğramasına, onun quraqlaşmasına, daşlı-çınqıllı sahələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə yerlərdə isə quraqlığa daha davamlı bitkilərdən sumaq, dağdağan, acılıq, iydəyarpaq armud, tək-tək saqqızağac və gövən inkişaf edir. Yaylada törəmə tipli qaratikan kolluqları və yovşanlıqlar daha geniş yayılmışdır. Bu kolluqlar daşdayan və dovşantopalı üstünlük təşkil edən bozqırlarla kompleks bitki örtüyü yaradır.

Qanıx-Həftəran vadisində insanın müxtəlif istiqamətli uzunmüddətli təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində müxtəlif landşaft tipləri yaranmışdır. Burada düzən və çayqırağı meşə «ləkələri» tez-tez kənd təsərrüfatı sahələrinə (taxıl sahələri, meyvə, şabalıd, qoz, fındıq bağları) əvəz olunur. Vadi ərazisində xalq seleksiyası yolu ilə yaranmış başda-başa özünəməxsus «meşə-bağlara» da rast gəlinir.

Aşağı dağ-meşə qurşağı yaşayış məntəqələrinə yaxın yerləşdiyindən antropogen təzyiqlərə daha çox məruz qalmışdır. Qeyd edək ki, Böyük Qafqazın cənub yamacında dağ sistemi özünün aşağı hissəsində müxtəlif hündürlüklərdə Qanıx-Həftəran vadisinə (düzənə) keçir. Regionun qərb hissəsində (Balakən rayonunda) bu hündürlük 350-500 m, Zaqatala, Qax və Şəki rayonlarında 400-600 m, Oğuz və Qəbələ rayonlarında isə 600-900 m-dən keçir. Dağın vadiyə keçid hissəsində, meşənin aşağı sərhəddi insanın təsərrüfatsız fəaliyyətinin təsiri nəticəsində süni olaraq yuxarı qaldırılmışdır. Məsələn, Qax rayonu ərazisində kənd təsərrüfatında istiafə olunan meşəsizləşdirilmiş sahələrə 500-1000, bəzi yerdə 1400 m hündürlükdə rast gəlinir. Aşağı meşə qurşağında yüksək məhsuldar iberiya palıdı meşəlikləri antropogen təsirlər nəticəsində dəmirqara ağaclarına və müxtəlif tipli şibləklərə çevrilmişdir.

Orta dağ-meşə qurşağında yüksək gövdəli məhsuldar fıstıq meşələri törəmə tipli vələs meşələri ilə, bəzən titrəkyarpaq qovaq-

la, fındıq, böyürtkən kolluqlarilə, sıx ayıdöşəyiliklərilə əvəz olunmuşdur.

Yuxarı meşə qurşağında uzunmüddətli intensiv maldarlığın təsiri nəticəsində meşə heç yerdə təbii sərhədində qalmamışdır. Haqqında danışılan regionda meşənin yuxarı təbii (iqlim) sərhədi iyun ayının orta temperaturu 10° olan xəttədən, yəni 2500-2600 m-dən keçməlidir.

Tədqiqatlar göstərdi ki, meşənin müasir (dəyişilmiş) sərhədi Muxaxçay hövzəsində 1800-2000 m-ə Qax rayonunda Qaşqaçay hövzəsində azmeyilli cənub yamacda 1450 m-ə, ona qonşu Kürmükçay hövzəsində İlisu kəndi ətrafında az meyilli yamacda 1550-1650 m-ə endirilmişdir. Qax rayonunun Ləkitçay hövzəsində bu hündürlük 1750-1850, Qumçay hövzəsində isə 2000-2100 m-dən keçir, Kişçayın qolları olan Duluzdərə və Qaynar çayları hövzələrində meşənin müasir (antropogen) sərhədi 1750-1800 m-ə, Kişçayın sol qolları yamaclarının azmeyilli suayrıcı hissəsində isə dar dilvari zolaq şəklində 1700-1600 m-ə enir. Dəmiraparançay hövzəsində bəzi yerdə meşənin yuxarı sərhədi 1450 m-ə endirilmiş, çox dik yamacda isə 2100 m-dən keçir. Meşənin yuxarı sərhədinin aşağı düşməsi nəticəsində çox yerdə tozağac və şər q palıdı qurşaqları tamamilə sıradan çıxmış, onları çəmənlər, bozqırlar, kolluqlar, qayalıqlar və daşlıqlar əvəz etmişdir. Bu hal aşağıda yerləşən meşə və kənd təsərrüfatı sahələrini, yaşayış məntəqələrini təhlükə altına alır. Belə ki, meşəsizləşdirilmiş ərazilərdən gələn səthi su axımları, uçurumlar, yarıqlar ondan aşağıda yerləşən meşələri də bərbad hala salır. Bununla da dağlarda su rejimi pozulur və dağdıcı sellərin cəmlənməsinə səbəb olur.

Dağlıq ərazidə meşə örtüyü müxtəlif meylikli yamaclarda yerləşir. Qəbələ və Şəki rayonlarında meşə ərazisinin 40%-ə qədəri, Qax və Zaqatala rayonunda 50%-dən çoxu, Oğuz rayonunda isə 60%-ə qədəri dikliyi 30° -dən artıq olan yamacları tutur. Lakin bu meşələrin çoxu bu və ya digər dərəcədə antropogen təsirlərə məruz qalaraq öz qoruyucu funksiyasını zəiflətməmişdir.

Meşəyə yaxın yerləşən yaşayış məntəqələri (Şəki ş., Qoxmux, Kiş, Dodu kəndləri, İlisu kəndi, Qəbələ qəsəbəsi, Vəndam, Laza, Qəmərvan, Bum kəndləri və s.) yaxınlığında meşəyə yüksək antropogen təzyiqlə, hədsiz mal-aqara otarılması və ağacların özbaşına qanunsuz kəsilməsi nəticəsində meşənin ümumi vəziyyəti pisləşir, qoruyucu, səhiyyə-gigiyena və estetik funksiyası aşağı düşür, torpaq bərkiyir, ot örtüyü tapdanır, yeniyetmə ağaclar və kollar zədələnir, səthi və yarıq eroziyası inkişaf edir, seləmələgətirən mənbələr yaranır.

Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında meşə sahələrinin məhsuldarlığını artırmaq, onun qoruyucu, səhiyyə-gigiyena və digər faydalı funksiyalarını yüksəltmək üçün aşağıdakı effektiv və real tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Təbiətin bizə bəxş etdiyi dağ yamaclarını dağılmaqdan qoruyan, bizi sellərdən mühafizə edən, saf su və hava (oksigen) ilə təmin edən təbii meşələrimizi qoruyub saxlamalıyıq. Hazırda bu problemin həlli bir çox obyektiv səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, regionun yaşayış məntəqələrinə təbii qazın verilməsi azaldılıb, başqa ölkələrdən müxtəlif yanacaq növlərinin alınması dayanandırılıb, yanacaq kimi işlədilən neft məhsulları baha olduğundan almaq mümkün olmur. Digər tərəfdən hazırda regionun əhalisini yanacaq təmin etmək üçün ildə 350 min kubmetrdən artıq oduncaq tələb olunur. Lakin bu məqsədlə regionun rayonları üçün ildə 20-25 min kub m. oduncaq ayrılır. Bu isə digər yanacaqların qıtlığı şəraitində əhalini çox cüzi təmin edə bilər. Odur ki, meşə-qırma qaydalarına riayət olunmur, plandan dəfələrlə artıq qanunsuz ağac kəsilir. Lakin bu səbəblər əsasında bizim meşələri yox etməyə haqqımız yoxdur. Çünki, meşələrin axırına çıxmaqla biz yaşayışımızı təhlükə altına almış oluruq, bununla dəhşətli sellərin yaranmasına şərait yaradır, özümüzü və gələcək nəsli yaşamağımız üçün labüd olan oksigendən məhrum edirik.

Meşələrin mühafizəsi dövlət səviyyəsində aparılmalıdır. Meşələrin mühafizəsini gücləndirmək üçün əhalini qazla, elek-

trik enerjisi ilə, digər yanacaq növləri və tikinti materialları ilə təmin edilməsi haqqında lazımı tədbirlər görülməlidir.

2. Yaşayış məntəqələri ətrafındakı yaşıl zona meşələri, o cümlədən onun meşə-park (rekreasiya) hissəsi, həmçinin şose və dəmir yolu boyunca olan qoruyucu meşə zolaqları, Kişçayı hövzəsində nəzərdə tutulan kurort meşələri əsasən pozulmuş törəmə tipli ağaclıq və kolluqlardan ibarətdir. Hazırkı vəziyyətində bunlar zəif qoruyucu və estetik xüsusiyyətə malikdirlər. Meşənin bu göstərilən müsbət funksiyalarını yenidən bərpa etmək üçün ilk növbədə möhkəm qoruyucu rejimi yaratmaq lazımdır, bu məqsədlə meşəyə mal-qara girən yerlər hasarlanmalıdır. Sonra burada hissə-hissə rekonstruksiya işi apararaq azqiymətli meşəlik və kolluqlar davamlı, uzunömürlü ağac və kollarla (şabalıdyarpaq palıd, dəmirağac, ipək akasiyası, cökə, qoz, şabalıd, yavor, çinar, quşarmudu növləri, zoğal, pirakanta, krım şamı, sərv, küknar, sidr, qıraçöhrə və s.) əvəz edilməlidir.

Fəal rekreasiya (meşə-park) zonasında mövcud meşə massivlərində mənzərəni zənginləşdirmək, yol-cığır şəbəkəsi yaratmaq, pis hava şəraitində daldalanmaq yerləri düzəltmək, skamyalar, baxış meydançaları təşkil etmək, ocaq qalmaq, çadır qurmaq üçün xüsusi yerlər ayırmaq kimi tədbirlər görülməlidir.

3. Regionun rayonlarının iqtisadiyyatında meşələr mühüm rol oynayır və əhalinin oduncaqla təmin olunmasında əsas mənbə sayılır. Şəki, Balakən, İsmayilli meşə təsərrüfatlarında araçılıqla da məşğul olurlar. Meşədən əlavə istifadəyə çıxan meyvələrin (qoz, fındıq, şabalıd, alma, armud, zoğal, alça, əzgil, yemişan və s.) toplanması, ot çalımı və mal-qara otarılması daxildir. Lakin son zamanlar bu işə az fikir verilir. Odur ki, bu sahədə müvafiq tədbirlər həyata keçirib çıxarılan meyvə və giləmeyvə ağac və kolları yayılan sahələr aşkar edilməli, orada meyvə tədarükünün həcmi müəyyənləşdirilməli, bu ağac və kollara mənfəətli təsir göstərən digər bitkilər aradan çıxarılmalı, onlara xüsusi meşəçilik və aqrotexniki qulluq edilməlidir. Toplanmış çıxarılan meyvələrdən kon-

serv, mürəbbə, şirə və s. hazırlamaq üçün yüksək texnoloji avadanlıqla təchiz edilmiş sexlərin açılması məqsədəuyğundur.

Şinçay hövzəsində mövcud çaytikanı plantasiyasından səmərəli istifadə edilməsi, çaytikanının yaxşı sortlarından ibarət sahəsinin genişləndirilməsi və onun təsərrüfatının yaradılması işinin həyata keçirilməsi vacibdir.

Regionun meşə təsərrüfatlarında bol hektar verən ağac və kolluqları, subalp və alp çəmənlərinin mövcudluğunu nəzərə alaraq arıçılığı genişləndirmək məqsədə uyğundur.

4. Aşağı dağ-meşə qurşağında və dağətəyi zonada aşağı doluluqlu palıd-dəmirqara meşəliyi və ya seyrəkliyi, yaxud törəmə tipli sırf dəmirqaralıq əmələ gəlmişdir. Onların tərkibində çox vaxt palıd, göyrüş və ağcaqayının təbii bərpası müşahidə olunur. Meşəni mal-qaranın təsirindən qorumaqla və kolları sıradan çıxarmaq yolu ilə (ışıqlandırma) meşəliyi bərpa etmək olar.

5. Dağ yamaclarının güney cəhətlərində yaranan törəmə kolluqlarda torpaq qatı yuyulmuş, çox yerdə ana süxur səthə çıxmış, meşəbitmə şəraiti quraqlaşmışdır. Belə sahələrdə dəniz səthindən 500-600 m hündürlükdə quru bitmə şəraiti olan daşlı yamaclarda eldar şamı, badam, saqqız ağac, püstə, dağdağan və iydəyarpaq armud, aşağı dağ meşə qurşağında (600-1100 m) yuyulmuş daşlı torpaqlarda krım şamı, orta dağ-meşə qurşağının eroziyaya uğramış yamaclarında qarmaqvarı şam, adi şam və krım şamından istifadə etmək lazımdır.

6. Regionun orta dağ-meşə qurşağında yaşayış məntəqələri yaxınlığında və yollar boyu ağacların özbaşına kəsilməsi və mal-qara otarılması nəticəsində ilkin məhsuldar fıstıq meşələri pöhrədən törəmiş vələsliklə və ya kolluqlarla əvəz olunmuşdur. Belə sahələrin çoxunda əlverişli meşə-bitmə şəraiti qaldığı üçün meşə-bərpa işləri təbii bərpaya kömək göstərmək istiqamətində aparılmalıdır.

7. Əsas sel mənbəyi sayılan meşənin müasir yuxarı sərhədindən üstə 100-200 m enində qoruyucu zolaq ayrılmalı və orada mal-qara otarılması qadağan edilməlidir. Eroziyaya uğra-

mış dik güney yamaclarda belə «bufer» zolaqlarını daha enli götürüb, meşəni iqlim sərhədinə çatdırmaq olar. Meşənin təbii bərpasına şərait yaradan xüsusi meşəçilik tədbirləri həyata keçirilməlidir. Meşə əkin işləri də ən mühüm tədbirlərdən biri sayılmalıdır. Bu məqsədlə yuyulmuş daşlı yamaclarda adi şama və ardıca, nisbətən az yuyulmuş yamaclarda tozağacı, quşarmudu, şərq palıdı, ayı findığı, trautvetter ağcaqayınına üstünlük verilməlidir.

8.Regionun meşə-meyvə təsərrüfatlarında vaxtilə qoz, şabalıd və digər bağların salınması məqsədyönlü olmamış, ağacların arasında məsafə sıx götürülmüş, keyfiyyətsiz toxum materialından istifadə edilmişdir. Odur ki, hazırda bu bağların vəziyyəti qənaətbəxş olmayıb onlardan olduqca az və keyfiyyətsiz meyvə məhsulu götürülür. Bu bağlarda rekonstruksiya işi aparıb, xüsusi aqrotexniki tədbirlərlə yanaşı keyfiyyətli və bol məhsul verən qoz və şabalıd toxumlarından istifadə edərək xüsusi bağ (meşə-bağ) təsərrüfatı yaradılmalıdır.

9.Qax meşə təsərrüfatının Daşüz və Axar-baxar silsiləsinin sıx parçalanmış yamaclarında olan «xüsusi qiymətli» saqqız-ardıc meşələrində ciddi qoruyq rejimi yaradılmalıdır.

Türyançayın sol sahilində yerləşən «xüsusi qiymətli» saqqız-ardıc meşə massivini həmin çayın sağ sahilindəki Türyançay qoruğunda birləşdirmək məqsədə uyğundur. Qoruyqda mühafizə işini daha da gücləndirmək üçün şose yolu boyunca və malqaradan qorunan sahələrin ətrafı tikanlı məftillə və ya metal torla hasarlanmalıdır.

10.Zaqatala qoruğunun fəaliyyətini daha da yaxşılaşdırmaq üçün onun 2 hissəyə ayrılan ərazilərini birləşdirmək, təxminən sahəsini 3 min ha artırmaq məqsədə uyğundur. Qoruyq ərazisində meşədən ağac kəsilməsi, subalp zonanın isə yay otlığı kimi istifadə edilməsinin qarşısı alınmalıdır.

11.Azərbaycanda təbii halda adi şabalıd meşələri çox az sahədə yalnız Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında mövcuddur. Onların müasir vəziyyəti meşəyə daim təsərrüfatsız

münasibət nəticəsində daha da pisləşir. Odur ki, Zaqatalanın Ələsgər və Mamrux kəndləri, Qax rayonunun Qum, Çinarlı kəndləri yanında olan və Qəbələ rayonunun Həməzəlli çayının hər iki sahili yamacındakı, həmçinin Vəndam kəndinin yanında Dəstəmaz adlı kiçik çayın sol sahili yamacında yerləşərək kiçik sahələrdə olan sırf və digər ağac cinslərilə qarışıq şabalıd meşələrinin qorunması tövsiyyə olunur.

12.Regionun meşə təsərrüfatları ərazisində çox yayılan dərman bitkilərinin (itburnu, yemişan, murdarça, qaraqınıq, bağayarpağı, gəndəlaş, gicitkan, dəvədabanı, dazı, andız və s.) tədarükü, becərilməsi və qablanması istiqamətində xüsusi işlər aparılmalıdır.

13.Meşələrin sanitar vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün meşə-patoloji tədqiqat işləri aparılmalı, bakterioloji və virus preparatlarından istifadə edərək zərərverici və xəstəliklərlə mübarizə tədbirləri həyata keçirilməlidir.

14.Qəbələ rayonunun Sultan-Nuxa kəndinin yanındakı Qəbələ radiolokasiya qurğusunun təsiri nəticəsində ətraf kəndlərin ərazisində elektromaqnit şüalanmasının intensivliyi yol verilən normadan 7-9 dəfə çoxdur. Bu isə orada insana, floraya, faunaya və rekreasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə mənfi təsir göstərir, beləliklə fotosintez prosesi pozulur, meşə və meyvə ağaclarının qurumasına, meyvələrin çürüməsinə, arı ailələrinin beçə verməməsinə səbəb olur. Bu fəlakətli təsir haqqında yerli orqanlar və əhali «həyacan təbili» çalmalıdır.

5.1.Otlaqların vəziyyəti və problemləri

Böyük Qafqazın cənub yamacı rayonlarında kənd təsərrüfatının əsas aparıcı sahələrindən biri heyvandarlıq (qoyunçuluq) hesab olunur. Regionun otlaqları əsasən subalp və alp qurşaqlarında yerləşən yay otlaqlarıdır, qış otlaqları isə dağətəyi zonada (Acınohur düzü, Bozqır yayla) yerləşir. Şəki rayonunun

yay, qış otlaqlarının öürüşlərlə birlikdə sahəsi 81665 ha (o cümlədən 47000 ha yay, 34655 ha qış otlaqları), Oğuz rayonunda yay otlaqlarının sahəsi 18 min ha, Qəbələ rayonunda otlaqların sahəsi 72,2 min ha (yay otlaqları 27,01 min ha, qış otlaqları 45,6 min ha), Qax rayonunda otlaqların ümumi sahəsi 40 min ha təşkil edir. Bundan başqa regionun meşə təsərrüfatlarının ərazisində meşə talaları da otlaq və öürüş kimi istifadə olunur.

Subalp və alp çəmənləri zəngin bitki örtüyünə malik olub regionda maldarlığın inkişafında mühüm yem bazası sayılır. Lakin əsrlər boyu onlardan ekstensiv istifadə olunmuş, otlaq qaydalarına riayət edilməyərək hədsiz otarıldığından burada bitki örtüyünün kasıblaşması, eroziya prosesinin güclənməsi, torpağın üst münbit qatının yuyulub aparılması, yarığınların əmələ gəlməsi, çox yerlərdə otlaqların tamamilə yararsız hala düşməsinə səbəb olmuşdur. Son illərdə heyvanların özəlləşdirilib ictimai təsərrüfatlardan əhaliyə verilməsi (və ya satılması) ilə əlaqədar olaraq, otlaqların, xüsusən qışlaq və kəndyanı öürüşlərin pərakəndə, sistemsiz və daha sıx otarılması nəticəsində xeyli gərginlik yaranmışdır.

Yay və qış otlaqlarında normadan 3-4 dəfə artıq mal-qara otarılır.

Regionun otlaqlarında yaranmış indiki böhran vəziyyətdən çıxmaq və onları hər bir konkret şəraitdə elmi əsaslarla yararlaşdırmaq, bitki məhsuldarlığını artırmaq məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir;

1. Rayonlararası elmi-istehsalat otlaqlar stansiyasının yaradılması;

2. Otlaqlarda geobotaniki tədqiqatlar və pasportlaşdırma işlərinin aparılması;

3. Otlaqlar arasında daimi yolların salınması;

4. Otlaqlarda yararlaşdırma işlərinin aparılması, daşlardan, kol-kosdan, zərərli və zəhərli bitkilərdən təmizlənməsi;

5. Eroziyaya uğramış otlaq və öürüşlərdə çoxillik otların səpilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu məqsədlə qarışıq ot

növlərinin səpini daha yaxşı nəticə verir. Burada əsasən paxlalı və dənli bitkilərdən qırtıç, xaşa, çobantoxmağı, qırmızı və ağ yoncadan istifadə edilməsi məsləhətdir. Torpağın münbitliyini artırmaq və bitki örtüyünü bərpa etmək üçün üzvi və mineral gübrələrdən istifadə edilməlidir.

6. Aran rayonlarından yaylaqlara mal-qaranın xüsusi ayrılmiş yollarla sürülməsi məsləhət görülür. Sürülər elə sahələrlə aparılmalıdır ki, bitki örtüyü dağılmasın, qobuların əmələ gəlməsinə şərait yaransın. Xarici ölkələrdə sürülərin daşınmasında vertolyotlardan istifadə olunur.

7. Otlarlarda otlaq dövründə sahə vahidində otlağın məhsuldarlığından asılı olaraq otarma normasına riayət edilməlidir. Belə ki, I kateqoriyaya aid olan otlaqların 1 ha-da 8 baş, II kateqoriyada- 5 baş, III kateqoriyada 3 baş mal-qara otarıla bilər. Hazırda otlaqlarda bu normadan dəfələrlə artıq mal-qara otarılır. Torpaq örtüyü orta dərəcədə yuyulmuş sahələrdə otarma norması 50% azaldılmalı, eroziya prosesi şiddətli dərəcədə inkişaf etmiş sahələrdə isə 2-3 il ərzində mal-qara otarılması dayanandırılmalıdır.

8. Mədəni otarma (hissə-hissə otarma) dövriyyəsinin tətbiq olunması. Belə otarmada sahə 5-6 hissəyə bölünür, sahənin uzun tərəfi yamacın eni istiqamətində yerləşdirilir. Hər hissədə heyvanlar 5-6 gün otarılır, sonra isə digər hissələrə keçirilir. Beləliklə, əvvəlcə otarılmış hissələrə mal-qara bir də 25-30 gündən sonra buraxılır. Bu cür otarma sistemində çim qatı pozulmur, eroziya prosesi inkişaf etmir, otlağın məhsuldarlığı xeyli artır.

9. Otlarlarda səyyar və daimi yaşayış, mədəni-məişət, səhiyyə, tədris mərkəzlərinin yaradılması, müasir telefonlaşdırma, elektriklişdirmə işlərinin aparılması.

10. Qış otlaqları ərazisində yerli şəraitə uyğun ağac və kol cinslərindən istifadə edərək meşə zolaqlarının salınması.

6.Məhsuldar qüvvələr və onlardan istifadə

Ölkə ərazisində istehsalın və əhalinin səmərəli yerləşdirilməsi təkcə iqtisadi əhəmiyyət deyil həm də böyük hərbi-siyasi, geostrateji əhəmiyyət kəsb edir. Şəki-Zaqatala kimi iki xarici dövlətlə həmsərhəd olan, milli-etnik tərkibi çox rəngarəng olan bir regionda isə məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi və istifadəsi təkcə iqtisadi rayon mənafeyi ilə deyil həm də ölkənin strateji gələcəyi baxımından önəmlidir. İqtisadi rayonun tərkib hissələrini təşkil edən hər bir inzibati rayon üzrə isə yerli spesifik imkanlara müvafiq məhsuldar qüvvələrin inkişafı isə daha çox praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Gürcüstanla həmsərhəd olan Balakən Azərbaycanın mühüm aqrar bölgələrindən biridir. Kənd təsərrüfatı taxılçılıq, tütüncülük, baramaçılıq, qərzəkli meyvəçilik və heyvandarlıq kimi sahələrlə təmsil olunur. Sənayesi yerli kənd təsərrüfatı xammalını emal edən, zəif ixtisaslaşma və mexanikləşdirmə səviyyəsinə malik yeyinti sənayesi müəssisələrindən ibarətdir. Əldə olan statistik məlumatlara görə Balakənin əsas sənaye müəssisələri tütün fermentasiya zavodu- sənaye istehsal heyəti (SİH 156 nəfər), Balakən konserv zavodu (SİH 116 nəf.), istehsal kombinatları (SİH 52 nəf, və SİH 74 nəf.) taxıl məhsulları kombinatı (SİH 35 nəf) və s. kiçik müəssisələrdir. Bu müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin əvvəlki illərlə müqayisəsi göstərir ki, onların hamısında dərinləşməkdə olan tənəzzül hələ də davam etməkdədir.

Balakən ərazi vahidində məhsuldar qüvvələrin yerləşməsinin təkmilləşdirilməsi və səmərəli istifadəsi təkcə bu bölgənin iqtisadi-sosial mənafeyi ilə bağlı olmayıb, onun sərhəddə yerləşməsi ilə əlaqədar daha güclü inkişaf etdirilməsinin vacibliyi ilə də bağlıdır. Bu, rayonun bütövlükdə inkişafının başlıca problemdir. Bölgə özünün sərhəd coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar (rayon sərhədlərinin ümumi uzunluğunun 60%-dən çoxunu respublikanın dövlət sərhəddi təşkil edir), nəinki yerli əhalinin, həm də qonşu Gürcüstanda məskunlaşan soydaşlarımızın iqtisadi, sosial,

mənəvi dayaq mərkəzi rolunu oynamalıdır. Təbii ki, müstəqillik şəraitində Balakənin sərhəd coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar onun belə bir funksiyaya malik olmaq imkanları da artmışdır və bundan istifadə etmək lazımdır. Həm də Balakən ərazi vahidi respublika vahid təsərrüfat kompleksinin bir hissəsi kimi təkcə iqtisadi rayonun deyil həm də bütün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında da rol oynamalıdır. Məhz sadalanan və qeyd edilməyən digər səbəblərlə əlaqədar Balakən respublikanın nisbətən geridə qalmış ucqar aqrar bölgəsindən müxtəlif istiqamətlərdə ixtisaslaşmış aqrar-sənaye bölgəsinə çevrilməlidir. Bu məqsədlə Balakənin təsərrüfat strukturunda əsaslı dəyişikliklər olunmalıdır. Hər şeydən əvvəl ixtisaslaşmış ənənəvi təsərrüfat sahələri daha da inkişaf etdirilməli, ekstensiv inkişaf yolundan intensiv yola keçilməlidir. İstehsal edilən kənd təsərrüfatı xammalının dünya standartlarına cavab verə bilən, bazar iqtisadiyyatının kəskin rəqabətinə dözən, son məhsula kimi onun kompleks emalına nail olunmalıdır. Məsələn, Balakən tütün fermentasiya zavodunun müasir texnika və texnologiya ilə yenidən qurulması nəticəsində islehlak təyinatlı son məhsul istehsal etmək mümkündür. Müasir müstəqillik şəraitində xarici investorları cəlb etməklə, müştərək müəssisələr yaratmaqla belə sənaye obyektlərini təşkil etmək olar.

Balakənin nəinki kəndlərində, hətta şəhərin özündə belə həmişə yüksək sürətlə artan əhalinin sayına, yaş-cins tərkibinə müvafiq iş yerlərinin çatışmaması, olmaması ilə əlaqədar çoxlu miqdarda əməkyaşlı əhali, xüsusilə də kişilər sənaye cəhətdən inkişaf etmiş yerlərə köçüb gedirlər. Son illərdə bu proses daha da güclənmişdir. Məsələn, hələ 1995-ci ildə 1100 nəfər təbii artımın 300 nəfəri kənara miqrasiya etmiş, ümumi artım 800 nəfər təşkil etmişdi. Bu səbəbdən də Balakəndə sosial-iqtisadi inkişafın güclü, dinamik dirçəlişi zəruridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, işsizlik problemi təkcə kənd yerlərində deyil, rayonun mərkəzində-şəhərdə də müşahidə edilir. Halbuki Balakən şəhəri yerinə yetirməli olduğu funksiya

ilə əlaqədar (yalnız rayonun təsərrüfat-təşkilat mərkəzi kimi deyil, həm də qonşu Gürcüstanın azərbaycanlılar məskunlaşan arealında mənəvi, sosial-iqtisadi istinad, dayaq mərkəzi kimi) güclü təsərrüfat və sosial infraqurum malik olmalıdır. Başqa sözlə, Balakən şəhəri nəinki eyni adlı inzibati ərazi vahidinin, həm də daha geniş məskunlaşma arealının dayaq karkasına çevrilməlidir. Bunun üçün ilkin mərhələdə müəyyən güzəştlərin verilməsi (məsələn, uzunmüddətli aşağı faizli kredit və s.) şəhərin təsərrüfat strukturunun köklü surətdə yüksək əmək tutumlu, tam döviyyəli, müasir dövrün tələbləri ilə müntəzəm surətdə ayaqlaşan, sənaye sahələri hesabına yenidən qurmaq lazımdır. Filizçay polimetal yataqlarının kompleks emalına əsaslanan tam döviyyəli metallurgiya müəssisəsinin yaradılması bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Balakən şəhərinin sosial-iqtisadi dirçəlişi kənd yerlərinin də təsərrüfatlarının yenidən qurulması ilə paralel aparılmalıdır. Bəzi iri kəndlərdə nisbətən iri, əmək-tutumlu sənaye müəssisələrinin yaradılmasına nail olunmalıdır. Kəndlərin demografik potensialının yerlərdə saxlanılmasına yönəldilən digər yeni sosial infraqurum obyektlərinin yaradılmasına, mövcudlarının isə təkmilləşdirilməsinə nail olunmalıdır.

Zaqatala Azərbaycanın mühüm kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Kənd təsərrüfatının aparıcı sahələri qərzəkli meyvəçilik, heyvandarlıq, baramaçılıq, tütüncülük və efir yağlı bitkiçilikdir. Sənayesi əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalı ilə məşğul olan zəif ixtisaslaşma və mexanikləşdirmə səviyyəsinə malik müəssisələr ilə təmsil olunur. Son (1995-ci il) statistik məlumatlara görə, Zaqatala ərazi vahidinin əsas sənaye müəssisələri sənaye istehsal heyyyəti (SİH) 174 nəfər olan konserv zavodu, tütün fermentasiya zavodu (SİH 131 nəfər) 9 nömrəli çörəxana (SİH 130 nəfər), ətriyyat kosmetika fabriki (SİH 84 nəfər), mebel fabriki (SİH 74 nəfər) və s.-dir. Adları çəkilən sənaye müəssisələrinin istehsal fəaliyyətinin əvvəlki illərlə müqayisəli təhlili göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar

olaraq, bütün bu müəssisələrin demək olar ki, hamısında əvvəlki illərlə müqayisədə iqtisadi geriləmə müşahidə edilir.

Zaqatalada məhsuldar qüvvələrin səmərəli ərazi təşkili və ondan istifadənin təkmilləşdirilməsi yalnız bu bölgənin iqtisadi və sosial mənafeyi ilə bağlı olmayıb, onun bu regionun mühüm istinad dayaq mərkəzlərindən biri olması vəzifəsi ilə də əlaqədardır. Məhz keçmişdə də bu şəhərin regional mərkəz kimi rolu nəzərə alınmış ona bu cəhətdən böyük əhəmiyyət verilmişdir. Eyni zamanda Zaqatala ərazi bölgüsü özü iqtisadi və sosial potensialı ilə respublika vahid təsərrüfat kompleksinin bir hissəsi kimi bütün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında, böhrandan çıxmasında da rol oynamalıdır. Məhz, bu və digər yerli xarakterli faktorlarla (əhalinin maddi və sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması və b.) əlaqədar Zaqatala ərazi vahidi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə nisbətən geridə qalmış ucqar kənd təsərrüfatı bölgəsindən bir neçə istiqamədə yüksək səviyyədə ixtisaslaşmış aqrar-sənaye bölgəsinə çevrilməlidir. Bu məqsədlə ərazi vahidinin təsərrüfat strukturunda əsaslı islahatlar aparılmalı, köklü dəyişikliklər edilməlidir. Hər şeydən əvvəl ixtisaslaşmış ənənəvi təsərrüfat sahələri dirçəldilməli, daha da inkişaf etdirilməlidir. Kənd təsərrüfatının ekstensiv inkişaf istiqaməti intensiv istiqamətlə əvəz olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, torpaqların özəlləşdirilməsi belə inkişaf üçün əlverişli zəmin yaradır. Ona görə də belə bir təmayülü stimullaşdırmaq lazımdır. İstehsal edilən kənd təsərrüfatı xammalının, dünya standartlarına cavab verə bilən, bazar iqtisadiyyatının rəqabətinə dözə bilən, son məhsula kimi kompleks emalına nail olunmalıdır. Məsələn, tütün fermentasiya, konserv zavodlarının və ətriyyat kosmetika fabrikinin müasir texnika və texnologiya hesabına yenidən qurulması nəticəsində bazar iqtisadiyyatının rəqabətinə dözə bilən son məhsul istehsal etmək mümkündür. Müasir müstəqillik şəraitində xarici investisiyanı cəlb etməklə müştərək müəssisələr yaratmaqla belə sənaye obyektlərini təşkil etmək olar. Hazırda artıq stabil xarakter almış ictimai-siyasi sabitlik,

başqa müstəqil dövlətlər birliyi ilə müqayisədə Azərbaycana investisiya axımının güclənməsi də bu işin müvəffəqiyyətlə həlli üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zaqatalanın nəinki kənd yerlərində, hətta şəhərin özündə də (baxmayaraq ki, fabrik var) həmişə yüksək sürətlə artan əhalinin sayına, cins-yaş tərkibinə müvafiq iş yerlərinin çatışmaması ilə əlaqədar əhəmiyyətli miqdarda əmək ehtiyatları xüsusən də kişilər, kənarlara miqrasiya etməyə məcbur olmuşlar. Son illərdə isə keçid dövrünün çətinlikləri müharibə və s. ilə əlqədr bu proses daha da güclənmişdir. Məsələn, hələ 1997-ci ildə 1200 nəfərə bərabər təbii artımın 700 nəfəri inzibati rayonun sərhədlərindən kənara getmişdi, ümumi əhali artımı bölgə üzrə 500 nəfər təşkil etmişdi. Bu da bir daha Zaqatalanın təsərrüfatının dinamik dirçəlişini zəruri edir.

Zaqatala şəhərinin yerinə yetirdiyi və yetirməli olduğu funksiya ilə əlaqədar onun iqtisadiyyatının tənəzzülü yolverilməzdir. Çünki zaqatala yalnız rayonun təsərrüfat təşkilat mərkəzi kimi deyil, həm də elə təsərrüfat strukturuna və onun inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır ki, o nəinki öz artan demoqrafik potensialını, hətta ətraf ərazilərin kəndlərinin də artıq əmək ehtiyatlarını işlə, sosial xidmət sahələri ilə təmin edərək mühüm istinad-dayaq rolu vəzifəsinin də öhdəsindən gəlməlidir. Bunun üçün ilkin mərhələdə müəyyən güzəştlərin verilməsi məqsədəuyğundur. Şəhərin təsərrüfat strukturu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verə bilən əməkəttutumlu, tam dövrüyyəli (xammaldan tutmuş son hazır məşsula kimi) sənaye sahələri hesabına təkmilləşdirilməlidir. Şəhərin sosial iqtisadi dirçəlişi kənd yerlərinin də dirçəlişi ilə eyni vaxtda həyata keçirilməlidir. Bəzən iri kəndlərdə də yerli və ətraf yaxın kəndlərin demoqrafik potensialını cəlb edə bilən sənaye müəssisələrinin yaradılması məqsədəuyğundur.

Xeyli məsafədə Gürcüstanla həmsərhəd olan Qax ərazi vahidi həmişə Azərbaycanın mühüm kəndə təsərrüfatı rayonlarından biri olmuşdur. Kənd təsərrüfatının əsas ixtisaslaşma

sahələri taxılçılıq, tütünçülük, baramaçılıq, qərzəkli meyvəçilik və heyvandarlıq olmuşdur. Burada da sənaye zəif mexanikləşdirmə və ixtisaslaşma səviyyəsinə malik olan, əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının, ilkin emalına əsaslanan yeyinti sənayesi müəssisələri ilə təmsil olunur. Rayonun işçilərinin sayına görə, ən əsas müəssisələri Sənaye İstehsal Heyəti (SİH) 280 nəfər olan taxıl məhsulları kombinatı, Tütün Fermentasiya zavodu (SİH 185 nəfər), konserv zavodu (SİH 95 nəfər), yağ-pendir zavodu (SİH 89 nəfər) və istehsal kombinatıdır (66 nəfər).

Ərazi vahidində məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi və səmərəli istifadəsi, yalnız bu bölgənin iqtisadi və sosial mənafeyi ilə bağlı olmayıb, onun sərhəddə yerləşməsi ilə əlaqədar daha güclü inkişaf etdirilməsi zəruriliyi ilə də əlaqədardır. Bununla yanaşı Qax rayonu respublika vahid təsərrüfat kompleksinin bir hissəsi kimi bütün Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında, başqa sözlə böhrandan çıxmasında da özünə xas potensialı ilə rol oynamalıdır. Bu məqsədlə hər şeydən əvvəl rayonun təsərrüfat strukturunda köklü dəyişikliklər aparılmalıdır. Ənənəvi təsərrüfat sahələrini inkişaf etdirilməklə yanaşı, onun ekstensiv yönümü intensiv yönüm ilə əvəz olunmalıdır. Kənd təsərrüfatı xammalının son məhsula kimi kompleks emalı təşkil olunmalıdır. Məsələn, Qax tütün fermentasiya zavodunun müasir texnika və texnologiya hesabına yenidən qurulması nəticəsində istehlak təyinatlı məhsul istehsal etmək mümkündür. Xarici investorları cəlb etməklə, müştərək müəssisələr yaratmaq hesabına belə istehsal obyektlərini təşkil etmək və səmərəli fəaliyyətinə nail olmaq mümkündür.

Qax rayonunun yalnız kəndlərində deyil, hətta şəhərin özündə belə həmişə yüksək sürətlə artan əhalinin sayına, cins-yaş tərkibinə müvafiq iş yerlərinin olmaması və ya çatışmaması ilə əlaqədar olaraq artan əmək ehtiyatları, xüsusən də cavan kişilər sənaye cəhətdən inkişaf etmiş yerlərə miqrasiya etməli olurlar. Baş verən sosial-iqtisadi çətinliklərlə əlaqədar bu proses

son illərdə daha da güclənmişdir. Məsələn, təkcə 1996-cı ildə 600 nəfər təbii artımın 100 nəfəri rayondan kənara getmiş ümumi əhali artımı 500 nəfər təşkil etmişdi. Rayonun təbii ehtiyatlarının, maddi resurslarından daha səmərəli istifadə etmək baxımından, əhalinin buradan köçməsinə yol vermək olmaz. Başqa amillərlə yanaşı buna görə də Qax ərazi vahidinin sosial-iqtisadi həyatı dinamik inkişaf etdirilməli, dirçəlişi təmin edilməlidir.

Əhalinin məşğulluq məsələsi Qax rayonunun həmişə əsas problemi olmuşdur. İş yerlərinin çatışmaması təkcə kəndlərdə deyil, həm də şəhərdə mövcud olmuşdur. Bu da Qax şəhərinin məhdud təsərrüfat strukturu və onun əsasən inzibati-idarəetmə funksiya daşması ilə bağlıdır. Halbuki, Qax şəhəri elə güclü, rəngarəng təsərrüfat strukturuna və səviyyəsinə malik olmalıdır ki, o nəinki özünün, hətta inzibati mərkəz olduğu ətraf kəndlərin də artan demografik potensialının müəyyən qismini özündə işlə, sosial infrastruktur xidməti ilə təmin edə bilsin. Başqa sözlə Qax şəhəri bütöv ərazi vahidinin məskunlaşma arealının əsl istinad dayaq (karkas) mərkəzinə çevrilməlidir. Bu məqsədlə şəhərin təsərrüfat strukturu əməktutumlu, müasir dövrün tələbləri ilə mütəmadi surətdə ayaqlaşan, müasir sənaye sahələri hesabına köklü surətdə yenidən qurulmalıdır.

Şəhərin iqtisadiyyatının yenidən qurulması, sosial həyatın dirçəlişi kənd yerlərində, xüsusən də dağlıq məskunlaşma arealının, əsasən də İlisunun təsərrüfatlarının yenidən qurulması ilə paralel aparılmalıdır. Bəzi iri kəndlərdə, o cümlədən İlisuda nisbətən iri sənaye müəssisələri yaradılmalıdır. Kəndlərin demografik potensialının yerlərdə saxlanılmasına yönəldilən digər yeni sosial infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına, mövcudlarının isə təkmilləşdirilməsinə nail olunmalıdır.

Məhsuldar qüvvələrin bu və ya digər ərazidə səmərəli yerləşdirilməsi ümumi iqtisadi inkişafa, ən əsası isə xalqın həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə, bu sahədə olan ərazi fərqlərinin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Ona görə də hər bir normal dövlət fəal regional siyasət yürüdür.

Şəki ərazi vahidi respublika tabeliyində böyük tarixə malik Şəki şəhərinin olmasına baxmayaraq, aqrar bölgədir. Bura Azərbaycanın mühüm taxılçılıq, tütünçülük, baramaçılıq və heyvandarlıq rayonlarından biridir. Sənayesi əsasən yerli, qismən də gətirilən kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanan, ixtisaslaşma səviyyəsi zəif olan yeyinti və yüngül sənaye sahələri ilə təmsil olunur. Əsas müəssisələri Şəki ipək kombinatı, tütün fermentasiya zavodu, tikiş fabriki, konserv zavodu, şərəbçilik zavodu, ət-süd kombinatıdır. Digər sənaye müəssisələri işçilərinin sayına, iqtisadi əhəmiyyətinə və potensialına görə az əhəmiyyət kəsb etmişlər. Son dövrün ictimai-siyasi ab-havasında bütöv Azərbaycanda olduğu kimi Şəkiddə də iqtisadi böhran özünü göstərmişdi.

Şəkiddə məhsuldar qəvvələrin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, onun müəssisələrinin səmərəli ərazi təşkili təkcə rayonun özünün iqtisadi və sosial mənafeyi baxımından deyil, onun bütöv iqtisadi rayonun özəyi kimi oynamalı olduğu funksiya baxımından aparılmalıdır. Başqa sözlə, Şəki ərazi vahidinin iqtisadi və sosial inkişafı elə bir səviyyəyə, sahə və ərazi strukturuna mklı olmalıdır ki, o, bütöv iqtisadi rayonun məhsuldar qüvvələrinin idarə olunmasını, fəaliyyətini stimullaşdıra bilsin. Bu nöqteyi-nəzərdən ilkin mərhələdə Şəki şəhərinin bir regional mərkəz kimi iqtisadi və sosial inkişafına öncül yer verilməlidir. Şəhərin təsərrüfat strukturunun yüksək əmək tutumlu, müasir tələblərlə ayaqlaşan, dünya standartlarına uyğun, rəqabətə dözümlü sənaye sahələri hesabına təkmilləşdirmək tələb olunur. Cihazqayıрма, radiotexnika, elektrotexnika kimi yeni maşınqayıрма sahələrini yaratmaqla, mövcud sahələri yeni texnologiya hesabına yenidən qurmaqla bu problem həll oluna bilər. Əmək ehtiyatlarının bolluğu, xüsusilə yerli mənşəli ixtisaslı kadrların çoxluğu bu işin muvəffəqiyyətlə həyata keçməsinə kömək edə bilər. Şəkiddə azad iqtisadi zona yaratmaqla, xarici investisiyaları cəlb edərək, məştərək müəssisələrin təşkili hesabına Şəkinin iqtisadi və sosial inkişafını təmin etmək olar.

Ümumiyyətlə, şəhərin güclü inkişafı təkcə onun Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonun deyil, həm də bütöv qərb zonası ilə şərq-Abşeron arasında yarmış əhali və istehsalın cəmlənməsi proporsiyasındakı fərqi azaldılması-yumşaldılması baxımından da vacibdir. Belə ki, hələ çoxdan Abşeronla qərb arasındakı dərinləşməkdə davam edən bu nisbəti yoluna qoymaq problemi mövcud olsa da o həll olunmamışdır.

Şəki şəhərinin iqtisadi və sosial inkişafı bölgənin başqa yaşayış məntəqələrindən təcrid olunmuş şəkildə aparıla bilməz. Paralel olaraq ərazi üzrə istinad dayaq karkasları rolu oynamaqlı olan yaşayış məntəqələrində də müəssisələrin yerləşdirilməsi həyata keçirilməlidir. Bu müəssisələr əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının son məhsula kimi emalına əsaslanmalar da onların bəzilərinin Şəki şəhərində yaradılması (iri müəssisələrin filiallarını da) yerləşdirmək məqsəuyğundur.

İqtisadi inkişaf sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi ilə birgə həyata keçirilməlidir, ondan geridə qalmamalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi və sosial inkişafı daha dəqiq, müfəssəl səciyyələndirmək, onun inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək böyük çətinliklərlə bağlıdır.

İqtisadi rayonunun mühüm tərkib hissəsindən biri olan Oğuz ərazi vahidi bitkiçiliyin daha üstün inkişaf etdiyi mühüm kənd təsərrüfatı rayonudur. Kənd təsərrüfatının əsas aparıcı sahələri qərzəkli meyvəçilik, taxılçılıq, tütüncülük, baramaçılıq və heyvandarlıqdır. Sənayesi yalnız yerli bitkiçilik və heyvandarlıq xammallarını emal edən, zəif ixtisaslaşmış, köhnə avadanlıqlardan ibarət yeyinti sənayesi müəssisələri ilə təmsil olunur. Son statistik məlumatlara görə Oğuz ərazi vahidində sənaye istehsal heyəti cəmi-cümlətən 106 nəfər olan 5 kiçik sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Ən böyük sənaye müəssisəsi 35 nəfər işçisi olan konserv zavodudur. Üzüm emalı zavodunun 32 nəfər, yağ-pendir zavodunun isə 30 nəfər işçisi var. İstehsal kombinatı /7 nəfər/ və meşə təsərrüfatı /2 nəfər/ ən kiçik müs-

sisələrdir. Ümumiyyətlə keçid dövrünün çətinlikləri, müharibə və s. neqativ hallarla əlaqədar iqtisadi tənəzzül nəinki bütün rayonun iqtisadi həyatında, həm də bu müəssisələrin fəaliyyətində özünü biruzə verir.

Oğuz rayonunda iqtisadiyyatın dirçəlişi, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsinin təkmilləşdirilməsi və daha səmərəli istifadəsi yalnız bu ərazi vahidinin iqtisadi və sosial mənafeyi ilə bağlı olmayıb, həm də onun Respublika xalq təsərrüfatına kömək etmək vacibliyi ilə də əlaqədardır. Oğuz rayonu nisbətən geridə qalmış ucqar bölgədən çox istiqamətli təsərrüfat sahəsinə malik aqrar-sənaye bölgəsinə çevrilməlidir. Bunun üçün hər şeydən əvvəl ərazi vahidinin məhsuldar qüvvələrinin strukturunda müəyyən dəyişikliklər olunmalıdır. Birincisi ixtisaslaşmış ənənəvi sahələr-qərzəkli meyvəçilik, heyvandarlıq, taxılçılıq, tütünçülük daha da inkişaf etdirilməli, ekstensiv inkişaf yolunu intensiv yol əvz etməlidir. Yerlərdə istehsal olunan məhsulları, müasir dünya standartlarına cavab verə bilən, bazar iqtisadiyyatının rəqabəti ilə ayaqlaşan, son məhsula kimi kompleks emal olunmalıdır. Məsələn, konserv və üzüm emalı zavodlarını müasir texnika, avadanlıq və texnologiya hesabına yenidən qurmaqla istehlak təyinatlı yüksək keyfiyyətli, maya dəyəri ucuz olan, son məhsul istehsalını təşkil etmək olar. Xarici investorları cəlb etməklə, müştərək müəssisələr yaratmaqla bu tip sənaye müəssisələrini təşkil etmək iqtisadi cəhətdən faydalı olar. İşsizlik məsələsi Oğuz ərazi vahidində həmişə əsas problem olmuşdur. Nəinki kənd yerlərində, hətta Oğuz şəhərinin özündə belə nisbətən yüksək sürətlə artan əmək ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə müvafiq yeni iş yerlərinin yaradılması ilə əlaqədar əhəmiyyətli miqdarda əməkyaşlı əhali kənarlara gedir. Yəni həmişə Oğuz ərazi vahidi ətraf yerlərlə əhali mübadiləsində mənfi balansla malik olmuş, burdan gedənlərin sayı gələnlərdən qat-qat çox olmuşdur. Son illərdə isə müharibə, ağır iqtisadi və sosial böhran, kütləvi işsizlik və s. nəticəsində bu proses daha da güclənmişdir. Məsələn, hələ 1996-cı ildəki 500

nəfər təbii artımın 300 nəfəri ərazi vahidinin hüdudlarından kərana miqrasiya etmiş, ümumi əhali artımı 200 nəfər olmuşdu. Məhz, həm də bu səbəblə də bağlı bölgənin sosial- iqtisadi inkişafında tənəzzül dayandırılmalı, dinamik dirçəlişə nail olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Oğuz şəhərində işsizlik probleminin mövcudluğu, hətta şəhərin özünün demoqrafik potensialının kənara axması heç cürə yolverilməzdir. Çünki, Oğuz şəhəri ətraf ərazilərin inzibati idarətmə, sosial-mədəni və s. mərkəzi kimi, elə bir təsərrüfat strukturuna malik olmalıdır ki, nəinki özünün hətta ətraf kəndlərin demoqrafik potensialının müəyyən hissəsində özündə cəmləyə bilsin. Bunun üçün ilkin mərhələdə müəyyən güzəştlərin verilməsi (məsələn, uzunmüddətli aşağı faizli kredit müəyyən müddətə enerjiden pulsuz istifadə və s.) şəhərin təsərrüfat strukturunun yüksək əmək tutumlu, tam silsiləli, bazar iqtisadiyyatının rəqabətinə dözə bilən, müasir əmək tutumlu sənaye sahələri hesabına yenidən qurmaq, təkmilləşdirmək məqsədauyğundur. Şəhərin sosial-iqtisadi dirçəlişi kənd yerlərinin də inkişafı ilə bərabər həyat keçirilməlidir.

Məhsuldar qüvələrin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və yerləşməsinin təkmilləşdirilməsi, səviyyəsi yarıtmaz olan sosial infrastrukturunun da əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması və ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi ilə paralel aparılmaldır.

Qəbələ ərazi vahidi Azərbaycanın mühüm kənd təsərrüfatı rayonlarından biridir. Mühüm taxılçılıq, tütünçülük, baramaçılıq, qərzəkli meyvəçilik və heyvandarlıq bölgələrindəndir. Sənayesi əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanan yeyinti sənayesi sahələri ilə təmsil olunur. Yüngül sənaye müəssisələri yerli tələbatı qismən ödəyən kiçik müəssisələrdir. Əsas sənaye müəssisələri Qəbələ konserv zavodu (sənaye istehsal heyəti SİH, 105 nəf.), Qəbələ tütün fermentasiya zavodu (SİH 65 nəf.), Nic konserv zavodu (SİH68 nəf.), Qəbələ üzüm emalı zavodu (SİH 38 nəf.), Qəbələ yağ-pendir zavodu (SİH 41 nəf.),

Qəbələ istehsal kombinatıdır (SİH 9 nəf.). Bu müəssisələr arasında Qəbələ konserv zavodu və üzüm emalı zavodu istisna olmaqla qalan bütün müəssisələrdə iqtisadi tənəzzül müşahidə olunur. Yalnız adı çəkilən iki müəssisədə adambaşına məhsul istehsalının artımı müşahidə edilmişdir.

Qəbələ ərazi vahidində ümumi iqtisadi inkişaf, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün rayonun təsərrüfat strukturunda ciddi dəyişikliklər edilməlidir. Mövcud aparıcı təsərrüfat sahələri ekstensiv inkişaf yolundan intensiv yola keçirilməlidir, İstehsal edilən kənd təsərrüfatı xammalının dünya standartlarına cavab verə bilən, rəqabətə dözümlü son məhsul kimi kompleks emalına nail olunmalıdır. Məsələn, Qəbələ tütün fermentasiya zavodunun müasir avadanlıqlar ilə yenidən qurulması hesabına son məhsul buraxılışı təşkil edilə bilər. Əlbəttə, maddi imkansızlıq şəraitində belə işlərin təşkili qeyri mümkündür. Lakin müasir müstəqillik şəraitində xarici investorları cəlb etməklə, müştərək müəssisələr yaratmaqla bu və bu kimi müasir, mütərəqqi, zamanın tələbləri ilə mütəmadi ayaqlaşan digər istehsal obyektləri də yaratmaq olar.

Qəbələ ərazi vahidində həmişə respublika səviyyəsinə nisbətən yüksək sürətlə artan əmək ehtiyatlarının sayına və yaş-cins tərkibinə müvafiq iş yerlərinin olmaması, çatışmaması üzündən gənclərin xeyli hissəsi buradan sənaye cəhətdən inkişaf etmiş regionlara miqrasiya etmiş və etməkdədir. Məsələn, 1995-ci ildə təbii yolla artan əhalinin 27%-i kənara miqrasiya etmişdir. Bu proses nəinki kəndlərdə, həm də Qəbələ şəhərinin özündə də müşahidə olunur. Bunun üçün təsərrüfat strukturunun, həm də yüksək əmək tutumlu sahələr hesabına, təkmilləşdirilməsinə üstünlük verilməlidir. Qəbələ ərazi vahidinin dağlıq olması və əhalinin yerlərdə saxlanması problemi ilə əlaqədar burada sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsini qaldırmaq üçün müvəqqəti olaraq müəyyən güzəştlərin verilməsi məqsədəuyğundur. Bunlar maliyyə, yanacaq-energetika və s. yönümlü

güzəştləri əhatə etməlidir. Bu güzəştlər tələb olunan iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsinə nail olunana qədər saxlanıla bilər.

Qəbələ şəhərinin sosial-iqtisadi dirçəlişi, rayon məskunlaşma sisteminin əsas istinad-dayaq mərkəzləri olan nisbətən iri yaşayış məntəqələrinin də təsərrüfat strukturlarının yüksək əmək tutumlu müasir sahələr hesabına təkmilləşdirilməsi ilə paralel aparılmalıdır. Bu kəndlərdə müstəqil müəssisələr yerləşdirməklə bərabər Qəbələnin də iri istehsal obyektlərinin filiallarını yaratmaq məqsədəuyğun olardı.

Məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, ərazi təşkilinin səmərələşdirilməsi sosial infrastrukturun təkmilləşməsi ilə birgə aparılmalıdır.

7. Nəqliyyat

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu respublikanın Böyük Qafqaz dağlıq zonasının qərbinə yerləşməklə, respublika ərazisinin 10,2%, əhalinin 6,2%-ni təşkil edir. İqtisadi rayon əlverişli nəqliyyat kommunikasiyasına malikdir. Dəmir yolu, avtomobil, boru kəmərləri və hava nəqliyyatı inkişaf etmiş rayonun iqtisadi və sosial inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi rayon daxilində ümumi dəmir yolunun uzunluğu 162 km təşkil edir ki, bu da respublika ərazisində olan ümumi dəmir yolunun 7,8%-dir. Dəmir yolu əsasən Yevlax-balakən rayonları ərazisindən keçir. Rayon daxilində ümumi dəmir yolunun 62 km (yaxud 38%) Şəki, 40 km (24,3%) qax, 38 km (24%) Zaqatala, 22 km (13,5%) Balakən rayonunun ərazisinə düşür. İqtisadi rayon daxilində hər 100 kv km əraziyə orta hesabla 0,8 km dəmir yolu, o cümlədən Şəki rayonu üzrə 2,5 km, Qax-2,6 km, Zaqatala-2,9 km, Balakən rayonu üzrə 2,4 km dəmir yolu düşür. Əhalinin nəqliyyatla təmin olunmasına gəldikdə isə hər 1000 nəfərə 2,3 km, o cümlədən Şəki rayonu üzrə-0,4 km, balakən və Zaqatala rayonları eyni iqtisadi göstəriciyə malikdir. Oğuz və

Qəbələ rayonlarının ərazisində dəmir yolu fəaliyyət göstər-mədiyindən, yük daşınması mərkəzləşdirilmiş qayda ilə daşınır. Dəmir yolu ilə ildə 692 min tondan çox müxtəlif çeşidli yüklər daşınır ki, bu da respublika üzrə daşınan cəmi yükün 8,01%-i təşkil edir. Şəki iqtisadi rayonuna dəmir yolunun çəkilməsi istər daxili, istərsə də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rayon daxilində dəmir yolu ilə daşınan xalq təsərrüfatı yüklərinin 14%-i göndərilən, 86%-i gətirilən yüklərin payına düşür. Deməli, iqtisadi rayon üzrə dəmir yolu ilə yüklərin daşınmasında iqtisadi əlaqələr mənfi balansla malik olur. Yəni əraziyə gətirilən yüklər göndərilən yüklərə nisbətən 5 dəfə çoxluq təşkil edir. Dəmir yolu ilə göndərilən yüklərin 44%-yeyinti sənaye məhsulları, 47%-kənd təsərrüfatı məhsulları, meşə materialları, yüngül sənaye məhsulları təşkil edir. Əraziyə daxil olan yükün çox hissəsi tikinti materialları, yanacaq məhsulları, meşə materiallarının payına düşür.

Əsas yük qəbul edən və yük göndərilən stansiyalar Şəki, Qax, Balakən və Zaqatala stansiyalarıdır. İqtisadi rayondan stansiyalar üzrə göndərilən yükün 30,8%-i gətirilən isə 47,2%-i Şəki stansiyası, müvafiq olaraq 13,2-14% Qax, 30,3-25,7%-i Zaqatala, 25,6-13,0%-i Balakən stansiyasının payına düşür.

Şəki dəmir yolu stansiyası eyni zamanda Oğuz və Qəbələ rayonlarına qarışıq nəqliyyat vasitəsilə yüklərin daşınması prosesini yerinə yetirir. Ərazinin dağlıq olmasına baxmayaraq, gələcəkdə Yevlax-Balakən dəmir yolunda yük axınları balakən filiz yataqları hesabına intensivləşdiriləcəkdir. Gələcəkdə yük daşınmanın intensivliyini nəzərə alıb həmin dəmir yolunun elektriklişdirilməsi məqsədəuyğun sayılır. Eyni zamanda Şəki-Qax rayonları ərazisində dəmir yolu rayon mərkəzlərindən 8 km aralı keçir. Rayon mərkəzindən dəmir yolu stansiyasına yüklərin daşınması iki dəfə yükürmə və boşaltmasına şərait yaratmaqla, xeyli miqdarda səmərəsiz xərclərini artırmaq, əlavə əmək ehtiyatlarından istifadə olunmasına səbəb olur. Bu cür səmərəsiz halları aradan qaldırmaq və rayon mərkəzləri ilə dəmir yolunun

əlaqələndirilməsi üçün köməkçi dəmir yolunun çəkilməsi vacibdir. Eyni zamanda yaxın gələcəkdə yük daşınmanın intensivləşməsinə nəzərə alaraq bütün göstərilən dəmir yolu stansiyalarında müasir tələblərə uyğun mexanikləşdirmə tələblərinin görülməsi tələb olunur.

Şəki iqtisadi rayonu dağlıq əraziyə malik olduğundan rayondaxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələrin inkişafında avtomobil nəqliyyatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Respublika üzrə mövcud avtomobil yollarının 7,4%-i bu iqtisadi rayonun payına düşür. İqtisadi rayon üzrə ümumi avtomobil yollarının 17,9%-i Balakən, 31,4%-i Şəki, 16,3%-i Zaqatala, 13,2%-i Qax, 12,3%-i Qəbələ və 8,9%-i Oğuz rayonunun payına düşür. İqtisadi rayon üzrə ümumi avtomobil yollarının 7,4% respublika, 92,6% yerli əhəmiyyətli yollar təşkil edir (Bax cədvəl 13.) Şəki iqtisadi rayonu üzrə avtomobil yollarının quruluşu (2000-ci ilə görə).

Cədvəl 13

Rayonların adı	Ümumi avtomobil yollarının uzunluğu (km)	Xüsusi çəkisi %-lə	O cümlədən			
			Respublika əhəmiyyətli yollar (km)	xüsusi çəkisi %-lə	Yerli yollar (km)	Xüsusi çəkisi %-ə
Balakən	345	17,9	20	14,1	325	18,2
Şəki	604	31,4	61	43,5	543	30,5
Qax	254	13,2	20	16,1	234	13,2
Oğuz	172	8,9	25	17,7	147	8,2
Qəbələ	232	12,3	15	10,6	2,7	12,3
Zaqatala	314	16,3	-	-	314	17,6
Cəmi	1921	100	141	100	1780	100

Cədvəldən göründüyü kimi respublika əhəmiyyətli yollar əsasən Şəki (43,5%), Oğuz (17,7%), qax (16,01%) rayonları ərazisinə düşür. Mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən respublika əhəmiyyətli avtomobil yolları Şəki-Qax-Zaqatala (75 km), Qıpçaq-Böyük Dəhnə, Zaqatala-Muğanlı-Gürcüstan sərhəddinə-dək (28 km), Balakən-Filizçay avtomobil yolları hesab edilir. Respublika əhəmiyyətli avtomobil yolu yüksək kateqoriyalı olmaqla, sutka ərzində hərəkət intensivliyinə, yük və sərnişin daşınmasına, həmçinin rayon daxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında əhəmiyyəti böyükdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz avtomobil yolları rayon mərkəzlərilə yaşayış məntəqələri və təsərrüfat sahələrini əlaqələndirir. Xüsusilə Şəki-Qax-Zaqatala avtomobil yolu (uzunluğu 75 km) üzrə mühüm sərnişin əmələ gətirən məntəqələr Qax və Zaqatala şəhərləri təşkil edir. Texniki parametrinə görə həmin yolun (43 km)- III, (32 km)-IV kateqoriyalı yol qrupuna aid edilir. Örtük quruluşuna görə 42 km asfalt beton, 32 km-qara çınqıllı örtüklüdür. Bu avtomobil yolunun Şəki iqtisadi rayonu üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, perspektivdə yolun tamamilə III kateqoriya və asfalt beton örtüklə əvəz olunması səmərəliliyi artırmış olar. Eyni zamanda Qaraməryəm-laqodexi, Xaldan-Qeybulax magistral avtomobil yolları ilə əlaqələndirir. Texniki parametrinə görə yolun 12 km- III, 24 km IV kateqoriyalı olub, avfalt beton və qara çınqıl örtüklüdür. Hərəkət intensivliyi sutka ərzində 800 avtomobil təşkil edir. Gələcəkdə yolun III dərəcəli yol qrupuna aid edilməsi avtomobillərin intensivliyini iki dəfə artırmaqla, sərnişinlərin rahat, kənd təsərrüfatı məhsullarının itkisiz daşınmasına şərait yaradırlar.

İqtisadi rayon üzrə hər 1000 nəfərə orta hesabla 4,3 km, o cümlədən Balakəndə —4,9 km, Qaxda-4,5 km, Oğuzda-5,5 km; hər 100 kv km-ə rayon üzrə 21,8 km, Balakəndə-38,3 km, Şəkiddə-25,01 km, Zaqatala-24,01 km yol düşür. Digər rayonlarda isə 14,5-15,6 km təşkil edir (Bax cədvəl 14).

Cədvəl 14**Şəki iqtisadlı rayonu üzrə əraziyə və əhaliyə görə avtomobil yolları ilə təminatı (2000-ci ilə görə)**

Rayonların adı	Avtomobil yollarının uzunluğu (km)	Ərazisi min kv km.	Hər 1000 nəfərə düşən avtomobil yolu (km).	Hər 100 kv km əraziyə düşən avtomobil yolu (km)
Balakən	345	0,9	4,9	38,3
Şəki	604	2,4	4,5	25,1
Qax	254	1,5	5,6	16,9
Oğuz	172	1,01	5,5	15,6
Qəbələ	232	1,6	3,1	14,5
Zaqatala	314	1,3	3,3	24,1
Cəmi	1921	8,8	4,3	21,8

Cədvəl respublika statistika komitəsinin və Avtomobil yolları Şirkətinin müvafiq materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Aparılan təhlil göstərir ki, örtük tipinə görə avtomobil yolları müasir tələblər səviyyəsinə cavab vermir. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, iqtisadi rayon üzrə avtomobil yolunun 11,4%-i asfalt beton, 25,8%-i qara örtüklü, 25,2%-i çınqıl örtüklü, 7,6%-i qrunտ yollar təşkil edir. Asfalt beton ollar əsasən Şəki, Zaqatala Oğuz və qax rayonlarında salınmışdır. (Bax cədvəl 15).

Cədvəl 15**Şəki iqtisadi rayonu üzrə avtomobil yollarının örtük quruluş (2000-ci ilə görə)**

Rayonların adı	Avtomobil yolunun uzunluğu (km)	O cümlədən			
		Asfalt beton (km)	Qara örtük (km)	Çınqıl örtük (km)	Qrunտ yol (km)
Balakən	345	3	43	255	44
Şəki	604	81	186	277	60
Qax	254	25	100	105	24
Oğuz	172	30	70	72	-
Qəbələ	232	-	17	200	15
Zaqatala	314	80	81	153	-
Cəmi	1921	219	497	1062	143

İqtisadi bölgədə qara örtüklü avtomobil yolunun 8,6%-i Şəki, 201%-i Qax, 14,01%-i Oğuz; çınqıl örtüklü yollar isə Şəkiddə -26,0%, Balakəndə-24,0%, Qəbələdə-18,8% təşkil edir. Avtomobil yollarının örtük quruluşu rayonun iqtisadi-sosial vəziyyətini əks etdirən göstəricilərdən biri sayılır. Şübhəsiz ki, rahat yollar ilə az yanacaq sərf olunmaqla daha çox yük və əsrnişin daşımaq mümkündür.

İqtisadi rayonun daxili iqtisadi əlaqələrində, xüsusilə kənd yaşayış məntəqələri ilə rayon mərkəzləri arasında səmərəli yük və sərnişin daşınma əməliyyatlarında yerli əhəmiyyətə malik olan avtomobil yolları xüsusi yer tutur. İqtisadi rayon üzrə yerli əhəmiyyətli yollar ümumi avtomobil yollarının 92,6%-i təşkil edir. İnzibati rayonlar üzrə cəmi yerli yolların 30,5%-i Şəki, 18,2%-i Balakən, 17,6%-i Zaqatala, 13,3%-i Qax, 20,3-i Oğuz və Qəbələ rayonlarının payına düşür. İqtisadi rayon üzrə hər 1000 hektar əkin sahəsinə 3,8 km, hər 1000 nəfər kənd əhalisinə 5,3 km yerli əhəmiyyətli avtomobil yolu düşür. Rayon üzrə yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının texniki səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi özlüyündə təsərrüfatın formalaşmasına, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınmasına müsbət təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, texniki dərəcəsi aşağı olan yol şəraitində bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının (taxılın, südün, şüşə taraların və s.) daşınması zamanı daha çox itkiyə yol verilir. Tədqiq edilən rayon kənd təsərrüfatı rayonu olduğundan, daşınan məhsulların əksər hissəsini taxıl, süd, meyvə konserv məhsulları təşkil edir. (Cədvəl 16).

Bu cür kütləvi məhsulların daşınması rayonun yerli yol sisteminin yenidən təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bunu nəzərə alaraq iqtisadi rayon daxilində istehsalın səmərəli təşkilini təmin etmək, sərnişinlərin qəsəbə və kəndlər, həmçinin rayon mərkəzləri arasında rahat daşınmasını təmin etmək məqsədilə Şəki rayonu üzrə aşağıdakı yerli əhəmiyyətli yolların Orconokidze-Qozlubulaq-Cəfərabad (25 km), Şirinbulaq-İbrahimkənd (12 km), Qax-Cunuşbaşı-Layski (12 km) və s. təkmilləşdirilməsi

məqsədəuyğun hesab edilir. Ümumilikdə Şəki rayonu üzrə yerli şosse yollarının 16%-i qara örtüklü, 60,8%-i çınqıl örtüklü, 23,2%-i qrunտ yollar təşkil edir. Yol sisteminin təkmilləşdirilməsi qara örtüklü yolların xüsusi çəkisini artırmaqla respublika əhəmiyyətli yolların inkişafına zəmin yaratmaq olar. Balakən rayonu üzrə-yerli əhəmiyyətli şosse yolunun 3,0%-i asfalt beton, 10,3%-i qara örtüklü, 71,5%-i çınqıl, 15,2%-i qrunտ yollar təşkil edir. İntensiv hərəkətə malik olan Şosse-İtitala (17 km), Şosse-Qaravəlli (7 km), Balakən-Gülüzəibinə (12 km) yollarının təkmilləşdirilməsi; Zaqatala rayonu üzrə yerli əhəmiyyətli şosse yollarının 6,5%-i asfalt beton, 4,8%-i qara örtüklü, 52%-i çınqıl, 36,7%-i qrunտ yollardan ibarətdir. Bütün yerli yollar V kateqoriyalı yol qrupuna aiddir. Gələcəkdə Əliabad-Danaçı-Qazanlı (88 km), Danaçı-Cardaxlar (12 km), Danaçı-İtitala (12 km), Uzuntala-Paşan (16 km) və s. yenidən tikinti işlərinin aparılması tələb olunur.

Cədvəl 16

Şəki iqtisadi rayonu üzrə əraziyə və əhaliyə görə yerli əhəmiyyətli avtomobil yolunun təminatı (2000-ci ilə görə)

Rayonların adı	Avtomobil yollarının uzunluğu (km)	Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi (min hek)	Hər 100 hektar əkin sahəsinə düşən yol (km)	Hər 1000 nəfər kənd əhəlisinə düşən yol (km)
Balakən	325	35,7	9,1	5,3
Şəki	543	147,9	3,7	7,1
Qax	243	65,9	3,5	7,0
Oğuz	147	45,0	3,3	5,6
Qəbələ	217	87,9	2,5	3,6
Zaqatala	314	79,7	3,9	4,2
Cəmi	1780	462,1	3,8	5,3

Qax rayonu üzrə ümumi yolun 7%-i qara çınqıl 63,6%-çınqıl, 29,5%-i qrunտ yolun payına düşür. Rayon mərkəzi ilə kənd yaşayış məntəqələri arasında sərnişin və yük daşınmasında başqa yollara nisbətən fərqlənir. Qax-Sarıbat (18 km), Şəki-

Zaqatala-Koşqaçay (10 km), Şəki-Zaqatala-Qıpçaq (12 km), Əli Bəyli-Şıxlar (10 km)

Və s. təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Oğuz və Qəbələ rayonlarının yerli şosse yollarının 13,9%-i qara, 70,8%-i çınqıl örtüklü, 15,3%-qrunt yoldan ibarətdir. Hər iki rayon mərkəzləri ilə yaşayış məntəqələri arasında itkisiz məhsulların daşınmasını təmin etmək məqsədilə bir sıra mühüm yolların: Böyük Piraş-Komervan (20 km), Vəndaş-Əlirvan-Böyük Elili (29 km), Oğuz-Uludaş (15 km), Nourqışlaq-Yengicə (16 km), Savalan-Şəki-Oğuz (23 km) və s. təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılır.

İqtisadi rayonun nəqliyyat sistemində hava və boru kəmərləri nəqliyyatı inkişaf etmiş, rayondaxili iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yevlax-Şəki Balakən qaz kəməri vasitəsilə iqtisadi rayon ərazisində nəql edilən maye qaz rayonun sosial problemlərin həllində və meyvə konserv sənaye müəssisələrinin maye yanacağa olan tələbatın ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi rayon üzrə nəqliyyatın müasir tişhlili göstərir ki, nəqliyyat sahələrinin yerli yolların təkmilləşdirilməsi, yük və sərnişin daşınma zamanı qarşılıqlı əlaqələndirilməsi, rayonun təbii və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəsinə, istehsal sahələrinin intensiv inkişafına rayondaxili və rayonlararası iqtisadi əlaqələrin səmərəli həllinə təsir göstərən mühüm faktorlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir.

8. Əhali ehtiyatları

8.1. Əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda relyef və təbii şəraitin rəngarəngliyi, ayrı-ayrı ərazilərin müxtəlif iqtisadi-coğrafi mövqeyi, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi və s. əhalində hündürlük qurşaqları üzrə müxtəlif dərəcədə məskunlaşmasına səbəb olmuşdur.

Əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi və məskunlaşması xüsusiyyətlərini, əhalinin son 1999-cü il siyahıyasalma məlumatlarına görə tərtib olunmuş cədvələ görə müəyyən etmək olar (Cədvəl 17)

Cədvəldən görüldüyü kimi dünya okean səviyyəsindən 200 m-ə qədər yerləşən ən alçaqda yerləşən qurşağın payına ümumi iqtisadi rayon ərazisinin 11,4%, əhalinin isə 6,01%-i düşür. Yarımsəhra quru çöl iqlimi şəraitinin quraq iqlimi, su qıtlığı bu qurşağın zəif məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. Burada 22 yaşayış məntəqəsi məskunlaşmış əhalinin orta sıxlığı orta iqtisadi rayon səviyyəsində xeyli aşağı olub 31 nəfər təşkil edir.

Daha çox əhali 200-500 m hündürlüklər arasını əhatə edən qurşaqda məskunlaşmışdır. Bu qurşağın payına 47,3%, ərazi əhalinin isə 48,4%-ə düşür. Əhali 4 şəhər, 204 kənddə məskunlaşmışdır. Düşən relyef münbit torpaqlar əhalinin əməktutumlu tütüncülük, taxılçılıq, tərəvəzçilik sahələri ilə məşğul olmasına şərait yaratmışdır. Yaşayış məntəqələrinin saşəcə böyüyərək, bir-birilə birləşməsinə, vahid sıx məskunlaşma arealları olan kənd aqlomerasiyalarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əhalinin daha sıx məskunlaşdığı, kompakt kənd aqlomerasiyalarının formalaşdığı 500-1000 m mütləq hündürlüklər arasını əhatə edən qurşaqdır. Bu yüksəklik qurşağının payına ümumi iqtisadi rayon ərazisinin 15,6%- düşdüyü halda, burada əhalinin 42% cəmlənmişdir. Əhali 5 şəhər 85 kənd yaşayış məntəqəsində cəmlənmişdir. Əhalinin orta sıxlığı maksimuma çatır. Orta iqtisadi rayon göstəricilərindən demək olar ki, 3 dəfəyə qədər çoxdur. Kənd əhalisinin orta sıxlığıda yüksək olub hər 1 km²-də 78,5 nəfər təşkil edir. Dağətəyini əhatə edən bu qurşağın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti (torpaq-iqlim, düzən relyef, çayların gətirmə konuslarının münbit torpaqları və s.), iqtisadi-coğrafi mövqe (əsas idarəetmə, təsərrüfat-təşkilat, sənaye-mərkəzləri olan şəhərlər, əsas magistral şosse və dəmiryol marşrutlarının buradan keçməsi) bu qurşağın daha çox mənimsənilməsinə və məskunlaşmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi rayonun əsas ixtisas-

laşma sahələri demək olar ki, bu qurşaqla yerləşir. Əsas əmək tutumlu aparıcı təsərrüfat sahəsi olan tütüncülük demək olar ki, burada inkişaf etmişdir.

Dünya okean səviyyəsindən hündürlük artdıqca iqlim şəraitinin sərtləşməsi, yamaqların dikliyinin artması, əksinə yararlı torpaqların məhdudluğu və s. ərazinin mənimsənilmə, məskunlaşma dərəcəsinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Əvvəlki qurşaqlarla müqayisədə ərazinin 1000-1500 m yüksəkliklər arasında yerləşən hissəsinin payına ümumi iqtisadi rayon ərazisinin 6,4%-i əhalinin isə 3,4%-i düşür. Bu qurşaqlarda yalnız kənd əhalisi məskunlaşmışdır. Hər 1 km²-də əhalinin orta sıxlığı orta iqtisadi rayon səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olub 30,4 nəfərə bərabərdir. Əhali 16 kənddə məskunlaşmışdır. Nisbətən az əmək tutumlu heyvandarlığın və qərzəkli meyvəçiliyin inkişafı isə artan demoqrafik potensialı yerində saxlamağa imkan vermir.

Dəniz səviyyəsindən 1500-2000 m mütləq yüksəkliklər arası ərazidə demək olar ki, əhali məskunlaşmamışdır. Burada cəmi 1 kənd yerləşir. Bu qurşaqlarda meşələrin yayılması əkinə yararlı torpaqların azlığı, dik relyef şəraiti, nisbətən sərt iqlim ərazinin intensiv mənimsənilməsi və məskunlaşmasına imkan verməmişdir. Bu ərazilər subalp, alp çəmənliklərindən ibarət olub yalnız yay otlaqları kimi istifadə edilir.

8.2. Əhalinin milli tərkibi

Azərbaycanda əhalinin milli tərkibinin daha rəngarəng olduğu iqtisadi rayonlardan biri Şəki-Zaqataladır. Bu iqtisadi rayon milli tərkibinin müxtəlifliyinə görə Abşerondan sonra ikinci yeri tutur, milli tərkibin müxtəlifliyini əhalinin 1999-cu il siyahıyalma məlumatlarına görə izləmək olar. (Cədvəl 17, 18).

Cədvəl 17

Yüksəklik qurşaqlarının dəniz səviyyəsi hündürlüyü m-lə	Ərazisi		Bütün əhali		Kənd əhalisi		Şəhər əhalisi		Yaşayış məntəqələrinin sayı			Əhalinin orta sayı (məntəqələrin orta böyüklüyü)		Ümumi əhali, sızl. hər 1 kv km-ə düşür
	Kv-km	%	Sayı	%	sayı	Xüsusi çəkisi %	sayı	Xüsusi çək %	Şəhər	kənd	Cəmi	Şəhər	kənd	
0-200	1018	11,36	31532	6,1	31532	8,09	-	-	-	22	22	-	1433,3	30,9
200-500	4237	47,3	251076	48,4	230808	59,2	20268	15,7	4	204	208	5067	1131,4	59,3
500-1000	1397	15,6	218385	42,0	109638	28,1	108747	84,3	5	85	90	21749	1289,9	156,3
1000-1500	577	6,43	17566	3,4	17566	4,51	-	-	-	16	16	-	1097,9	30,4
1500-2000	622	6,94	218	0,04	218	0,06	-	-	-	1	1	-	218	0,4
2000-dən yux.	11,09	12,4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cəmi:	8960	100%	518777	100%	389762	100%	129015	100%	9	328	337	14335	1188,3	57,9

**Azərbaycan Respublikası və Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu əhalisinin milli tərkibi
(1999-cu il məlumatlarına əsasən).**

İnzibati ərazi vahidləri	Bütün əhali	Azərbaycanlılar	ruslar	Ukrainlər	Gürcülər	Ermənilər	Avarlar	Ləzgilər	Tatarlar	Saxurlar	Yəhudilər	tatar	Udmilər	Kürdlər	türklər	Talışlar	Digər millətlər
Azərbaycan Respublikası	7953438 100%	7205464 90.6%	141687 1.8%	28984 0.4%	14877 0.2%	120745 1.5%	50871 0.6%	178021 2.2%	30011 0.4%	15877 0.2%	8916 0.1%	10922 0.1%	4152 0.1%	13075 0.2%	43454 0.5%	76841 0.1%	9541 0.1%
Balakən %	83732 100	56674 67.7	237 0.3	34 0.04		1731 2.1	3 0.004	24415 29.2	219 0.3	39 0.05	-	-	-	-	43 0.05	01 0.001	336 0.4
Oğuz %	36488 100	29735 81.5	200 0.5	17 0.05	1 0.003	5 0.01	3 0.01	5167 14.2	33 0.09	-	179 0.5	-	104 0.3	9 0.02	1021 2.8	-	14 0.04
Zaqatala %	107240 100	63811 59.5	404 0.4	50 0.05	3075 2.9	01 0.001	25835 24.1	312 0.3	32 0.03	13114 12.2	3 0.003	-	2 0.002	5 0.01	303 0.3	1 0.001	292 0.3
Qax %	51161 100	39355 76.9	91 0.2	26 0.05	7450 14.6	5 0.01	11 0.02	609 0.12	7 0.01	2612 5.1	-	-	5 0.004	-	96 0.2	-	897 1.8
Qəbələ %	82803 106	64620 78.04	72 0.09	34 0.04	2 0.002	7 0.01	-	13840 16.7	13 0.02	-	1 0.001	-	3962 4.8	-	246 0.3	-	6 0.018
Şəki %	157355 100	148862 95	231 0.2	128 0.1	13 0.01	7 0.004	15 0.01	74699 4.7	61 0.04	-	2 0.001	-	5 0.003	47 0.03	45 0.03	1 0.001	467 0.3
Şəki şəh. %	61415 100	58785 96	148 0.2	75 0.1	12 0.02	4 0.01	13 0.02	2257 3.7	51 0.08	-	1 0.002	-	5 0.01	6 0.01	18 0.03	-	40 0.07
Ümumi iqtisadi rayon	580192 100%	461842 80	1383 0.2	364 0.06	12284 2.1	32 0.01	50292 8.7	29873 5.1	236 0.04	15726 2.7	186 0.03	-	4080 0.7	67 0.01	1772 0.3	3 0.001	2052 0.4

Şeki-Zaqatala iqtisadi rayonunda əhalinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edir. Onlar ümumi əhalinin 80,0%-ni təşkil edirlər. Azərbaycanlılar iqtisadi rayonun bütün inzibati-ərazi bölgülərində əhalinin milli tərkibində üstünlük təşkil edirlər.

Əhalinin milli tərkibində xüsusi səkisinə görə ikinci yeri avarlar tutur. Respublikada yaşayan avarların 99%-i bu iqtisadi rayondadır. Onların payına iqtisadi rayon əhalisinin 8,7% və ya 50292 nəfəri düşür. Avarlar daha çox Zaqatala və Balakən rayonlarında məskunlaşmışlar. Zaqatalada 25835 nəfər avar və ya inzibati rayon əhalisinin 24,01%-i yaşayır. Balakən inzibati rayonunda isə 24415 avar və ya rayon əhalisinin 29,2% cəmlənmişdir. Hər iki millətin sayı 1989-cu il siyahıyalma məlumatı ilə müqayisədə 1999-cu il siyahıyaalınmasına görə artmışdır.

İqtisadi rayonun milli tərkibində sayına və xüsusi çəkisinə görə üçüncü yeri ləzgilər tutur. İqtisadi rayonda 29873 nəfər ləzgi yaşayır. Buda ümumi əhalinin 5,01%-dir. Ləzgilər daha çox Qəbələ rayonunda 13840 nəfər (46,3%), Şeki rayonunda 10726 nəfər (35,9%), Oğuz rayonunda 5167 nəfər (17,3%) məskunlaşmışdır.

Say etibarı ilə iqtisadi rayonda dördüncü yeri Saxurlar tutur. Burada 15726 nəfər saxur yaşayır (əhalinin 2,7%). Onlar əsasən Zaqatalada (13114 nəfər) və qismən Qax rayonunda (2612 nəfər) məskunlaşmışlar.

Əhalinin milli tərkibində gürcülərin xüsusi çəkisi 2,01%-dir. Azərbaycanda yaşayan bütün gürcülərin 82,6%-i burada cəmlənmişdir. Onlarda əsasən Qax (7450 nəfər), Zaqatala (3075 nəfər) və Balakən (1713 nəfər) rayonlarında məskunlaşmışlar.

Digər millətlərdən ruslar, ukrainlər, türklər, tatarlar, yəhudilər və s. az saylı xalqlar yaşayır.

Əhalinin 1989 və 1999-cu il siyahıyalma məlumatlarının müqayisəli təhlili göstərir ki, iqtisadi rayonda yaşayan müxtəlif millətlərin hamısının sayı artmışdır. Yalnız ruslar və ermənilərin sayı azalmışdır. Bu da son dövrdə baş verən hərbi-siyasi durum

və Ermənistanın Azərbaycanın 20%-ə qədər ərazisini işğal etməsi ilə əlaqədar ermənilərin iqtisadi rayondan köçməsi nəticəsində baş vermişdir. Rusların isə iqtisadi və sosial şəraitlə əlaqədar Rusiyaya miqrasiyası ilə bağlı olmuşdur.

8.3. Əhəlinin məskunlaşması, işlə təminatı problemləri

XX əsrin son dövrünün ictimai-siyasi prosesləri, iqtisadi böhran, müharibə və s. bütöv Azərbaycanda olduğu kimi, Şeik-Zaqatala regionunda iqtisadi və sosial həyatından yan keçməyib, əhali ilə bağlı olan problemlərin bu və ya digər dərəcədə kəskinləşməsinə, dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadi rayonun tərkibinin inzibati rayonlar üzrə təhlili bunu daha aydın göstərir.

Balakənin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqei bu bölgəni qədimdən insanların mühüm məskunlaşma areallarından birinə çevirmişdir. Həmişə də əhəlinin burada artım mənbəyini onun təbii artımı təşkil etmişdir. Təbii artım isə orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə nisbətən yüksək doğum, orta ölüm göstəricisi əsasında formalaşmışdır. SSRİ dağıldıqdan sonra yaranan qeyri-sabit həyat şəraiti, iqtisadi böhran və müharibə Balakən ərazi vahidində demoqrafik proseslərin pisləşməsi ilə müşayət olunmuş təbii artımın azalmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, 1991-ci ildə hər 1000 nəfərə doğulanların sayı 30,9, ölənlərin sayı 8,3, təbii artım isə 22,6 nəfər olmuşsa, bu göstəricilər müvafiq olaraq 2000-ci ildə 13,9; 6,8 və 7,01 olmuşdur. Azərbaycan üçün mühüm demoqrafik problem olan hər 1000 nəfər doğulana 1 yaşa qədər ölən uşaqların sayına gəldikdə isə bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Məsələn, müqayisə dövründə bu rəqəm 29,7-dən 8,5 nəfərə düşmüşdür. Uşaq ölümü məsələsi ciddi nəzarət altında olmalı, problemin yüngülləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər görülməli və həyata keçirilməlidir.

Balakən ərazi vahidində əhalinin hər 1 kv.km-də sıxlığı (92) orta respublika səviyyəsinə, (93) nisbətən az olsa da, bu bölgə ölkədə əhalinin sıx məskunlaşdığı rayonlardandır. Ərazi-əhali münasibətlərinin burada orta respublika səviyyəsindən nisbətən yaxşı olması ilk növbədə rayonun xeyli hissəsinin dik yamacları olan dağlıq relyeflə əlaqədardır. Bu da mövcud torpaq fondundan daha səmərəli istifadə olunması problemini yaradır. Bütün hallarda torpaqlardan maksimum qənaətlə istifadə etmək, kənd təsərrüfatında onların ekstensiv istifadəsini intensiv istifadə ilə əvəz etmək rayon iqtisadiyyatının inkişafına xeyli kömək göstərə bilər.

2000-ci ilin statistik məlumatlarına görə Balakən rayonunda 84,4 min nəfər əhali olmuşdur. Bu da ümumi respublika əhalisinin 1%-i deməkdir. Onun 74,2 min nəfəri kəndlərdə, 10,0 min nəfəri isə şəhər yerlərində yaşayır. Balakən rayonunda təbii yolla artan əhalinin sayına və yaş-cins tərkibinə müvafiq iş yerlərinin olmaması, burada həmişə işsizlik problemi yaratmışdır. Hətta inzibati mərkəz olan Balakənin özü bu problemin çətinlikləri ilə üzləşməli olmuşdur. Son illərin kəskinləşən ictimai-siyasi, iqtisadi və s. ab-havası isə əhalinin məşğulluq problemini daha da gərginləşdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, nəinki kəndlərdən hətta kəndlərin demoqrafik potensialının müəyyən hissəsini özündə saxlamalı olan Balakən şəhərinin özündə əhalinin mexaniki hərəkəti mənfəi olmuşdur. Bura gələnlərin sayı buradan gedənlərdən az olmuşdur və bu vəziyyət belə qalmaqda davam edir. Ona görə də Balakəndə əhalinin işlə təminatı məsələsinə çox ciddi-təkcə iqtisadi cəhətdən deyil, sərhəd coğrafi mövqeyi, etnik tərkibi ilə əlaqədar sosial-siyasi problem kimi baxılmalıdır. Burada islahatlar sürətlə həyata keçirilməli, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verə bilən, yerli kənd təsərrüfatı xammalının son məhsula kimi emalına əsaslanan, hazır gündəlik tələbat malları istehsal edən əmək tutumlu yeni sənaye müəssisələri yaradılmalıdır.

Balakən kənd təsərrüfatı rayonu olduğundan əhali əsasən kənd yerlərində yaşayır. Yalnız Balakən şəhəri (9,0 min nəfər) və Qabaqcöl şəhər tipli qəsəbəsində (1,0 min nəfər) şəhər əhalisi məskunlaşmışdır. Əhalinin ən sıx cəmləndiyi yerlər dağətəyi-düzən ərazilərin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları olan sahələridir. Burada yığcam, yüksək məskunlaşma areallarında bəzən bir neçə böyük və kiçik kəndləri birləşdirən kənd aqlomerasiyaları yaranmışdır. Balakən ərazi vahidində əhalinin perspektiv məskunlaşdırılmasının əsas istiqamətləri ilk növbədə ifrat məskunlaşma areallarında torpaqdan maksimum səmərəli istifadəyə, zəif məskunlaşma areallarında əhalinin daha intensiv məskunlaşdırılmasına (hətta müəyyən güzəştlərin verilməsi hesabına) əsaslanmalıdır. Yaşayış məntəqələrinin daxili ərazi potensialından maksimum səmərəli istifadə edilməlidir. Digər mühüm məsələ inzibati rayonun sərhəd coğrafi mövqeyi ilə əlaqədar daha intensiv məskunlaşdırılmasıdır. Yerli təbii artımın saxlanması, hətta kənardan bura əhali axımı üçün ümumi dövlət səviyyəsində məskunlaşdırma siyasəti yürüdülməlidir. Bunun üçün əhaliyə ilkin mərhələdə iqtisadi, sosial yönümlü güzəştlərin verilməsi məqsədəuyğundur.

Zaqatala ərazi vahidinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti və iqtisadi-coğrafi mövqeyi, siyasi əhəmiyyəti bu bölgənin ta qədimdən insanların mühüm məskunlaşma areallarından birinə çevrilməsinə imkan vermişdir. Zaqatalanın istər şəhər, istərsə də kənd yerlərində təbii artım isə orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə nisbətən yüksək doğum, orta ölüm əsasında formalaşmışdır. Müharibə, iqtisadi böhran, ictimai-siyasi, sosial gərginliklər bütöv ölkədə olduğu kimi burada da demoqrafik proseslərin pisləşməsi ilə müşayiət olunmuş, təbii artımın əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 1991-ci ildə hər 1000 nəfərə doğulanların sayı 30,5, ölənlərin sayı 7,0 təbii artım isə 23,5 nəfər təşkil etmişdirsə, demoqrafik inkişafın bu parametrləri 2000-ci ildə müvafiq olaraq 13,5, 6,01 və 7,4-ə bərabər olmuşdur. Ümumi ölkə üçün mühüm demoqrafik prob-

lem olan uşaq ölümü isə burada daha da artmışdır və orta respublika səviyyəsindən yüksək olaraq qalmaqdadır. Məsələn, müqayisə edilən dövrdə 1 yaşa qədər uşaq ölümü artmış, hər 1000 nəfərə 13,0 –a bərabər olmuşdur. Orta respublika üzrə bu göstərici 2000-ci ildə 12,8 nəfər olmuşdur. Ona görə də bu problem ciddi nəzarət altında olmaqla, onun qarşısının alınması heç olmasa yüngülləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər görülməlidir.

Zaqatala ərazi vahidi orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə dağlıq relyeflə əlaqədar nisbətən zəif məskunlaşmışdır. Burada əhalinin hər 1 kv km-də ki, orta sıxlığı 76,7 nəfərdir. Orta respublika üzrə isə bu göstərici 92 nəfər təşkil edir. Ərazinin orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə nisbətən zəif məskunlaşması heç də torpaqlardan səmərəsiz istifadəyə əsas vermir. Dağlıq relyeflə əlaqədar burada torpaqlardan maksimum qənaətlə istifadə edilməlidir. Torpaqların özəlləşdirilməsi bu istiqamətdə torpaqlardan istifadə etməyə imkan verəcəkdir. Lakin, yenə də ümumdövlət nəzarəti olmalıdır.

2000-ci ilin 1 yanvar məlumatına görə Zaqatala ərazi vahidində 108 min nəfər əhali yaşayır. Bu da ümumrespublika əhalisinin 1,3 faizi deməkdir. Bu əhalinin 26,7 min nəfəri şəhərdə, 81,3 mini isə kənd yerlərində məskunlaşmışdır. Zaqatala rayonunda həmişə təbii yolla yüksək sürətlə artan əhalinin sayına və cins-yaş tərkibinə müvafiq iş yerlərinin olmaması, çatışmaması burada əmək ehtiyatlarının istehsala tam cəlb olunmaması ilə nəticələnmiş, işsizlik probleminin mövcudluğuna səbəb olmuşdur. Hətta inzibati mərkəz olan, qismən sənaye müəssisələri olan Zaqatala şəhərinin özü belə bu problemlə üzləşməli olmuşdur. Son illərin mürəkkəbləşən ictimai-siyasi, iqtisadi və s. mühiti isə əhalinin işlə təminatı problemini daha da gərginləşdirmişdir. Belə ki, nəinki kənd yerlərinin hətta Zaqatalanın özünün demografik potensialının əhəmiyyətli hissəsi kənarlara miqrasiya etmişdir. Zaqatalanın özünə gələnlərin sayından buradan gedənlərin miqdarı çox olmuşdur. Hal-hazırda bu vəziyyət qalmaqdadır. Ona görə də Zaqatalanın istər şəhər, istərsə də kənd

yerlərindən əhalinin işlə təminatı məsələsinə tək cə iqtisadi deyil, həm də sosial məsələ kimi baxılmalıdır. Bunun üçün çox sürətlə islahatlar həyat keçirilməli, hazır gündəlik tələbat malları istehsal edən əmək tutumlu yeni sənaye müəssisələri yaradılmalıdır.

Zaqatala kənd təsərrüfatı rayonu olduğundan əhali əsasən kənd yerlərində məskunlaşmışdır. Yalnız Zaqatala şəhərində (18,0 min nəfər) və Əliabad (8,7 min nəfər) qəsəbəsində şəhər əhalisi yaşayır. Əhalinin daha sıx məskunlaşdığı və cəmlənməkdə davam etdiyi yerlər dağətəyi düzən ərazilərin kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarıdır.

Yaşayış məntəqələri arasında istehsal-iqtisadi, sosial əlaqələrin intensivləşməsi, kəndlərin ərazicə böyüyərək birləşməsi hesabına burada kənd aqlomerasiyalarının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Zaqatala da əhalinin məskunlaşmasının düzgün istiqamətləndirilməsi ifrat məskunlaşma areallarında torpaqdan maksimum səmərəli istifadəyə, zəif məskunlaşma sahələrində isə əhalinin daha intensiv məskunlaşdırılmasına yönəldilməlidir. Ümumiyyətlə, isə bölgənin fasiləsiz elektrik enerjisi və təbii qazla təminatı həyata keçirilməlidir. Bu da yerli təbii artımın nəinki tam yerlərdə saxlanmasına, hətta buradan kənara miqrasiya etmiş əhalinin geriye dönməsinə şərait yaradar. Beləliklə də ölkə ərazisində əhalinin məskunlaşmasında olan ərazi fərqlərinin radan qaldırılmasına kömək edər.

Qax ərazi vahidinin rəngarəng və əlverişli təbii coğrafi şəraiti, regiondakı əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi bu bölgədə qədimdən insanların mühüm məskunlaşma areallarından birinə çevrilmişdir. Həmişə də əhalinin təbii artımı orta Azərbaycan səviyyəsi ilə müqayisədə nisbətən yüksək olmuşdur. Bu da yüksək doğum hesabına formalaşmışdır. Lakin, son dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi ab-havası, müharibə və iqtisadi böhran burada demoqrafik inkişafın tənəzzülə uğraması ilə müşayiət olunmuş, doğumun əhəmiyyətli dərəcədə azalması hesabına təbii artımın aşağı düşməsi və belə bir meylin saxlanmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, əgər 1991-ci ildə hər 1000 nəfərə düşən

doğulanların sayı 27,2, ölənlərin sayı 7,4, təbii artım isə 19,8 nəfər olmuşsa, bu göstəricilər 2000-ci ildə 16,01; 6,01 və 9,4 nəfərə bərabər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hər 1000 nəfər doğulana 1 yaşa qədər ölən uşaqların sayı Qax rayonunda hələ də yüksək olaraq qalmaqdadır. 2000-ci ilin məlumatına görə bu rəqəm 16,8 nəfər olmuşdur. Bu da orta respublika səviyyəsindən (16,8) 1,1 nəfər çoxdur. Ona görə də əhalinin təbii artımının sürətlə aşağı düşməsi və yüksək uşaq ölümü Qax rayonunun çox ciddi əhali problemi kimi qiymətləndirilməli və bu meylin qarşısını almaq üçün mühüm tədbirlər kompleksi həyata keçirilməlidir.

Qax ərazi vihidi Azərbaycanın qədim məskunlaşma ərazilərindən olsa da, orta ölkə səviyyəsi ilə müqayisədə dağlıq relyeflə əlaqədar nisbətən zəif mənimsənilmişdir. Əhalinin hər bir kv. km-dəki orta sıxlığı 35 nəfərə bərabər olub orta respublika göstəricisindən (94 nəfər) 2,8 dəfə azdır. Əhalinin respublikaya nisbətən torpaqla yaxşı təminatı heç də ondan qeyri səmərəli istifadəyə əsas vermir.

2000-ci ilin məlumatına görə Qax ərazi vahidində 51,6 min nəfər əhali yaşayır. Bu da ümumi respublika əhalisinin 0,7% deməkdir. Bu əhalinin 11,8 min nəfəri şəhər əhalisi, 39,8 min nəfəri isə kənd əhalisidir. Qax rayonunda demək olar ki, həmişə işsizlik problemi mövcud olmuşdur. Ona görə də, əmək yaşlı əhali sənaye cəhətdən inkişaf etmiş, elm, maarif və mədəniyyət mərkəzlərinə miqrasiya etməli olmuşdur. Ümumiyyətlə, Qax rayonunda əhalinin mexaniki hərəkət balansı həmişə mənfi olmuşdur. Son illərin kəskinləşən ictimai-siyasi, iqtisadi prosesləri isə əhalinin məşğulluq problemini daha da gərginləşdirmişdir. Məhz buna görə də əhalinin işlə təminatı məsələsi çox ciddi problemdir. Qaxın dağlıq rayon kimi, orta respublika səviyyəsindən nisbətən geri olan sosial iqtisadi səviyyəsi və onun daha öncül sosial iqtisadi inkişaf tələbatı da işsizlik məsələsinin tezliklə həll edilməsini tələb edir. İslahatlar tezliklə həyata keçirilməli, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verə bilən,

əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının son məhsula kimi emalına əsaslanan, hazır gündəlik tələbat malları istehsal edən əmək tutumlu yeni sənaye müəssisələri yaradılmalıdır. Bu problemin həllinə, yerli imkanlarla yanaşı, respublika səviyyəsində yardım edilməlidir.

Qax rayonu əsasən kənd təsərrüfatı bölgəsi olduğundan əhali əsasən kənd yerlərində məskunlaşmışdır. Yalnız Qaxda 11,8 min nəfər şəhər əhalisi yaşayır. Əhalinin daha sıx cəmləşdiyi ərazilər çayların gətirmə konusları yerləşən dağətəyi düzən ərazilərin kənd təsərrüfatına yararlı münbit torpaqlarıdır. Dağlıq ərazilər isə iqlim şəraitinin sərtliyi, relyefin mürəkkəbliyi ilə əlaqədar zəif məskunlaşmış və mənimsənilmişdir. Qax rayonunda əhalinin perspektiv məskunlaşdırılmasının əsas istiqamətləri, nisbətən maksimum məskunlaşma areallarında torpaqdan daha səmərəli istifadəyə, zəif məskunlaşma arealları olan dağlıq və düzən ərazilərdə isə əhalinin daha intensiv məskunlaşdırılmasına əsaslanmalıdır. Dağlıq yerlərdə əhalinin saxlanması, məskunlaşdırılması üçün bu arealın əsas istinad-dayaq mərkəzi olan İlisu kəndi iqtisadi və sosial baxımdan güclü inkişaf etdirilməlidir. İlisu elə bir təsərrüfat və sosial infrastruktur malik olmalıdır ki, o nəinki yerli əhalini burada saxlaya bilsin, hətta vaxtilə buradan kənara miqrasiya etmiş müəyyən əhalinin də buraya qayıdıb yaşamasına səbəb olsun. Bunun üçün ilkin mərhələdə sosial-iqtisadi temayüllü güzəştlər verilməli, əslən buralı olan yüksək səviyyəli, böyük intellektual potensialdan istifadə edilməlidir.

Şəki rayonunda Azərbaycanın qədim məskunlaşma areallarından biridir. Son illərdə əhalinin artım mənbəyini onun təbii hərəkəti təşkil etmişdir. Əhalinin təbii artımına görə Şəki rayonu demək olar ki, həmişə orta respublika səviyyəsini qabaqlamışdır. Lakin son illərdə bu tendensiv dəyişilmişdir. Əgər Şəki ərazi vahidində 2000-ci ildə hər 1000 nəfərə təbii artım 12,01 olmuşsa, respublikada bu rəqəm 8,9 nəfər təşkil etmişdir. Rayonda

əhalinin təbii hərəkəti nisbətən yüksək doğum və orta ölüm əsasında formalaşır.

Kənd yerlərində əhalinin təbii artımı şəhər yerlərindən xeyli yüksəkdir. Şəki ərazi vahidinin, həmişə olduğu kimi, hazırda da demoqrafik inkişafındakı mühüm problemi orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə, burada hər 1000 nəfər doğulana, 1 yaşa qədər ölən uşaqların sayının yüksək olmasıdır. Əgər ümumi Azərbaycan üzrə bu göstərici 12,8 nəfədirsə, rayon üzrə bu rəqəm 16,3-dir. Bu da kiçik yaşlı uşaqların səhhətinə daha ciddi fikir verməyi tələb edir.

Ümumi ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olaraq bütün respublikada olduğu kimi burada da əhalinin təbii artım əmsalı aşağı düşmüşdür. Hazırda əhalinin hər 1000 nəfərə təbii artımı 12,0 nəfərdir. Son illərin statistik məlumatlarının təhlili göstərir ki, belə bir meyl hələ saxlanmaqdadır. Bu prosesin heç olmasa dayandırılması ən aktual problem kimi qarşıda durur.

Əhalinin yüksək təbii artımına baxmayaraq artan əmək ehtiyatlarının yaş və cins tərkibinə müvafiq iş yerlərinin çatışmaması üzündən onun xeyli hissəsi Şəki ərazi vahidindən kəndlərə miqrasiya edir. Məsələn, hələ 1994-cü ildə Şəki şəhərində təbii yolla artan 900 nəfər əhalinin 300 nəfəri şəhərdən getmişdir. Son illərdə baş verən cüzi əks proses isə əsasən başqa yerlərdə ictimai-siyasi münasibətlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Ermənistandan qovulanların müəyyən hissəsinin burada məskunlaşması, Şəkinin iqtisadi-sosial bazasında baş verən müsbət dəyişikliklərlə izah oluna bilməz.

Əhalinin yüksək təbii artımı ilə əlaqədar olaraq Şəki ərazi vahidi həmişə yüksək əmək ehtiyatları ilə fərqlənmişdir. Son məlumata görə ümumi əhalinin 57%-dən çoxunu əmək yaşlılar təşkil etmişdir. Son illərdə isə işsizlik kütləvi hal almış sosial problem kimi daha da ciddiləşmişdir. Ona görə də əhalinin məşğulluq probleminin həlli vacib məsələdir. Bu isə əsasən yerli xammalın, xüsusən də kənd təsərrüfatı məhsullarının kompleks, son məhsula kimi emalına əsaslanan, müasir tələblərlə ayaqla-

şan, rəqabətə dözə bilən yüksək əmək tutumlu sənaye sahələrinin yaradılmasını tələb edir. Şəki ipək kombinatının yenidən qurularaq fəaliyyətə başlaması problemin həllində mühüm addımdır. Torpaqların özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar yaradılan müəssisələrin ilkin mərhələdə normal təsərrüfatçılıq fəaliyyətini təmin etmək üçün mütəmadi kömək göstərilməlidir.

Şəki ərazi vahidi orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə əhalinin nisbətən zəif məskunlaşması ilə fərqlənir. Burada ümumi əhalinin hər bir kv. Km-də sıxlığı 66 kənd əhalisinin ümumi ərazidə sıxlığı isə 64 nəfərdir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrində kənd əhalisinin sıxlığı isə 63,0 nəfərdir. Respublika üzrə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 89,0; 44,0; 93,0-dir. İqtisadi rayonun bəzi rayonları kimi Şəkiddə əhali-ərazi nisbətlərinin Azərbaycanla müqayisədə əlverişli olması heç də torpaqlardan səmərəsiz istifadəyə əsas vermir.

2000-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Şəki ərazi vahidində 158,7 min nəfər daimi əhali yaşayır. Bu da ümumi Azərbaycan əhalisinin 1,9%-i deməkdir. Əhalinin 89,3 min nəfərini kənd əhalisi, 67,6 min nəfərini isə şəhər əhalisi təşkil edir. Şəhər əhalisinin ümumi əhali içərisində xüsusi çəkisi 43,4%-dir. Urbanisasiyanın bu səviyyəsi orta respublika göstəricisi ilə müqayisədə aşağı olsa da Azərbaycanın bir çox iqtisadi rayonlarından yüksəkdir. Lakin nəzərə alsaq ki, şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətinin cəmləşdiyi Şəki təkcə eyni adlı ərazi vahidinin inzibati idarəetmə, iqtisadi mərkəzi deyil, bütöv Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonunun regional mərkəzidir, onun daha qüdrətli, yerinə yetirməli olduğu funksiyaya müvafiq iqtisadi bazaya və sosial infrastrukturaya malik olması vacibdir. Şəki şəhərinin belə real imkana malik olması üçün hər şeydən əvvəl, ilkin mərhələdə şəhərin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsi mövcud demoqrafik potensiala uyğunlaşdırılmasıdır. İkinci mərhələdə şəhərin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsi artıq şəhərin özünün demoqrafik potensialını qabaqlamalı, kənd yerlərindəki artıq işçi qüvvəsinin müəyyən hissəsini şəhərin müəssisə-

lərində işlə və müvafiq sosial şəraitlə təmin etmək imkanına malik olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ keçmiş ittifaq dövründə Şəkinin mühüm regional mərkəz kimi sürətli sosial-iqtisadi inkişaf etdirilməsinə dair planlar olmuşdur.

Şəki ərazi vahidinin əhalisi Şəki şəhərində, Turan və digər 3 qəsəbədə, 67 kənddə məskunlaşmışdır. Əhalinin əsasən dağ-ətəyində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarda məskunlaşması bir sıra hallarda kənd aqlomerasiyalarının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Şəki inzibati ərazi vahidində əhalinin səmərəli məskunlaşdırılması istiqamətləri: birinci, ifrat məskunlaşma areallarında torpaqdan daha qənaətlə istifadə etməyə, yaşayış məntəqələrinin daxili imkanlarından tam istifadə etməyə, ümumiyyətlə, burada əhalinin perspektiv məskunlaşdırılmasının məhdudlaşdırılmasına əsaslanmalıdır. İkincisi, ərazinin nisbətən zəif məskunlaşmış cənub və şimal hissələrində əhalinin nisbətən daha intensiv məskunlaşdırılması məqsədəuyğundur. Üçüncüsü, bütün hallarda əhalinin artan tələbatı ilə bağlı olan müxtəlif təyinatlı yeni tikintilər əsasən kənd təsərrüfatına yararsız sahələrdə aparılmalıdır, yararlı torpaqlardan tam qənaətlə istifadə edilməlidir.

Respublikada baş verən dəyişikliklər, xüsusilə də iqtisadi böhran, sosial gərginliklər Oğuz ərazi vahidinin də həyatından yan keçməyib. Əhali ilə bağlı olan problemlərində bu və ya digər dərəcədə dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Statistik rəqəmlərin təhlili göstərir ki, hətta Oğuz rayonunda respublika səviyyəsi ilə müqayisədə nisbətən ucqar və dağlıq mövqe ilə əlaqədar mövcud əhali problemləri daha da kəskinləşmiş, bu məsələ çox ciddi hal almışdır. Bu həm əhalinin demoqrafik inkişaf xüsusiyyətində, işlə təminatında, həm də məskunlaşmasında özünü göstərmişdir.

Oğuz ərazi vahidi əlverişli təbii-coğrafi və torpaq iqlim şəraiti ilə əlaqədar Azərbaycanın qədimdən intensiv mənimsənilən, mühüm məskunlaşma areallarından biri olan bölgəsidir. Burada həmişə, xüsusən də Sovet dövründə, əhalinin artım

mənbəyini onun nisbətən yüksək təbii artımı, təşkil etmişdi. Lakin, son illərin (1990-dan sonra) ictimai-siyasi prosesləri fonunda bütöv Azərbaycanda olduğu kimi, burada da demoqrafik proseslər pisləşmiş, doğulanların kəskin azalması və azalmaqda davam etməsi nəticəsində təbii artımın aşağı düşməsi meylli yaranmışdır. Məsələn, 1991-ci ildə Oğuz ərazi vahidində hər 1000 nəfərə doğulanların sayı 38,6, ölənlərin sayı 7,2 nəfər, təbii artım isə 31,4 nəfər olmuşsa, bu göstəricilər müvafiq olaraq 2000-ci ildə 18,7; 7,0 və 11,7 nəfər olmuşdur. Göründüyü kimi müqayisə dövründə təbii artım əmsalı 19,7 nəfər azalmışdır. Müqayisə üçün xatırladaq ki, orta respublika üzrə azalma 14 nəfər təşkil etmişdir. Azərbaycan üçün mühüm demoqrafik problem olan hər 1000 nəfər doğulana 1 yaşa qədər ölən uşaqların sayına gəldikdə isə bu göstərici orta respublika və Oğuz üzrə qismən azalmışdır. Ümumiyyətlə doğulanların sayının azalması ilə əlaqədar, Oğuz bölgəsində bu rəqəm 1991-ci ildəki 26,5 nəfərdən 2000-ci ildə 14,4 nəfərə enmişdir. Buna baxmayaraq bu demoqrafik problem ciddi nəzarətə götürülməli, məsələnin yüngülləşdirilməsi, qarşısının alınması üçün kompleks tədbirlər görülməlidir.

Oğuz ərazi vahidində ərazi əhali nisbətləri orta Respublika səviyyəsindən 3 dəfə aşağıdır. Burada hər bir kvadrat km-də əhalinin orta sıxlığı 31 nəfər olduğu halda respublikada 93 nəfərdir. Lakin dağlıq relyef, yamaqların dikliyi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi azdır. Bu da mövcud torpaq fondundan maksimum qənaətlə istifadə etmək, ekstensiv yoldan intensiv yala keçməyi zəruri edir.

2000-ci ilin məlumatına görə Oğuz bölgəsində 37,2 nəfər daimi əhali yaşayır. Onun 30,7 min nəfəri kənd yerlərində 6,5 min nəfəri şəhərdə yaşayır. Təbii artımın nisbətən yüksək olması, iş yerlərinin çatışmaması nəticəsində əhalinin məşğulluq problemi həmişə çox ciddi həll edilməli məsələ olmuşdur. Torpaq və başqa istehsal vasitələrinin müəyyən dərəcədə özəlləşdirilməsinə və digər islahatlara baxmayaraq, enerji təminatının

olmaması, texnika və vəsaitin çatışmaması nəticəsində iqtisadiyyatda dönüş yarana bilmir, əmək ehtiyatlarının işlə təminatında irəliləyişlər getmir. Ona görə də Oğuz ərazi vahidində əhalinin işlə təminatı məsələsinə ciddi problem kimi baxılmalıdır.

Oğuz kənd təsərrüfatı rayonu olduğundan əhalisi əsasən kənd yerlərində məskunlaşmışdır, 30,7 min nəfər kənd əhalisi 33 kənddə yaşayır. İnzibati idarəetmə mərkəzi olan Oğuz şəhərində 6,5 min nəfər əhali cəmlənmişdir.

Təbii-coğrafi şəraitin rəngarəngliyi və məhsuldar qüvələrin qeyri bərabər yerləşməsi ilə əlaqədar əhali də ərazidə qeyri bərabər məskunlaşmışdır. Əhalinin daha sıx cəmləndiyi yerlər dağətəyi düzən ərazilərin və çayların gətirmə konuslarının kənd təsərrüfatına yararlı torpaqları olan sahələrdir. Oğuz ərazi vahidində əhalinin perspektiv məskunlaşdırılması hər şeydən əvvəl ifrat məskunlaşma areallarında torpaqdan maksimum səmərəli istifadəyə zəif məskunlaşma areallarında, xüsusən də dağlıq ərazilərdə əhalinin daha intensiv məskunlaşdırılması /bunun üçün bəzi güzəştlər də məqsədəuyğundur/ istiqamətinə yönəldilməlidir. Yaşayış məntəqələrinin daxili ərazi potensialından maksimum səmərəli istifadə edilməlidir. Yeni salınan yaşayış sahələri və digər sosial infrastruktura obyektləri kənd təsərrüfatına nisbətən az yararlı yerlərə meyilləndirilməlidir. Qəbələ ərazi vahidində əhalinin artım mənbəyini onun orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə nisbətən yüksək təbii artımı təşkil etmişdir. Orta respublika səviyyəsinə nisbətən Qəbələ ərazisində əhalinin yüksək təbii artımı zəif urbanizasiyalşma ilə müəyyən olunur. Nisbətən yüksək doğum, orta ölüm göstəriciləri əsasında formalaşır. 2000-ci ilin məlumatlarına görə Qəbələ ərazi vahidində hər 1000 nəfərə doğulanların sayı 19,6, özlərin sayı 7,7, təbii artım 11,3 nəfər təşkil edir. Ümumi Azərbaycan üzrə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 14,8; 5,8; 8,9-a bərabərdir. Orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə Qəbələ ərazi vahidində ölümün xüsusən də uşaq ölümünün yüksək olması əhalinin təbii artımının daha yüksək

olmasına mane olur. Qəbələ rayonunda demoqrafik inkişafın əsas problemi hər 1000 nəfər doğulana 1 yaşa qədər ölən uşaqların sayının çox olmasıdır. Burada bu göstərici 14,2 nəfər təşkil edir, respublika üzrə isə bu rəqəm 12,8-dir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta respublika səviyyəsini əks etdirən 12,8 rəqəminin özü də təşviş doğurucu haldır. Ona görə də Qəbələ ərazi vahidində uşaq ölümü probleminə təkcə inzibati rayonun deyil, bütöv Azərbaycanın çox ciddi problemi kimi baxmaq lazımdır, onun həlli yolları axtarılmalıdır.

Bütöv Azərbaycan respublikasında olduğu kimi, son dövrün kəskinləşən ictimai-siyasi burulğanları, Ermənistanın təcavüzü, iqtisadi böhran əhalinin demoqrafik inkişafına mənfi təsir göstərməkdədir. 1990-cı il ilə müqayisədə 2000-ci ildə əhalinin təbii hərəkəti əmsalı 9,2 nəfər aşağı düşmüşdür. Başqa sözlə, təbii artım 1990-cı ildəki 22,4 nəfərdən 2000-ci ildə 11,3 nəfərə düşmüşdür. Ümumi Azərbaycan üzrə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 20,2 və 8,9 nəfər olmuşdur. Əhalinin təbii artımının aşağı düşməsinin qarşısını almaq, heç olmasa dayandırmaq üçün kompleks sosial-iqtisadi tədbirlər görülməlidir. Qəbələ ərazi vahidi orta respublika səviyyəsi ilə müqayisədə əhalinin nisbətən zəif məskunlaşması ilə fərqlənir. Burada ümumi əhalinin hər bir kv.km-də sıxlığı 52,7, kənd əhalisinin ümumi ərazidə sıxlığı isə 44,2 nəfərdir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrində kənd əhalisinin sıxlığı 77,8 nəfərdir. Ümumi Azərbaycan üzrə isə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 66,0; 40,0 və 86,1-dir.

2000-ci ilin yanvarın 1-nə olan məlumata görə Qəbələdə 84,6 min nəfər əhali yaşayır. Əhalinin 73,2 min nəfərini (84,0%) kənd əhalisi, 11,4 min nəfərini (16,0%) şəhər əhalisi təşkil edir. Qəbələ şəhərində, o cümlədən bütün yaşayış məntəqələrində artan əhalinin sayına və yaş-cins tərkibinə müvafiq iş yerlərinin olmaması, sosial şəraitin inkişaf etmiş regionlarla müqayisədə çox aşağı olması əhalinin buradan axıcılığına səbəb olmuşdur. Məsələn, hələ 1995-ci ildə 1500 nəfər təbii artımın 400 nəfəri Qəbələ ərazi vahidinin hüdudlarından kənara çıxmışdı. Sonrakı

məntəqələrinin inkişafında ekstensiv yol üstünlük təşkil edir. Şəhər və kəndlərin daxili ərazi potensialından qeyri-səmərəli istifadə edilir.

Ərazinin nisbətən zəif məskunlaşmış cənub və şimal hissələrində əhalinin nisbətən intensiv məskunlaşdırılması məqsədəuyğundur, bütün hallarda əhalinin artan tələbatı ilə bağlı olan müxtəlif təyinatlı yeni tikintilər əsasən kənd təsərrüfatına az yararlı sahələrdə aparılmalıdır.

9. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olan problemlər

Balakən ərazi vahidinin coğrafi mövqeyi, əlverişli və rəngarəng təbii şəraiti, demoqrafik potensialı, mövcud maddi və sosial infrastrukturunu məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün yaxşı təbii-iqtisadi zəmin yaradır. Əlverişli torpaq-iqlim, relyef şəraiti, iqtisadi-coğrafi mövqə çox istiqamətli kənd təsərrüfatı sahələrini inkişaf etdirməklə yanaşı onun müasir dünya standartları səviyyəsinə cavab verən sənaye emalını da təşkil etməyə imkanlar açır.

Sovet dövründə burada dinamik inkişaf edən iqtisadi potensial, sosial infraqururura yaradılmışdı. Balakən ərazi vahidi respublikada mühüm qərzəkli meyvəçilik, tütüncülük, taxılçılıq və heyvandarlıq rayonu kimi tanınmışdı. Yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanan yeyinti (tütün fermentasiya zavodu, konserv zavodu, süd zavodu, taxıl məhsulları kombinatı) və yüngül (iki istehsal kombinatı) sənaye sahələrinin nisbətən kiçik müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, 20%0dən çox torpaqların işğal olunması, nə müharibə, nə sülh şəraiti və SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar tarixən yaranmış ənənəvi iqtisadi əlaqələrin pozulması, keçid dövrünün çətinlikləri nəticəsində bütün ölkəni bürüyən sosial-iqtisadi böhran Balakən rayonunda da istehsalın tənəzzülünə gətirib çıxarmışdır. Bütün başlıca təsərrüfat sahələrində məhsul istehsalı xeyli dərəcədə azalmışdır. Buna baxmayaraq vaxtilə

yaradılmış istehsal potensialının müasir tələblərə müvafiq yenedən qurulması hesabına fəaliyyətə başlaması, aparıcı kənd təsərrüfatı sahələrinin dinamik inkişafına nail olunması, tənəzzülün dayandırılması, rayon iqtisadiyyatının tezliklə dirçəlişinin əsasını təşkil edə bilər.

Balakən ərazi vahidində sosial-iqtisadi tənəzzülün nəinki qarşısının alınması, hətta onun daha güclü inkişaf etdirilməsi zərurəti təbii-iqtisadi, demoqrafik imkanlarla yanaşı rayonun sərhəd mövqeyi və dağlıq ərazi kimi başqa yerlərlə, xüsusən də ifrat məskunlaşmış ərazilərlə müqayisədə daha sürətli inkişaf etdirilməsi vacibliyindən də irəli gəlir.

Azərbaycanın bütün kənd rayonlarında olduğu kimi Balakən bölgəsi də həmişə əhalinin təbii artımının nisbətən yüksək olması ilə əlaqədar əmək ehtiyatlarının bolluğu və onların zəif məşğulluğu ilə fərqlənmişdir. Burada əmək qabiliyyətli, əmək yaşlı əhalinin xüsusi çəkisi 54%-ə qədərdir. Bu da iqtisadi inkişaf üçün əlverişli demoqrafik zəmin yaradır. Bütün yuxarıda sadalanan əsas və göstərilməyən digər amillər Balakən ərazi vahidində məhsuldar qüvvələrin inkişafına müsbət şərait yaranan təbii, iqtisadi, demoqrafik zəminlərin olduğunu göstərir. Bütöv Azərbaycanda olduğu kimi burada da məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini iki aspektdə həyata keçirmək olar. Birinci növbədə mövcud istehsal sahələrinin, xüsusən də ixtisaslaşma sahələrinin fəaliyyətinin dinamik inkişafına nail olmaq lazımdır. Bununla bərabər, paralel olaraq mövcud istehsal strukturunun, əsasən də sənayenin əmək tutumlu, rəqabətə dözümlü, yüksək dünya standartlarına uyğun məhsul istehsal edən müasir avadanlıqlar hesabına yenidən və qeyd edilən göstəricilərə uyğun yeni müəssisələrin yaradılmasıdır. Həm də bu müəssisələr tullantısız texnologiyaya malik olmalıdır. Müasir iqtisadi böhran şəraitində bu işlərin həyata keçirilməsinin xeyli vəsait tələb etməsini nəzərə alaraq, xarici investorları cəlb etmək yolu ilə müştərək müəssisələrin yaradılması məqsəduyğundur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhsuldar qüvvə-

lərin fəaliyyətinin yuxarıda göstərilən əsas istiqamətlər aspektində yenidən bərpası və qurulması Balakən rayonunun iqtisadiyyatını az vaxt içərisində dirçəltməklə yanaşı qoyulan sərmayədən çox tez daha yüksək mənfəət əldə etməyə imkan verir.

Balakən Azərbaycanın hər şeydən əvvəl mühüm qərzəkli meyvəçilik rayonlarından biri olduğu üçün burada bu sahənin daha intensiv inkişaf etdirilməsinə nail olunmalıdır. Müstəqillik şəraitində xarici bazara çıxmaq imkanının yaranması bu sahənin inkişafına əlverişli iqtisadi-coğrafi zəmin yaradır. Tütün fermentasiya zavodunun əsaslı surətdə yenidən qurulması hesabına son məhsul istehsalı buraxılmasına nail olmaq məqsədəuyğundur.

Təbii otlaq və biçənlərin mövcudluğu, subalp və alp çəmənləri, əhalinin istehsal vərdişləri heyvandarlığın, həmçinin arıçılığın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır. Heyvandarlığın intensiv inkişafını təmin etmək üçün ilkin mərhələdə müəyyən sosial və iqtisadi güzəştlərin verilməsi də məqsədəuyğundur. Sosial-iqtisadi güzəştlərin verilməsi rayonun sərhəd mövqeyi və əhalinin buradan kənarlara axıcılığının qarşısının alınması zərurətindən də irəli gəlir. Heyvandarlığın yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olunması müvafiq məhsulların kompleks emalına əsaslanan müasir tələblərə cavab verən yeyinti və yüngül sənaye kombinatlarının yaradılmasını zəruri edir. İstehsal edilən bu məhsullar nəinki respublikada, hətta coğrafi cəhətdən nisbətən yaxın yerləşən, böyük tələbat mərkəzi olan Tbilisi-Rustavi aqlomerasiyasında da realizə olunmaqla yaxşı mənfəət götürməyə imkan verir.

Yabanı və zəngin bitki örtüyü meşələrin bol giləmeyvələri, xüsusilə dərman bitkilərinin olması əzəçilik sənayesi və müxtəlif təyinatlı şirələr və konservlər istehsal edən kiçik müəssisələrin yaradılması üçün əlverişli təbii-iqtisadi zəmin yaradır.

Bütün yuxarıda sadalanan təbii-iqtisadi potensialın hərəkətə gətirilməsi və istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsi üçün müasir dövrün imkan və şəraitinə müvafiq olaraq özəl və müş-

tərək müəssisələrin yaradılmasına üstünlük verilməli və buna rayon rəhbərliyi səviyyəsində kömək göstərilməlidir.

• Balakən rayonunun yaxın gələcəkdə güclü sənaye bölgəsinə çevrilməsi üçün Filizçay polimetal yataqlarının böyük əhəmiyyəti var. Xammal ehtiyatının bolluğu dağ-mədən kombinatı və metallurgiya sənayesi müəssisəsinin tikilməsinə tam əsas verir. Filizçay polimetal ehtiyatının kompleks emalı üçün Balakəndə müvafiq sənaye müəssisəsinin tikilməsinin texniki-iqtisadi əsasları çoxdan işlənib hazırlanmışdır. Yalnız müasir texnologiyaya əsaslanan, filizin tərkibində olan bütün faydalı komponentləri çıxara bilən müəssisənin tikilməsi lazımdır.

Zaqatala rayonun coğrafi mövqeyi, əlverişli və rəngarəng təbii şəraiti, əmək ehtiyatları maddi və sosial infrastrukturunu, əhəlinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması zəruri iqtisadi və sosial inkişaf üçün yaxşı zəminlər yaradır. Əlverişli torpaq-iqlim, rəngarəng relyef şəraiti, iqtisadi-coğrafi mövqe çox istiqamətli, gəlirli kənd təsərrüfatı sahələrini inkişaf etdirməklə bərabər, bu xammalın bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verə bilən səviyyədə sənaye emalını da inkişaf etdirməyə imkanlar açır.

Zaqatala ərazi vahidi respublikada həmişə mühüm qərzəkli meyvəçilik, tütünçülük, gülçülük və heyvandarlıq rayonu kimi məşhur idi. Hazırda yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanan yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Son dövrün bütün Azərbaycanı bürüyən çətinlikləri nəticəsində sosial iqtisadi tənəzzül Zaqatala bölgəsinin də iqtisadi həyatından kənar keçməmişdir. Bütün əsas təsərrüfat sahələrində məhsul istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdı. Lakin buna baxmayaraq, vaxtilə mövcud olmuş istehsal potensialının bazar iqtisadiyyatının müasir tələblərinə müvafiq yenidən qurularaq fəaliyyətə başlaması, kənd təsərrüfatının keçmiş ixtisaslaşma sahələrinin dinamik inkişafına nail olunması, tənəzzülün dayandırılması, Zaqatala iqtisadiyyatının tezliklə dirçəlişinin əsasları ola bilər.

Zaqatala bölgəsində tək-cə sosial-iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınması deyil, həm də onun güclü inkişaf etdirilməsi vacibliyi təbii-iqtisadi, demoqrafik imkanlarla, ehtiyaqla yanaşı bölgənin iqtisadi rayondakı mövqeyi və dağlıq ərazi kimi başqa yerlərlə, xüsusən də ifrat məskunlaşmış (Abşeron iqtisadi rayonu, düzən, dağətəyi ərazilər) regionlarla müqayisədə daha öncül inkişaf etdirilməsi zərurətindən də doğur.

• Zaqatala ərazi vahidi əhalinin nisbətən yüksək təbii artımı ilə əlaqədar əmək ehtiyatlarının bolluğu və onun zəif məşğulluğu ilə fərqlənmişdir. Başqa sözlə bölgədə iqtisadi inkişafın yaxşı demoqrafik təminatı mövcuddur. Zaqatala inzibati rayonunda da iqtisadiyyatın dirçəldilməsi, dinamik inkişafına nail olunması yenə iki istiqamətdə həyata keçirilə bilər. Birinci mövcud istehsal sahələrinin, xüsusən də aparıcı ixtisaslaşma sahələrinin fəaliyyəti və dinamik inkişafı bərpa olunmalıdır. İkincisi, buna paralel olaraq mövcud istehsal strukturunun, əsasən də sənayenin əmək tutumlu, rəqabətə dözümlü, inkişaf etmiş müasir standartlar səviyyəsinə uyğun məhsul istehsal edən texnika və texnologiya hesabına yenidən qurulmasıdır. Vəsait çatışmamazlığını nəzərə alaraq, xarici investorları cəlb etmək yolu ilə müştərək müəssisələrin yaradılması daha sərfəlidir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyatın dirçəlişinin yuxarıda qeyd edilən aspektlərdə yenidən qurulması və bərpası qoyulan sərmayədən çox tez daha yüksək gəlir əldə etməyə imkan verir.

Zaqatala rayonu Azərbaycanın hər şeydən əvvəl mühüm qərzəkli meyvəçilik bölgələrindən biri olduğu üçün burada bu sahənin daha intensiv inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur. Əvvəlki illər-yəni sovet dövrü ilə müqayisədə müstəqillik şəraitində xarici bazara çıxmaq imkanının yaranması qərzəkli meyvəçiliyin inkişafına əlverişli iqtisadi-coğrafi zəmin yaradır.

Geniş sahə tutan təbii otlaq və biçənəklərin mövcudluğu, subalp və alp çəmənliyi, Zaqatala dövlət qoruğu, əhalinin istehsal vərdişləri heyvandarlığın, xüsusən də arıçılığın inkişafı üçün geniş şərait yaradır. Bu sahələrin intensiv inkişafını təmin

etmək üçün ilkin mərhələdə müəyyən sosial-iqtisadi güzəştlərin verilməsi xüsusən də maliyyə və texniki təchizat köməkliyi məqsəduyğundur. Müvafiq güzəştlərin verilməsi Zaqatalanın sərhəd mövqeyi və əhalinin buradan kənar yerlərə miqrasiyasının qarşısının alınması vacibliyi ilə də bağlıdır. Heyvandarlığın yüksək dərəcədə inkişafı müvafiq məhsulların kompleks emalına əsaslanan, rəqabətə dözümlü məhsul istehsal edə bilən yeyinti və yüngül sənaye müəssisələrinin yaradılmasını da zəruri edir.

Zəngin və rəngarəng bitki örtüyü, meşələrin bol giləmeyvələri xüsusilə müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən dərman bitkilərinin olması əczaçılıq sənayesi və müxtəlif təyinatlı şirələr və konservlər istehsal edən kiçik müəssisələrin yaradılmasına geniş imkanlar açır.

Qax ərazi vahidinin əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təbii coğrafi şəraiti, bol əmək ehtiyatları, əslən buralı olan güclü intellektual potensialı, mövcud maddi və sosial infrastrukturu, respublikanın bütün regionları ilə əlaqə saxlamağa imkan verən nəqliyyat şəbəkəsi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini yüksəltmək, ərazi üzrə yerləşməsini təkmilləşdirmək üçün yaxşı təbii iqtisadi və sosial zəmin yaradır.

Qax Azərbaycanın əsas qərzəkli meyvəçilik, tütünçülük, taxılçılıq və heyvandarlıq rayonu kimi tanınırdı. Əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının ilkin emalı ilə məşğul olan yeyinti (tütün fermentasiya zavodu, konserv, yağ-pendir zavodları və s.) və yüngül sənaye sahələrinin nisbətən kiçik müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nə müharibə, nə sülh şəraiti, keçid dövrünün çətinlikləri nəticəsində bütöv ölkəni bürüyən sosial-iqtisadi böhran Qax rayonunda da istehsalın tənəzzülünə gətirib çıxarmışdır. Demək olar ki, aparıcı təsərrüfat sahələrinin hamısında məhsul istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. Buna baxmayaraq vaxtilə yaradılmış istehsal potensialının müasir tələblərə müvafiq yenidən qurulması hesabına fəaliyyətə başlaması, aparıcı kənd təsərrüfatı sahələrinin dinamik inkişafına

nail olunması iqtisadi tənəzzülün dayandırılması həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasının əsasını təşkil edə bilər.

Ölkənin demək olar ki, bütün kənd və dağlıq rayonlarında olduğu kimi, Qax rayonu da həmişə əhalinin təbii artımının yüksək olması ilə əlaqədar əmək ehtiyatlarının çoxluğu, iş yerlərinin çatışmaması ilə bağlı onların zəif məşğulluğu, artıq işçi qüvvəsinin mövcudluğu ilə fərqlənmişdir. Bu bölgədə əmək qabiliyyətli əmək yaşlı əhalinin xüsusi çəkisi ayrı-ayrı illər üzrə 52-53% təşkil edir. Bu da iqtisadi inkişafın möhkəm demoqrafik bazası olduğunu göstərir. Ümumiyyətlə Qax rayonunda iqtisadi inkişafa şərait yarada bilən əlverişli təbii, iqtisadi demoqrafik amillər kompleksi vardır. Bütöv Azərbaycanda olduğu kimi burada da iqtisadiyyatın dinamik inkişafına mövcud istehsal sahələrinin, xüsusilə ixtisaslaşma sahələrinin dinamik inkişafının təmin edilməsi, təsərrüfat strukturunun, xüsusilə də sənayesinin əmək tutumlu, rəqabətə dözümlü, dünya standartlarına uyğun məhsul istehsal edən müasir avadanlıqlar hesabına yenidən qurulması və müvafiq təyinatlı müəssisələrin yaradılması kömək edə bilər. Bu müəssisələr yerli kənd təsərrüfatı xammalının son məhsula kimi tam emalına əsaslanan tullantısız texnologiyaya malik olmalıdır. Maliyyə çətinliklərini nəzərə alaraq xarici investorları cəlb edərək, müştərək müəssisələrin yaradılması məqsədəuyğundur.

Qax rayonu Azərbaycanın mühüm qərzəkli meyvəçilik rayonu olduğu üçün, burada bu sahənin daha intensiv inkişaf etdirilməsinə nail olunmalıdır. Müstəqillik şəraitində xarici bazara çıxmaq imkanının yaranması bu sahənin inkişafına əlverişli iqtisadi-coğrafi zəmin yaradır. Tütün fermentasiya zavodunun yeni texnologiyaya hesabına yenidən quraraq, son məhsul istehsalını təşkil etmək məqsədəuyğun olardı.

Şəkərə tələbatın artması ilə əlaqədar son illərdə şəkər çucunduru sahələri genişləndirilir. Lakin məhsul emalı üçün başqa yerlərə göndərilir. Ona görə də yaxşı olar ki, rayonda şəkər emalı müəssisəsi yaradılsın. Qanıx və Əyriçaydan nasos vasitəsi

ilə Acınohur düzünün münbit tğorpaqlarını suvarmaqla rayonda əkinçiliyi daha geniş inkişaf etdirmək olar. Alazan-Həftəran vadisinin əlverişli təbii şəraiti əhalinin istehsal vərdişi, əmək tutumlu çəltikçiliyi inkişaf etdirməyə yaxşı zəmin yaradır.

Təbii otlaq və biçənəklər, subalp və alp çəmənləri, əhalinin istehsal vərdişləri heyvandarlığın, o cümlədən arıçılığın daha geniş inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Heyvandarlığın intensiv inkişafını təmin etmək üçün ilkin mərhələdə müəyyən güzəştlər verilməli, maliyyə yardımı edilməlidir. Bu sahənin yüksək inkişaf səviyyəsinə nail olunması müvafiq məhsulların kompleks emalına əsaslanan müasir tələblərə cavab verən yuyinti və yüngül sənaye kombinatlarının yaradılmasını zəruri edir. Məsələn, qoyunçuluğun inkişaf etdiyi bu bölgədə indiyə kimi xalçaçılıq müəssisəsinin olmaması təəssüf doğurur.

Rəngarəng və zəngin bitki örtüyü, meşələrin bol giləmeyvələri Kürmükçay hövzəsinin zəngin çaytikanı ehtiyatı və digər dərman bitkilərinin olması əczaçılıq sənayesi və müxtəlif təyinatlı şirələr və konservlər istehsal edən kiçik müəssisələrin yaradılması üçün əlverişli təbii-iqtisadi zəmin yaradır.

Təbii-coğrafi şəraitin və iqtisadi-coğrafi mövqeyin əlverişliyi, mənzərəli dağ meşə landsaftı, əmək ehtiyatları, bol və təzə ərzaq ehtiyatlarının yaradılması burada kurort-turizm sənayesinin də yaradılmasına imkan verir.

Şəki rayonunda məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün çox əlverişli təbii-iqtisadi zəmin vardır. Ərazidə/sənaye əhəmiyyətli elə bir faydalı qazıntı ehtiyatları aşkar edilməsə də, buranın xeyli münasib təbii şəraiti rayonda çoxistiqamətli və qiymətli kənd təsərrüfat sahələrinin, habelə öz əhəmiyyətinə görə respublika miqyasından da kənara çıxma biləcək istirahət-turizm sahəsinin geniş inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Rayonun sosial-iqtisadi şəraiti də burada müxtəlif istiqamətlərdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün xeyli əlverişlidir. Sovet dövründə rayonda müxtəlif sahələri əhatə edən güclü istehsal potensialı yaradılmışdı. Şəki rayonu ərazi əmək bölgüsündə özünün güclü

inkişaf etmiş baramaçılıq-ipək sənayesi, tütünçülük, tütün fermentasiya sənayesi, meyvəçilik-konserv sənayesi, heyvandarlıq-ət-süd sənayesi, taxılçılıq-un qarışıq yem sənayesi ilə seçilmişdir. Burada maddi istehsalın bir sıra başqa sahələri, sosial sferanın və mədəni-məişət xidmətinin ən zəruri istiqamətləri də inkişaf etmişdir. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və SSRİ-nin dağılması ilə tarixən yaranmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulması nəticəsində Azərbaycanı bürüyən iqtisadi böhran Şəki rayonunda da bütün istehsal sahələrinin dərin tənəzzülə uğramasına səbəb olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, 1995-ci ildə Şəki şəhəri sənayesinin ümumi həcmi 9 dəfədən çox azalaraq, 1990-cı ilin 11%-i səviyyəsinə enmişdi. Bütün təsərrüfatlarda məhsul istehsalının həcmnin xeyli aşağı düşməsinə baxmayaraq, bu sahələrdə vaxtilə yaranmış güclü istehsal potensialının hərəkətə gətirilməsi rayon iqtisadiyyatının tezliklə dirçəlişinin əsasını təşkil edir.

Şəki rayonunda məhsuldar qüvvələrin böyük miqyasda inkişafının mühüm iqtisadi amillərindən biri də 1980-ci illərdə çəkilmiş Yevlax-Balakən dəmir yolu xəttinin rayonun ərazisinin xeyli hissəsində, o cümlədən Şəki şəhərinin yaxınlığından keçməsidir. Öz xarakterinə görə xeyli miqdarda məhsuldar istehsal edən çoxlu təsərrüfat sahələri inkişaf edən Şəki rayonu üçün yaranan bu əlverişli nəqliyyat şəraiti onun iqtisadiyyatının yüksəlişi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Bütün dövrlərdə Şəki rayonu, əsasən də Şəki şəhəri Şəki-Zaqatala bölgəsinin mədəni-iqtisadi mərkəzi rolunu oynamışdır. Rayonun bölgənin ərazisi üçün tutduğu aralıq mövqeyi, onun xeyli əlverişli nəqliyyat şəraiti burada məhsuldar qüvvələrin müəyyən istiqamətlərinin inkişafı üçün əlavə müəyyən üstünlüklər yaradır.

Azərbaycanın bütün əraziləri kimi Şəki rayonu da kifayət qədər yerli əmək ehtiyatlarına malikdir. Onun sakinlərinin 56%-ə qədərini əmək qabiliyyətli əhali təşkil edir. Burada müxtəlif dərəcəli təhsil ocaqlarının geniş şəbəkəsinin mövcudluğu, yerli

əhalinin çoxlu peşələrə yiyələnməyinin yüksək səviyyəsi, uzun tarixi illərdən nəsillərdən nəsillərə ötürülən sənətkarlığın olması rayonda istehsalın bir sıra mühüm sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Beləliklə, Şəki rayonunda məhsuldar qüvvələrin geniş inkişafını şərtləndirən xeyli zəruri təbii-iqtisadi zəmin mövcuddur. Hər yerdə olduğu kimi Şəki rayonunda da iqtisadiyyatın inkişafının çox yaxın və daha uzaq vəzifələri vardır.

Ən yaxın vəzifələrdən biri mövcud istehsal sahələrini, xüsusilə ipəkçilik və ipək sənayesinin fəaliyyətini bərpa etməkdir. Dövlət müstəqilliyi əldə etmiş ölkəmizdə bazar təsərrüfat münasibətləri şəraitində istər buraxılan məhsulların keyfiyyətinə, istərsə də növlərinə görə yüksək rəqabət davamlı və hələ keçən əsrlə dəfələrlə Avropa yarmarkalarında qızıl medallara layiq görülmüş Şəki ipəyinin əvvəlki şöhrətini qaytarmaq imkanı əldə edilmişdir.

• Digər mühüm vəzifə istehsal fəaliyyətini tamam dayandırılmış Şəki konserv sənayesinin çox zəruri və az işlənmiş qurğularından səmərəli istifadə etməkdir. Əslində vaxtilə burada konserv zavodunun tikilməsinin nə qədər zəruri olması məsələsi kifayət qədər əsaslandırılmamışdır. Böyük istehsal sahələrinə, hər cür zəruri avadanlığa, istilik və energetika sisteminə, magistral dəmir yol xəttinə çıxış qolu və başqa infrastruktura obyektlərinə malik, lakin indi tam fəaliyyətsiz bu müasir zavodun təzədən işlədilməsinin yeganə düzgün yolu vardır. Bu da onun istehsal təmayülündə müəyyən dəyişikliklərlə yenidən qurulması əsasında şəkər zavoduna çevrilməsidir. Şəki-Zaqatala bölgəsinin və Azərbaycanın digər ona yaxın rayonlarının əlverişli şəraitində şəkər çuğundurunun becərilməsi bu zavodu xammalla təmin etmək imkanına malikdir. Respublikanın əsas heyvandarlıq rayonlarından olan bu bölgədə şəkər çuğundurunun becərilməsi və onun emalı prosesində yaranan çoxlu tullantılar mal-qaranı xeyli qidalı, şirəli yemlərlə təmin edilməsi cəhətdən də səmərəlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mövcud istehsal sahələrinin fəaliyyətinin yenidən bərpası rayon iqtisadiyyatını az vaxt içərisində dirçəltməklə yanaşı, qoyulan sərmayədən dərhal yüksək mənfəət əldə etməyə imkan verir.

Şəki şəhərinin əlverişli nəqliyyat şəraitinin və coğrafi mövqeyinin üstünlüklərini əsas götürərək burada əsasən bütövlükdə bölgə təyinatlı bir sıra istehsal sahələrinin inkişafı üçün böyük imkanlar vardır. Məsələn, şəhərdə soyuducular, kondisionerlər, radio-televiziya aparatları və başqa məişət cihazlarını təmir edən və onların ən çox işlənən və tez sıradan çıxan bəzi hissələrinin istehsalını nəzərdə tutan müasir müəssisənin yaradılması və bölgənin iri yaşayış mərkəzlərində onun qəbul məntəqələrinin təşkil rayonu iqtisadiyyatını xeyli yüksəltməklə, ən başlıcası isə yerli kişi əmək ehtiyatlarından daha tam istifadə edilməsinə öz böyük müsbət təsirini göstərir.

Rayonun ərzisində müntəzəm baş verən sel hadisələri nəticəsində çay yataqlarında əmələ gələn külli miqdarda çınqıl daşları əsasında dəmir-beton gövdə dirəklər, tavanlar və digər müasir sənaye təyinatlı tikinti hissələrinin bütün bölgənin tələbatını nəzərə almaqla istehsalını təmin etməyə olduqca əlverişli şərait yaradır. Öz növbəsində bu sahədə əldə edilən mənfəət bölgədə sel hadisələrinin tənzimlənməsi və onun zərərli nəticələrinin qarşısını almağa yönəldilə bilər.

Şəki rayonu əhalisinin əsrlərdən bəri yaranmış yüksək səriştəsi, onun ərazisini və daxil olduğu bölgənin qalan rayonlarının respublikanın əsas meyvəçilik, xüsusi qoz, fındıq və şabalıd istehsalı mərkəzi olmasını nəzərə alaraq burada dünya bazarlarında rəqabətə davamlı müxtəlif şərq şirniyyatı istehsalı üzrə müasir iri müəssisənin yaradılması məqsədəuyğunluğunu qarşıya qoyur. Belə müəssisə rayon iqtisadiyyatının yüksəldilməsində böyük fayda verə bilər.

Uzaq keçmişlərdən Şəki əhalisi sənətkarlığın müxtəlif sahələrində fəaliyyətinə görə ölkənin hüdudlarından kənarlarda da böyük şöhrət qazanmışdır. Burada duluzçuluq, yüngül kустar

naxışlı qapı-pəncərələr və əhalinin məişətində geniş işlənən hər cür əşyalar istehsalı indi də, çoxsaylı sənətkarlar tərəfindən böyük qayğı ilə saxlanılır. Lakin bu istiqamətli istehsal əsasən əhalinin yerli tələbatına uyğun inkişaf edir. Gələcəkdə yadigar hədiyyələr istehsalını da nəzərə almaqla Şəki şəhərində xalq sənətkarlığının əsas növləri üzrə müasir istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi onun iqtisadiyyatının inkişafına, xüsusən yerli əmək ehtiyatlarının işlə təmin olunmasına əvəzsiz kömək göstərir.

• Şəki rayonunun gələcəkdə iqtisadiyyatının köklü inkişafı ilk növbədə onun xeyli əlverişli təbii şəraiti, tarixi keçmişinin çoxlu maddi-mədəniyyət abidələri və başqa imkanlar burada müalicə və istirahət-turizm təsərrüfatının beynəlxalq miqyasda geniş təşkili ilə əlaqədardır. Vaxtilə Şəki şəhərində yaranmış və rayondan xeyli uzaqlarda şöhrət qazanmış bu sahənin böyük təbii-təsərrüfat imkanları indi demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır. Bu mühüm təsərrüfat sahəsinin inkişafı üçün hər cəhətdən Şəki-Zaqatala bölgəsinin bütün rayonları böyük imkanlara malikdir. Artıq müəyyən səviyyədə yaranmış bir sıra istirahət bazalarından tam istifadə etmək və onları xeyli genişləndirmək məqsədilə dövlətin, xarici investorların və yerli sahibkarların vəsaitini cəlb etmək hesabına burada kurort-turizmin miqyaslı inkişafını təmin edən səhmdar cəmiyyət yaradılmasının vaxtı çoxdan çatmışdır. Bu sahədə fəaliyyət nə qədər tez başlarsa, bütövlükdə respublika iqtisadiyyatının inkişafı daha böyük uğurlar qazanar.

• Bir qədər uzaq gələcəkdə rayonun iqtisadiyyatının quruluşunda köklü dəyişikliklər yarada biləcək imkanlardan biri bölgə ərazisinin müxtəlif hissələrində aşkar edilmiş polimetal faydalı qazıntı yataqlarının istismarı ilə bağlıdır. Çıxarılan filizin yaxın ərazidə emalı üçün zəruri sahənin olmaması və onun saflaşdırılması prosesində təbii mühitə böyük ziyan verə biləcək tullantıların yaranması, filizin emalının enerji tutumluğu və sair şərtlər xammalın Mingəçevir kimi güclü energetika bazasına

yaxın yerdə və istehsal tullantılarının zərərsizləşdirilməsi üçün münasib olan Acınohur ərazisi yanında yerləşdirilməsinin məqsədəuyğunluğunu irəli sürür ki, bu da ilk növbədə Şeki rayonu iqtisadiyyatının inkişafına öz güclü təsirini göstərə bilər.

Oğuz ərazi vahidinin əlverişli və rəngarəng torpaq iqlim şəraiti, demoqrafik potensialı, axar-baxarlı seyrangahları, mövcud maddi və sosial infrastrukturunu, əhalinin istehsal vərdişləri iqtisadi və sosial inkişaf üçün yaxşı zəmin yaradır. Müasir məhsulçuluq şəraitində bu zəminlər çox istiqamətli kənd təsərrüfatı sahələrini inkişaf etdirməklə bərabər, istehsal olunan xammalın müasir tələblər səviyyəsində emalını da təşkil etməyə şərait yaradır.

• Oğuz ərazi vahidi həmişə respublikada mühüm qərzəkli meyvəçilik rayonu kimi tanınmışdı. Yerli kənd təsərrüfatı məhsullarını emal edən kiçik həcmli yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Lakin, SSRİ-nin dağılması, müharibə, torpaqların işğal olunması, nə müharibə nə sülh şəraiti, enerji təminatının kəskin pisləşməsi-təbii qazla təchizatın dayandırılması, elektrikin isə fasilələrlə verilməsi və s. kimi keçid dövrünün çətinlikləri Oğuz bölgəsinin iqtisadi və sosial tənəzzülünə səbəb oldu. Bütün aparıcı təsərrüfat sahələrində, hətta ixtisaslaşma sahələrində belə məhsul istehsalı azalmağa başladı. Hətta o yerə çatmışdır ki, ehtiyac ucundan qoz, şabalıd ağacları qırılıb ucuz qiymətə mebel materialı kimi xarici firmalara satılır. Ümumiyyətlə meşələr isə nəinki yerli əhali üçün, həm də yaxın olan bölgələrinin /orada meşələr olmadığına görə/ əhalisi üçün yanacaq kimi qırılır. Bu isə heç cürə yolverilməzdir. Ona görə də bütün yaşayış məntəqələri təbii qazla və fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təmin olunmalıdır.

Ümumiyyətlə Oğuz ərazi vahidində vaxtilə yaradılmış istehsal potensialının müasir tələblərə müvafiq yenidən qurulması hesabına hərəkətə gətirilməsi, aparıcı kənd təsərrüfatı sahələrinin dinamik inkişafına nail olunması, bölgə iqtisadiyyatının tezliklə dirçəlişinə səbəb ola bilər.

Oğuz bölgəsində sosial-iqtisadi dirçəlişə nail olunması, onun daha güclü inkişaf etdirilməsi vacibliyi təbii coğrafi, sosial-iqtisadi, demoqrafik zəminlərlə yanaşı Oğuzun dağlıq rayon kimi başqa düzən yerlərlə, xüsusən də əhalinin daha çox cəmləndiyi və cəmləşməkdə davam etdiyi /məs. Şərq-düzən ərazilərlə müqayisədə daha sürətli inkişaf etdirilməsi zərurətindən də irəli gəlir.

Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Oğuz ərazi vahidində də sosial-iqtisadi həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, məhsuldar qüvvələrin sahə və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün mövcud istehal sahələrinin, xüsusəndə qərzəkli meyvəçilik, tütünçülük, heyvandarlıq sahələrinin daha intensiv dinamik inkişafı təmin olunmalıdır. Eyni zamanda paralel olaraq mövcud istehsal strukturunu əmək tutumlu sahələr hesabına yaxşılaşdırmaqla, bazar iqtisadiyyatının tələbləri ilə ayaqlaşa bilən məhsul istehsal edən yeni mütərəqqi sənaye müəssisələrinin yaradılması lazımdır. Həmdə bu müəssisələr yerli kənd təsərrüfatı xammalının hazır məhsula kimi tam emalına əsaslanan tullantısız texnologiyaya malik olmalıdırlar. Əlbəttə istehsal strukturunun yeni texnika və texnologiya hesabına yenidən qurulması, enerji təminatının yaxşılaşdırılması müasir emal müəssisələrinin yaradılması, iqtisadi böhran şəraitində vəsait çatışmaması problemini əmələ gətirir. Ona görə də xarici investorları cəlb etmək, müştərək müəssisələr yaratmaq məqsədəuyğundur. Bununla bərabər Azərbaycan dövləti enerji daşıyıcılarının qiymətini aşağı salmalı və bu sahədə müəyyən güzəştlər etməlidir. Sosial-iqtisadi həyatın qeyd edilən istiqamətlərdə yenidən qurulması və fəaliyyətinin təmin edilməsi Oğuz ərazi vahidinin iqtisadiyyatını qısa müddətdə dirçəldər, qoyulan sərmayədən yüksək mənfəət əldə etməklə, bölgənin ölkənin təsərrüfat kompleksindəki rolunu və faydasını artırır.

Oğuz bölgəsi Azərbaycanın hər şeydən əvvəl mühüm qərzəkli meyvəçilik rayonu olduğu üçün b sahə daha güclü inkişaf etdirilməlidir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, baxmayaraq

Azərbaycanın digər yerlərində də bu meyvələr müəyyən dərəcədə becərilər, lakin yalnız bu regionun (Şəki-Zaqatala) müvafiq meyvələri öz keyfiyyəti ilə dünya standartlarına uyğun gəlir, mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və ona görə də bu məhsullara beynəlxalq bazarda böyük tələbat var.

Tütünçülük yüksək əmək tutumlu, iqtisadi cəhətdən səmərəli ənənəvi təsərrüfat sahəsi kimi daha da inkişaf etdirilməlidir. Ən yaxın tütün emalı zavodunun Yevlaxda yerləşməsi onun daşınması ilə əlaqədar müəyyən çətinliklər yaradır, istehsalçıların marağını azaldır. Ona görə bu sahənin inkişafına kömək edəcək bir amil kimi Oğuzda Yevlax tütün zavodunun filialının yaradılması məqsədəuyğun olardı, bu həm də müəyyən miqdarda əmək ehtiyatının işlə təminatına səbəb ola bilər.

Əlverişli təbii-coğrafi şərait geniş otlaq və biçənəklər, subalp və alp çəmənləri, əhalinin tələbatı heyvandarlıq və arıçılığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Son vaxtlar tıxılılığın daha da inkişaf etdirilməsi heyvandarlığın yem bazasının yaxşılaşmasına səbəb olur. Dənlik qarğıdalının daha geniş inkişaf etdirilməsi isə heyvandarlığın yem bazasını daha da yaxşılaşdırmaq hesabına onun intensiv inkişafına kömək edir. Heyvandarlığın güclü inkişafı isə mövcud yağ-pendir zavodunu bol xammalla təmin etməklə, onun çox çeşidli rəqabətə dözümlü hazır məhsul istehsal edən böyük müəssisəyə çevrilməsinə imkan verir. Bununla bərabər yun, göndəri kimi xammalın bolluğu isə yeni yüngül sənaye müəssisələrinin yaradılmasına səbəb ola bilər. Bütün bunlar isə Oğuz bölgəsinin iqtisadi inkişafına şərait yaradır.

Mövcud meşə landşaftı rəngarəng və zəngin bitki örtüyü meşələrin bol cür giləmeyvələri, xüsusilə dərman bitkilərinin olması müxtəlif təyinatlı şirələr və konservlər, dərmanlar istehsal edən kiçik müəssisələrin yaradılması üçün əlverişli təbii iqtisadi zəmin yaradır.

Əlverişli təbii-coğrafi şərait dağ meşə landşaftı, təbii seyrəngahlar, əmək ehtiyatları, bol və təzə ərzaq ehtiyatlarının

yaradılması burada rekreasiya sənayesinin yaradılmasına imkan verir. Vartaşençayın yuxarı hissəsinin sol sahilində, Daşaqılçayın sol sahilində Muxas kəndindən şimalda, Xalxalçayın Kordərə adlanan hissəsində /mineral su mənbəyi əsasında/, Qalaçayın Filfilli kəndi yaxınlığında kurort-rekreasiya müəssisələri yerləşdirmək imkanı var.

Bütün yuxarıda qeyd edilən və edilməyən təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi potensialın istehsal dövriyyəsinə cəlb edilməsi üçün, özəl və müştərək müəssisələrin yaradılmasına üstünlük vermək və buna rayon rəhbərliyi səviyyəsində köməklik, yardım göstərmək məqsəduyğundur.

Qəbələ ərazi vahidinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti, demografik potensialı mövcud maddi və sosial infrastrukturunu məhsuldar qüvvələrin inkişafı, onun sahə və ərazi strukturunun təkmilləşdirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır.

• Ərazidə, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları istisna olmaqla sənaye əhəmiyyətli elə bir faydalı qazıntı yataqları olmasa da buranın münasib təbii şəraiti rayonda çoxistiqamətli və qiymətli kənd təsərrüfatı sahələrinin habelə nəinki yerli, hətta beynəlxalq əhəmiyyətli rekreasiya sənayesinin geniş inkişafı üçün əlverişlidir.

• Əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanan yeyinti (tütün-fermentasiya, meyvə-tərəvəz, konserv, şərabçılıq. Yağ-pendir) yerli tələbatı ödəyən kiçik yüngül sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Burada maddi istehsalın bir sıra başqa sahələri və mədəni-məişət xidmətinin digər ən zəruri istiqamətləri də inkişaf etmişdir.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü-20%-dən çox torpaqların işğal olunması, nə sülh, nə müharibə şəraiti və SSRİ-nin dağılması ilə tarixən yaranmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulması nəticəsində Azərbaycanı bürüyən iqtisadi böhran Qəbələ rayonunda da istehsalın tənəzzülünə səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq mövcud istehsal potensialının hərəkətə gətirilməsi

tənəzzülün dayandırılması, rayon iqtisadiyyatının tezliklə dirçəlişinə səbəb ola bilər.

Qəbələ ərazi vahidində məhsuldar qüvvələrin nəinki tənəzzülünün qarşısının alınması, hətta onun daha güclü inkişaf etdirilməsi zərurəti təbii-iqtisadi, demoqrafik potensialla yanaşı rayonun dağlıq ərazi kimi başqa yerlərlə müqayisədə daha sürətli inkişaf etdirilməsi, təbii yolla artan əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin yerlərdə saxlanması strategiyasından irəli gəlir.

Azərbaycanın bütün dağlıq rayonları kimi Qəbələ ərazi vahidi və əhalinin təbii artımının orta respublika səviyyəsinə nisbətən yüksək olması ilə əlaqədar əmək ehtiyatlarının bolluğu ilə fərqlənir. Burada əhalinin yarısından çoxunu əmək qabiliyyətli adamlar təşkil edir. Həm də onların istehsalata cəlb olunma səviyyəsi çox aşağıdır və son illərin kəskinləşən ictimai-siyasi ab-havasında daha da azalmışdır. Bu da ümumiyyətlə istehsalın inkişafının demoqrafik əsasının əlverişli olduğunu göstərir.

Bütün yuxarıda qeyd edilən əsas və göstərilməyən müəyyən amillər Qəbələ ərazi vahidində məhsuldar qüvvələrin daha geniş inkişafına müsbət şərait yaradan təbii-iqtisadi, demoqrafik zəminlərin olduğunu göstərir. Bütöv Azərbaycanda olduğu kimi burada da iqtisadi və sosial inkişafın çox yaxın və daha uzaq vəzifələri var.

Ən yaxın və vacib vəzifələrdən biri mövcud istehsal sahələrinin, xüsusən də ixtisaslaşma sahələrinin tənəzzülünün dayandırılması, dinamik fəaliyyətinin bərpa edilməsidir. Digər mühüm vəzifə ərazi vahidinin istehsal strukturunun, xüsusən də sənayenin yüksək əmək tutumlu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə dözə bilən, dünya standartlarına uyğun məhsul istehsal edən, müasir texnologiyalar hesabına yenidən qurulmasıdır. Həm də bu müəssisələr tam dövriyyəli istehsala malik mövcud kənd təsərrüfatı xammallarının son məhsula kimi emalını əhatə etməlidirlər. Döğrudur, mövcud iqtisadi böhran şəraitində bu və ya bu kimi vəsait tutumlu işlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə tələb edir. Bu problemin həlli isə xarici

investorların cəlb edilməsi yolu ilə müştərək müəssisələrin təşkilidir. Zənnimizcə, Qəbələ tütün fermentasiya zavodunu xarici investorları cəlb etməklə müştərək müəssisəyə çevirərək, avadanlıqlarını müasir tələblərə cavab verən texnologiya ilə təkmilləşdirib və yeniləşdirib rəqabətə dözümlü son məhsul istehsal edən tam dövriyyəli (xammaldan tutmuş son məhsula kimi) müəssisəyə çevirmək məqsədəuyğundur.

• Nic və Qəbələ konserv zavodlarını da müasir texnologiya hesabına yenidən qurmaqla yüksək keyfiyyətli, müxtəlif çeşiddə məhsul istehsal edən tam dövriyyəli müəssisələrə çevirmək lazımdır.

• Sənaye üsulu ilə meyvə şirələri istehsalını genişləndirmək məqsədəuyğundur. Tamat istehsalı üçün əlverişli təbii şərait və geniş maddi imkanlar mövcuddur. Yerli vəsait çatışmadıqda xarici investisiyanın cəlb olunması mümkünliyünü axtarmaq lazımdır.

Qəbələ ərazi vahidinin ənənəvi təsərrüfat sahəsi olan qərzəkli meyvəçiliyi daha geniş miqyasda inkişaf etdirilməsi zəruridir. Müstəqillik şəraitində əvvəlki illərdən fərqli olaraq bu növ məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılması imkanı yaranmışdır. İstehsal olunan məhsulun satılması imkanının tapılması bu sahədən çox qısa zamanda yaxşı iqtisadi səmərə əldə etməyə şərait yaradır.

Vaxtilə burada geniş təşəkkül tapmış çəltikçiliyi bərpa etmək mümkünliyünü araşdırmaq lazımdır. Çəltiyin becərilməsi üçün əlverişli təbii şərait olmaqla yanaşı, bu sahədə əməkütumlu və iqtisadi cəhətdən səmərəli təsərrüfat sahəsi kimi Qəbələ rayonu üçün vacibdir.

Alp və subalp çəmənləri, rəngarəng növ tərkibinə malik olan meşə landşaftı, xüsusilə bol cır meyvələr heyvandarlığın və arıçılığın inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Əlverişli təbii şərait, nisbətən, yenidən qurulmağa ehtiyacı olan mövcud sosial və iqtisadi baza kurort-rekreasiya təsərrüfatının daha geniş miqyasda inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

10. Sosial ehtiyatlar

Sosial infrastruktur təsərrüfat sahələrinin mühüm elementlərindən biri olub, əhalinin sosial-mənəvi tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Ərazidə sosial-infrastrukturun geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Sosial-infrastruktur mənzil-kommunal təsərrüfatı, məişət xidməti, mədəni-maarif müəssisələri, ictimai-iaşə, ticarət xidməti, nəqliyyat və rabitə, səhiyyə və kurort-rekrasiya sahələri ilə təmsil olunmuşdur.

Əhalinin sosial və mənəvi rahatlığı üçün mənzil-kommunal xidmətinin düzgün təşkil edilməsi mühüm amildir. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda əhalinin mənzillə təmin edilməsi indiyə qədər dövlət və digər şəxsi təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. 1995-ci ildən istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyəri 23,5 mld. manat, 2000-ci ildə isə 20,8 mld. manat olmuşdur. 1995-ci ildə 49,7 min m², 2000-ci ildə isə 36,5 min m² yaşayış sahəsi istifadəyə verilmişdir. Ümumi istifadəyə verilən yaşayış sahələrinin quruluşunda şəxsi evlərin xüsusi çəkisi 90-95% təşkil edir. Əgər ərazini inzibati rayonlar üzrə müqayisə etsək, Şəki, Qəbələ, Balakən rayonlarının tikintiyə ayrılmış kapital qoyuluşuna görə fərqləndiyini görürük. Ümumi istifadəyə verilmiş yaşayış sahəsi, eləcə də şəxsi yaşayış evlərinə görə isə Şəki, Zaqatala, Qəbələ və Balakən mühüm yer tutur. Əhalinin mənzil sahəsinə olan tələbatının ödənilməsində əvvəllər Rusiya və Bakı şəhərindən gətirilən tikinti-materialları əsas yer tuturdusa, son illərdə yerli xammal əsasında tikinti quraşdırma işləri davam edir. Ərazidə əhalinin tikinti materiallarına tələbatını ödəmək üçün yerli xammal əsasında tikinti materiallarının geniş istehsalı təmin olunmalıdır.

Kommunal təsərrüfatı əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşmasına təsir göstərən mühüm sahələrdən biridir. Kommunal xidmətləri icrərisində əhalinin elektrik enerjisi, su, qaz, kanalizasiya sistemi və rabitə ilə təmin olunması əsas göstəricilərdir. Əhalinin su ilə təminatında yerli bulaq və artezian hövzələri əsas

yer tutur. Təbii mənbələrdən götürülən su 2000-ci ildə 238 mln m³ olmuşdur. O cümlədən əhalinin məişətdə istifadə etdiyi suların həcmi 178 mln m³ təşkil etmişdir. Bundan içməli su ehtiyacları üçün 3,6 mln m³, istehsal üçün 0,15 mln m³, suvarma üçün 170 mln m³ istifadə olunmuşdur. Bu və digər məqsədlər üçün istifadə olunan zaman itən suların miqdarı 99,6 mln m³ olmuşdur. Əhalinin, eləcə də suvarma sahələrinin su ilə təminatında su-boru kəməri xətlərinin və su bölüşdürücü şlülərin rolu böyükdür. İqtisadi rayonda su-boru kəməri xətlərinin uzunluğu 87,7 km təşkil edir ki, bu da respublikaya görə 1,2%-dir. Əhalini su ilə təmin edən küçə su kəmərləri şəbəkəsinin uzunluğu 232,5 km-dir. Fərdi həyət daxili su kəmərləri 37 km-dir. Ümumiyyətlə götürdükdə tədqiqat rayonunun əhalisinin və təsərrüfat sahələrinin su ilə təminatı yaxşıdır. Kommunal təsərrüfatında mühüm sahələrdən biri əhalinin elektrik enerjisi və qazla təminatıdır. Respublikanın bütün dağlıq regionlarında olduğu kimi Şəki-Zaqatalada da əhalinin elektrik enerjisinə olan tələbatı 25-30% ödənilir. 1990-cı ildən başlayaraq, istər inzibati rayon mərkəzlərinin, istərsə də digər yaşayış məntəqələrinin təbii qazla təmin olunmasında böyük çətinliklər yaranmışdır. İqtisadi rayonda küçə qaz kəmərlərinin uzunluğu 1,3 min km, qazlaşdırılmış mənzillərin sayı 4 mindən çox göstərilə də, bu sahədə böyük çətinliklər mövcuddur. Ona görə də əhali istiliyə olan tələbatını ödəmək üçün 8-9 min ha çox meşə sahəsini məhv etmişdir. Kommunal təsərrüfatına aid olan mərkəzləşdirilmiş kanalizasiya sistemi, qazanxanalar və istilik sistemləri də yox dərəcəsidir. Xidmət sahələrinin əsas elementlərindən biri olan poçt, telefon, teleqraf müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi mühüm problemlərdən biridir. Hazırda tədqiqat ərazisində göstərilən xidmət sahəsinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Ərazidə 132 rabitə müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Hər 100 ailəyə düşən telefon aparatlarının sayı Şəkiddə 41, Qaxda 42, Oğuzda 38, Zaqatalada 30, Qəbələdə 22 və Balakəndə 17 ədəd təşkil edir

Ticarət xidməti əhalinin tələbatının ödənilməsində müstəsna rol oynayır. Digər xidmət növlərindən fərqli olaraq, ərazidə ticarət şəbəkəsi xeyli inkişaf etmişdir. İstər ayrı-ayrı ticarət mallarının növlərinə, istərsə də əhaliyə göstərilən xidmətin çeşidinə görə ticarət xidməti inkişaf edib. Rayon mərkəzlərində və şəhər tipli qəsəbələrdə bütün tələblərə cavab verən mağazalar və ticarət köşkləri fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə gətürdükdə ticarət müəssisələrinin 60%-i şəhər və qəsəbələrdə, 40%-ə qədəri isə kənd yaşayış məntəqələrində yerləşir. Əgər konkret statistik göstəricilərə istinad etsək, ticarət xidmətinin əsas sahəsi kimi pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 2000-ci ildə 495,6 mld. manat olmuşdur ki, bu da 1995-ci ilə nisbətən 21,6 mld. manat və ya 43,6% çox deməkdir. 2000-ci ilin göstəricilərinə görə pərakəndə əmtəə dövriyyəsində Şəki 32,3%, Qəbələ 15,7%, Balakən 15,6%, Qax 9,2%, Zaqatala 21% və Oğuz 6,5% təşkil edir. Digər xidmət növlərində olduğu kimi ticarət xidməti də əsasən şəhərlərdə və ya rayon mərkəzlərində cəmlənmişdir. Ucqar dağ kəndlərində əhaliyə ticarət xidmətini yaxşılaşdırmaq üçün səyyar avtomagazalardan istifadə edilir. Bununla yanaşı son 5 ildə yerli əhalinin öz təşəbbüsü ilə kəndlərdə gündəlik tələbat malları mağazaları və kiçik ticarət köşkləri açılmışdır.

Xalq təhsili sistemi əhalinin maariflənməsində və ideyasiyavi aləminin zənginləşməsində mühüm yer tutur. Tədqiqat ərazisində xalq təhsili xidməti məktəbəqədər müəssisələrdən tutmuş orta məktəb, texniki peşə məktəbi və texnikum kimi sahələrlə təmsil olunmuşdur. Şəki-Zaqatalada məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin sayı 201-dir ki, bunun da 30%-i Şəkinin, 19,1%-i Zaqatalanın, 18,4%-i Qaxın, 12%-i Balakənin, 11%-i Qəbələnin və 9,5%-i Oğuzun payına düşür. Məktəbəqədər müəssisələrdə hər 100 yerə düşən uşaq hesabı ilə təminat Şəkiddə 82, Zaqatalada 100, Qəbələdə 87, Qax və Balakəndə 100 olmuşdur. Son illərdə ərazidə qeydə alınan uşaq müəssisələrinin sayı 1 ədəd, onlarda olan uşaqların sayı 1395 nəfər azalmışdır. Məktəbəqədər

uşaq müəssisələrinin ərzaq və digər məmullatlarla təminatında böyük çətinliklər yaranmışdır.

Xalq təhsilinin əsas və aparıcı sahələrindən biri orta məktəblərdir. 2000-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən rayonda 371 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərir ki, bu da respublikanın 8,2%-ni təşkil edir. İqtisadi rayonda olan ümumtəhsil məktəblərinin 26,2%-i Şəki, 18,1%-i Qəbələ, 17,8%-i Zaqatala, 16,2%-i Balakən, 16,2%-i Qax və Oğuz inzibati rayonlarının payına düşür. Ərazidə olan ümumtəhsil məktəblərinin 86,5%-i kənd yaşayış məntəqələrinin, 13,5%-i isə şəhər tipli qəsəbələrin payına düşür. Ümumtəhsil məktəblərdə cəmi təhsil alan şagirdlərin sayı 116,8 min nəfərdir ki, bunun da 76,8%-i kənd və 23,2%-i isə şəhər məktəblərinin payına düşür. İqtisadi rayonda II və III növbədə oxuyanların xüsusi çəkisi Şəki şəhərinin inzibati mərkəzində və qəsəbələrdə 31,1%, kəndlərdə 39,6% uyğun olaraq bu göstərici Qəbələdə 28,2-31,6%, Qaxda 11,2-11,7%, Zaqatalada 27% və 28,2%, Balakəndə 30,1-29,9%, Oğuzda 14,8% və 15% olmuşdur.

Rayon mərkəzləri və şəhər tipli qəsəbələrdəki məktəblər müasir maddi-texniki təchizatla yaxşı təmin olunduğu halda, kənd məktəblərinin əksəriyyətinin sanitariya-gigiyena şəraiti müasir tələblərə cavab verməyən darısqal və uyğunlaşdırılmış binalarda yerləşir. Təhsil əsasən iki növbəlik üzrə aparılır.

Əhalinin təhsil üzrə bölgüsündə bir çox uyğunsuzluqlar mövcuddur. Belə ki, iqtisadi rayonda cəmi təhsilli olanlar 456,8 min nəfərdir ki, bunun da 222 min nəfəri və ya 48,6%-i kişilər 234,8 min nəfəri və ya 51,4%-i qadınlardır. Ümumi təhsilli olanlar içərisində ərazidə ali təhsilli olanlar 23,5 min nəfərdir ki, bunun da 13,7 min nəfəri və ya 58,3%-i kişilər, 9,8 min nəfəri və ya 41,7%-i qadınların payına düşür. Ümumi təhsil göstəricilərinin natamam ali təhsilli olanlar 1,5 min nəfərdir ki, bunun da 798 nəfəri və ya 54,4%-i kişilər, 668 min nəfəri və ya 45,6%-i qadınlardır. Ümumi orta təhsili olanlar 172,2 min nəfərdir ki,

bunun da 81,7 min nəfəri və ya 47,4%-i kişilər, 90,6 min nəfəri və ya 52,6%-i qadınlardır.

Ərazidə texniki peşə təhsili olanlar 23,1 min nəfər və natamam orta təhsillilər isə 6,8 min nəfərdir. Son illərdə iqtisadi rayonda özəlləşmənin getməsi və işsizliyin kütləvi xarakter alması ilə əlaqədar olaraq, təhsil ala bilməyən və savadı olmayan uşaqların sayı getdikcə çoxalır. Məsələn, 2000-ci ilin statistik göstəricilərinə görə təhsil almayan, lakin oxuyub-yaza bilən gənclərin sayı 53,5 min nəfərdir ki, bunun da 26,2 min nəfəri və ya 49%-i oğlanlar, 27,3 min nəfəri və ya 50,8%-i qızlardır. Ərazidə tamamilə savadı olmayanlar 8,2 min nəfərdir ki, bunun da 35%-i Şəki, 16,4%-i Balakən, 18%-i Qəbələ, 14,7%-i Zaqatala, 9,5%-i Oğuz və 6,5%-i Qax inzibati rayonlarının payına düşür. Savadı olmayanlar içərisində kişilər 3 min nəfər və ya 35,8%, qadınlar 5,3 min nəfər və ya 64,2% təşkil edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində keçmiş planlı xalq təsərrüfatı strukturlarının tənəzzülə uğraması nəticəsində əhalinin böyük bir qisminin maddi durumunun kəskin pisləşməsi insanların təhsil sistemini də çox aşağı saldı. Maddi durumun pisləşməsi, insanların təhsil almasına lazım olan bir çox avadanlıqların çatışmaması, yaşayış şəraitindəki çətinliklər, təhsilin maddi bazasının yeniləşdirilməsinin ləngiməsi, elektrik enerjisi ilə təminatda baş verən fasiləliklər istər-istəməz təhsilin səviyyəsinə birbaşa təsir edir. Son nəticədə də əhalinin böyük bir hissəsi yuxarıda göstəriləni kimi təhsildən uzaqlaşmağa başlayır. İndiki şəraitdə hökumət səviyyəsində xalq təhsilində olan belə çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün ardıcıl ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Hər şeydən əvvəl məktəblərin maddi texniki bazasının gücləndirilməsi üçün dövlət və beynəlxalq təşkilatların maliyyə yardımına böyük ehtiyacı duyulur.

Mədəni-maarif müəssisələrinin ərazidə geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. Bu sahə kitabxana, klub, kinoqurğu, muzey və digər müəssisələrlə təmsil olunmuşdur. 2001-ci ilin statistik məlumatlarına görə Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 394 kitabxana

fəaliyyət göstərir və orada olan kitab və jurnalların sayı 2438,5 min nüsxə təşkil edir. Ərazidə olan ümumi kitabxanaların 22%-i Şəki, 21%-i Zaqatala, 18%-i Qəbələ, 17%-i Qax, 14%-i Balakən və 8%-i Oğuz inzibati rayonlarının payına düşür. Ümumiyyətlə respublikada olan kitabxanaların 9%-i, onlarda olan kitab və jurnalların isə 6,3%-i Şəki-Zaqatalanın payına düşür.

Klub müəssisələri tədqiqat ərazisində sovet dövründə daha yaxşı inkişaf etmişdi. Klublar təkcə kino seanslar və teatr tamaşaları göstərməklə deyil, hazırda digər xidmət vəzifələrini (müxtəlif musiqi alətlərindən istifadənin öyrənilməsi, müxtəlif ixtisaslar üzrə hazırlıq kursları və s.) yerinə yetirir. Ərazidə 314 klub müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bu da respublikada olanların 9,4%-ni təşkil edir. İqtisadi rayonda fəaliyyət göstərən klubların 25%-i Şəki, 19%-i Zaqatala, 18%-i Qəbələ, 15%-i Qax, 14%-i Balakən və 9%-i Oğuz inzibati rayonlarının payına düşür. 1995-ci ildə ərazidə fəaliyyət göstərən kino qurğularının sayı 114 ədəd və oraya gələn əhalinin sayı 18,1 min nəfər qeydə alınmışdırsa, hazırda öz fəaliyyətini dayandırmışdır. İqtisadi rayonda fəaliyyət göstərən müxtəlif məqsədli muzeylərin sayı 13 və buraya ildə gələnlərin sayı 90-100 min nəfərdir. Hazırda göstərilən muzeylərin yeniləşdirilməsi və təmir tikinti işlərinin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən xeyli vəsait ayrılışdır.

Səhiyyə xidməti iqtisadi rayonda inkişaf etmiş əsas sahələrdən biridir. Səhiyyə xidməti dedikdə ərazidə mövcud olan xəstəxana, ambulatoriya, təcili tibbi xidmət müəssisələri, aptek, əhaliyə tibbi xidmət göstərən həkim və oratibb işçiləri nəzərdə tutulur. Ərazidə əhaliyə xidmət göstərən həkimlərin sayı 1048 nəfərdir ki, bu da respublikada olanların 3,9%-ni təşkil edir. İqtisadi rayonlarda olan həkimlərin sayının 35%-i Şəki, 21%-i Zaqatala, 13%-i Balakən, 13%-i Qax, 12%-i Qəbələ və 6%-i Oğuzun payına düşür. Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən həkimlərinin sayı Balakəndə 16, Qaxda 27, Qəbələdə 14, Zaqatalada 20, Oğuzda 18 və Şəkiddə 23 nəfər olmuşdur. Ərazidə əhaliyə

xidmət göstərən orta tibb işçilərinin sayı 3634 nəfər olmuşdur ki, bunun da 35%-i Şəki, 15%-i Qax, 21%-i Zaqatala, 12%-i Balakən, 10%-i Qəbələ və 7%-i Oğuz inzibati rayonlarının payına düşür. Əhalinin müxtəlif xəstəliklər üzrə müalicə olunmasında onlara ilk tibbi xidmətlərin göstərilməsində rayon mərkəzlərində fəaliyyət göstərən xəstəxanaların rolu böyükdür. İqtisadi rayonda 55 xəstəxana mövcuddur ki, bu da respublikaya görə 8% təşkil edir. Ümumi xəstəxanaların 31%-i Şəki, 18%-i Zaqatala, 16%-i Qax, 11%-i Balakən, 11%-i Oğuz rayonlarının payına düşür. Uyğun olaraq xəstəxana çarpayılarının sayı 4401 ədəd və əhalinin hər min nəfərinə düşən xəstəxana çarpayılarının sayı isə Balakəndə 66, Qaxda 122, Qəbələdə 123, Zaqatalada 89, Oğuzda 101, Şəkiddə 94 ədəddir.

Yuxarıda sadalanan rəqəmlərin dolğunluğuna baxmayaraq, respublikada eləcə də tədqiqat rayonunda səhiyyənin pullu xidmətə keçməsi ilə əlaqədar bu sahəyə müraciət edən əhalinin sayı əvvəlki illərlə müqayisədə 20-25% azalmışdır. Səhiyyədə pullu xidmət genişlənsə də xəstəxana, poliklinika, aptek, ilk tibbi xidmət müəssisələri və digər sahələrin fəaliyyət göstərdiyi binalar yararsız hala düşmüş, əvvəlki qurğuların çoxu isə müasir tələblərə cavab vermir. Kənd əhalisinin ümumi gəliri ilə tibbi xidmət üçün nəzərdə tutulan qiymətlərin qeyri-bərabərliyi səhiyyədə böyük problemlər yaradır. Əhalinin sağlamlığının bərpa olunması, daha tez yayılan infeksiyon xəstəliklərin coğrafi yayılma səbəblərini vaxtında öyrənilməsi qarşısını almaq üçün bu sahəyə lazımi həcmdə dövlət vəsaitinin ayrılması vacibdir. Tibb işçilərinin əmək haqqlarında olan uyğunsuzluqların aradan qaldırılmasına, xəstəxanaların müasir avadanlıqlarla təmin edilməsinə və çətin tapılan dərmanların ehtiyacı olan xəstələrə vaxtılı-vaxtında verilməsinə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsi məqsəduşdur.

11. Ekoloji şərait

Şəki-Zaqatala zonası Böyük Qafqazın cənub yamacında Azərbaycan Respublikasının antropogen təzyiqlə qismən az məruz qalan bölgələrindən biridir. Burada atmosferi, fauna və floranı korlayan, insanların sağlamlığına mənfi təsir göstərə bilən sənaye müəssisələri demək olar ki, yoxdur. Həm də, belə bir vəziyyət keçmiş SSRİ dövründə də mövcud olmuşdur. O zaman SSRİ hökuməti Balakən rayonundakı zəngin Filizçay yatağının tezliklə istismar edilməsinə çalışsa da Azərbaycan Respublikası hökumətinin «ləng tərpənməsi» üzündən onun istismara verilməsi gecikdirildi. Həmin yatağı açıq üsulla istismar edib filizi emal etmək üçün qonşu Gürcüstan Respublikasının Rustavi şəhərinə daşımaq istəyən qüvvələrin tələbinə qarşı Yevlax-Balakən dəmiryol xətti çəkildi. Bu yolun istifadəyə verilməsi ilə Filizçayda istehsal olunan xammalın yalnız Azərbaycanda emal olunmasının daha səmərəli və metalın daha ucuz başa gələcəyi əsaslı surətdə təsdiqləndiyi vaxt SSRİ dağılmaq üzrə idi. Filizçay yatağının istismara verilməsi haqqında demək olar ki, danışılmırdı. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra keçən illər ərzində ölkəmizin möhkəmlənən iqtisadiyyatı və beynəlxalq imici bizə imkan verir ki, Filizçay yatağını ətraf mühitə, ekologiyaya çox cüzi təsir göstərməklə istismar edək. Başdan-başa füsunkar təbiətli bir ərazinin meşələri altında yerləşən yatağı açıq üsulla istismar etmək yolverilməzdir. Belə ki, əgər matel açıq üsulla çıxarılsa böyük bir ərazidə meşələrin tamamilə məhv olması ilə yanaşı, buradan ətraf rayonlara gəlib çıxan filiz tozu bütün bölgənin təbiətinə ağır zərbə endirə bilər. Odur ki, yatağın tələsik istismara verilməsinə çalışmaq lazım deyildir. Ölkəmizdə neft kontraktları ilə əlaqədar görüləsi işlər çoxdur. Yalnız iqtisadiyyatımız tam dirçəldikdən sonra Filizçay yatağının istismarına başlamaq olar. Metal qapalı (şaxta) üsulu ilə çıxarılmalı və onun emalı üçün insanların yaşamadığı yarım-

səhra və bedlend tipli ərazilərdən istifadə edilməlidir. Yatağa yaxın belə ərazi Xocaşen dağlarının şimal ətəklərində seçilməlidir.

Bu diyarın ən böyük və tükənməyən sərvəti mühüm təbiəti mühafizə əhəmiyyəti olan meşələrdir. Onların ümumi sahəsi 300 min hektara çatır. Buradakı rayonlar üzrə meşələrin sahəsi 40-60 min hektar arasında dəyişir. Lakin SSRİ dağıldıqdan sonra başlayan iqtisadi böhran şəraitində onlar xeyli seyrəlmişdir. Daha qiymətli ağac növləri olan qoz, şabalıd, fıstıq, palıd və s. nin sayı sürətlə azalmaqda davam edir. Enerji daşıyıcılarının çatışmadığı bir şəraitdə meşələr qırılıb yandırılır, parket və digər tikinti materialları kimi xarici ölkələrə də satılır. Qəbələ rayonunda «Qafqaz» turist bazası yanındakı mənzərəli bir yamacda meşə örtüyü tamamilə məhv edilmişdir. Burada yaşayan qaçqınlar qırdıqları qiymətli meşə materiallarını odun kimi yandırmaq-la yanaşı həmçinin onu satmaqla da məşğul olmuşlar. Bu yamacdakı meşələrin qırılması üçün yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətsizliyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Əgər onlar vaxtında tədbir görsə idilər, bütün Qəbələyə yaraşlıq verən bu yamacı qoruyub saxlamaq olardı. Gürcüstan sərhəddinə qədər bir çox yerlərdə meşələrin qırılmasını müşahidə etmək olar. Ağacların qırıldığı yamaclarda eroziya prosesinin inkişafının qarşısını almaq məqsədilə burada yeni ağaclar əkilməli və talaya bənzər yamaclar yenidən meşə ilə örtülməlidir. Şəki-Zaqatala zonası meşələrinin eroziyaya qarşı mübarizə üçün misilsiz əhəmiyyətini nəzərə alaraq burada meşələrin qorunmasına nəzarət əsaslı surətdə gücləndirilməlidir. Böyük Qafqazın cənub yamacındakı bu 6 rayonda 3 dövlət qoruğu (Zaqatala, Qəbələ və İlisu) zəngin təbii kompleksi qorumaq üçün çox azdır. Odur ki, qoruqların sayının artırılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Daha yaxşı olardı ki, bu diyarın gözəlliklərini respublika sakinlərinə göstərmək, əhalinin ekoloji tərbiyəsində yaxından iştirak etmək və xarici turistləri ölkəyə cəlb etmək məqsədilə burada milli park yaradılsın. Buranın zəngin bitki və heyvanat aləmini, dağları və çayları, qayaların və meşələrin qoynundan süzülüb gələn bulaq-

ları, memarlıq incilərini, burada yaşayan insanların sənətkarlığını, adət və ənənələrini insanlardan gizlətmək yox, onlara göstərmək, Vətənə və ana təbiətə olan məhəbbətlərini gücləndirmək lazımdır. Təbiət burada o qədər zəngindir ki, hər rayonda milli park yaratmaq olar. Lakin belə bir milli parkın Qax və Şəki rayonları ərazisində təşkil edilməsi daha çox məqsədəuyğundur.

Böyük Qafqazın yüksək dağlıq hissəsində suayrıcuya qədər olan sıldırım yamaclarda məskən salmış nəslə kəsilməkdə olan dağ keçiləri nəcib maral və başqa heyvanların mühafizəsində 1981-ci ildə yaradılmış İlisu dövlət qoruğunun rolu böyükdür. Lakin müstəqillik əldə etdikdən sonra keçən illər ərzində Azərbaycanın Rusiya ilə Böyük Qafqazın suayrıcısı üzrə keçən dövlət sərhəddi boyunca heyvanların sərhədçilər tərəfindən ovlanması, atəş səsindən qorxub qaçan heyvanların qayalardan uçaraq məhv olması və aşağı qaça bilənlərinin brakonyerlərin hədələfinə çevrilməsi nəticəsində onların sayı olduqca azalmışdır.

Ekoloji şəraiti gərginləşdirən və son illərdə daha təhlükəli olan sel, sürüşmə və daşqınlar təşviş doğurur. Bunun əsas səbəbi aşağıdakılardır:

1)Meşə zonasından yuxarıda yerləşən alp və subalp çəmənliklərində otlayan qoyun sürüləri və mal-qaranın sayının artması və onların otlama müddətlərinin uzadılması nəticəsində torpaq örtüyünə və otlığa göstərilən antropogen təzyiqlərin kəskin çoxaldılması;

2)Yol kənarlarında və kəndlərin yaxınlığında meşələrin qırılması nəticəsində yamacların tamamilə çılpəqlaşması;

3)90-cı illərdən başlayaraq eroziya prosesini azaltmaq üçün heç bir tədbir görülməməsi.

Dağ meşələri ilə yanaşı düzənlikdəki meşə və kollaqların mühafizəsi də çox vacibdir. Quraq ərazilərdəki ağac və kolluqların qırılması tarix boyu burada məskən salan turac, qırqovul və s. heyvan və quşların sayının kəskin azalmasına səbəb olmuşdur.

2003-cü ildə daha çox yağış və qar yağması təbiətin dağıdıcı qüvvələrinin daha da intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Dövlət səviyyəsində ciddi tədbirlər görülməzsə gələcəkdə buranın meşə və torpaq örtüyünün tədricən məhv olub sıradan çıxması təhlükəsi təşviş doğurur.

12. Rekreatsiya ehtiyatları

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu Azərbaycanın şimal-şərqi-də Böyük Qafqaz dağlarının cənubunda yerləşir. Bu iqtisadi rayon Kür çökəkliyinin sərhəddindən başlamış Bazardüzü zirvəsinə qədər bütün dağətəyi, orta və yüksəkdağlıq əraziləri əhatə edir. İqtisadi rayonda şaquli qurşaqlıq üzrə dağ çöllərindən başlamış nival-buzlaq sahələrə qədər bütün təbii landşaftlar bir-birini əvəz edir. Dağlarda şaquli qurşaqlığa uyğun olaraq meşə-çöl, meşə, yüksək dağ çəmənlikləri landşaftı, nival-buzlaq sahələr yayılıb.

Bölgənin iqlimi mülayim-isti, yüksək dağlıqda isə soyuq tiplidir. Yayda düzənlik rayonlarında güclü istilər düşdükdə bu ərazidə havalar nisbətən sərin və günəşli keçir. Rayonun iqlim və balneoloji əhəmiyyətini öyrəndikdə məlum olur ki, ilin soyuq dövründə 0° - 3° C-dən çox olan havaların təkrarlanması üstünlük təşkil edir. Şaxtalı havalar az oduğuna görə qar uzun müddət qalmır. Qış aylarında günəşli havaları təkrarlanır ki, bu da havanın mülayim keçməsinə səbəb olur.

Rayonda günəşli havaların təkrarlanması 2000-2200 saat və ya il ərzində günəşli günlərin sayı 196 gün təşkil edir. O, cümlədən hündürlükdən asılı olaraq komfort günlərin təkrarlanması mövsüm dövründə 70-78%, ilin soyuq dövründə 30-60%-ə çatır. Rayonun özünəməxsus iqlim keyfiyyətlərindən biri də areldən oktyabra qədər günəşli havaların üstün olmasıdır. Habelə buludlu havalar tez-tez təkrarlansa da çox vaxt gecəyə düşür. Buna görə də yağıntılardan xeyli hisəsi gecə yağır (40-

60%) gündüzlər isə hava açılır, bu da havanın təmiz olmasına şərait yaradır.

Bölgədə iqlim komfortluğuna mane olan əsas amillər ilin əksər ayların yağıntılı keçməsi yayda düşən leysan yağışları, dolu, havanın tutqun və buludlu keçməsidir. Onu da qeyd edək ki, hava diskomfortluğunun ilin isti dövründə az təkrarlanması istirahət və turizmin təşkilinə çox da maneəçilik törətmir.

Rayonun iqlim əlverişliyini qiymətləndirdikdə məlum olur ki, ərazidə komfortlu günlərin təkrarlanmasının 150 gündən çox olması, temperaturun sutkalıq gedişində günəşli günlərin təkrarlanmasının üstünlüyü, dağətəyi zonada əlverişli mikroiqlim şəraiti turist-istirahət imkanlarını artırır. O, cümlədən davamlı qar örtüyünün yaranmaması qış idman növlərini inkişaf etdirməyə imkan verməsə də, tez-tez təkrarlanan günəşli havalar helitoreniya müalicəsi aparmağa imkan verir.

İlin isti dövründə ayrı-ayrı məntəqələr üzrə günəşli günlərin sayının artması və quru havaların müşahidə edilməsi iqlim komfortluğunu daha da artırır. Sinoptik məlumatların təhlili göstərir ki, istiqamət mövsümü dövründə komfort günlərin təkrarlanması Şekidə 61%, Zaqatalada 65%, Balakəndə 59%, Qəbələdə 62% olduğu halda, bu məntəqələrdən nisbətən alçaqda yerləşən Marxalda, İlisuda komfort günlərin təkrarlanması 70%-dən çoxdur. Buna görə də hündürlüyü 1000 m qədər olan ərazilərdən kurort-istirahət məqsədləri üçün istifadə daha əlverişli olardı.

Bölgədə küləkli günlərin sayı az və sürəti aşağıdır. Küləklərin orta aylıq sürəti 2-3,5 m/s-yə çatır. Həmçinin dağlarda tez-tez təkrarlanan əsas külək növü dağ-dərə küləkləridir. Bunun da regionun mikro-iqlim şəraitinə təsir imkanları azdır.

Rayonda istirahət və müalicə tədbirlərini məhdudlaşdıran başlıca amil istirahət mövsümü dövründə təkrarlanan buludlu və dumanlı havaların olmasıdır. Xüsusilə aprel, may, sentyabr, oktyabr aylarında buludlu və dumanlı havaların tez-tez müşahidə olunması istirahət günlərinin uzanmasının qarşısını alır.

Bölgədə turizmin inkişafına əlverişli imkanlar yaradan amillərdən biri də landşaft ekzotikliyidir. Regionun landşaft ekzotikliyinə mənzərəli dağ meşələri, şlalələri dağ çayları, Balakəndən İsmayılıya qədər uzanan qoz ağacları, bir-birinin ardınca düzölmüş Baş Qafqazın nəhəng qarlı dağları, dağ ətəklərində yaranan çayların gətirmə konuslarını aid etmək olar. İqtisadi rayon respublikamızda ən çox meşə ilə örtölmüş ərazilərdəndir. Rayonda geniş meşə massivlərinin yayılması landşaft ekzotikliyini artırır ki, bu da istirahət və turizmin təşkili üçün əlverişli imkanlar yaradır. Meşələrin təmiz havası, gözəl dağ mənzərələri, gursulu çayları, zəngin heyvanat aləmi burada istirahətə gələnləri daha çox cəlb edir.

Ərazinin landşaft ekzotikliyini artıran amillərdən biri də şlaləli dağ çaylarıdır. Belə şlaləli çaylara misal olaraq, Katex, Dəmiraparan, Kiş, Dəvəbatan çaylarında olan şlalələri qeyd etmək olar. Bu şlalələrdən ən mənzərəlisi Dəmiraparan çayının üzərində olan, 50 m yüksəklikdən tökülən Mıxçıx şlaləsidir. Şlalənin Qəbələ rayonunda olan istirahət mərkəzinə yaxın yerləşməsi istirahətə gələn turistlərin bu ərazidə ekskursiyasına imkan verir.

Rayonda turisti marşrutlarının landşaft ekzotikliyi ilə bağlı təşkilinə qeyd olunan əraziərlə yanaşı Göy və Güllüburun dağlarına, Nohur gölüne və digər ərazilərə səyahətlər təşkil etmək mümkündür.

Bölgənin əsas turizm ehtiyatlarından biri də təbiət abidələridir. Rayonun təbiət abidələrinə yaşı 1000 ilə çatan palıd ağacları, şlaləli selli çayların, Şəki yaxınlığında olan Marxal, Qəbələdəki Luruca kəndi, Nohur gölü, Oguzda Xalxalı, Şəkiddə Bumu kimi təbiət abidələrini qeyd etmək olar.

Təbiət abidələrinin ekzotikliyini artıran digər amil gülçəkli mənzərələr, sərin hava, quşların səsi və heyvanların hənirtisi və s. ətraf aləmi daha da canlandırır.

Bölgənin digər təbiət abidələrindən zəngin heyvanlar aləmin, səslü-küylü şlalələri qeyd etmək olar. Burada əsas fauna

növlərindən Dağıstan turunu, dağ keçisini, Qafqaz ularını, oxlu kirpini, süleysini və s. qeyd etmək olar. Bu əraziləri turist marşrutlarına salmaqla fotoovçuluq məqsədilə fauna abidələrindən istifadə etmək olar.

Bölgədə olan Zaqatala, İlisu qoruqlarına da buraya gələn turistlərin səyahətini təşkil etmək olar. Xüsusilə Zaqatala qoruğunun bazası əsasında milli parkın yaradılması ekzotik məqsədli turist marşrutlarının təşkilinə imkan verərdi.

Şeki-Zaqatala zonasında zəngin mineral və termal suları vardır. Bölgədə 100-dən çox mineral və kükürlü sulara rast gəlinir. Bunlardan ən məşhurları İlisu, Xalxal, Bum, Qəbələdəki kükürlü sulardır. Bu sulair vasitəsilə müxtəlif xəstəlikləri müalicə etmək olar. Hazırda bu termal və mineral sulardan az istifadə olunsada yerli əhəmiyyətli müalicə ocaqları fəaliyyət göstərir.

Bölgədə turistləri cəlb edən mühüm yerlərdən biri də tarixi-arkitektura abidələridir. Rayonda XVI - XIX əsrə aid türbələr, qalalar, məscid, karvansaralar, saraylar vardır. Bunlardan Nic kəndində e.ə. III-II əsrlərə aid alban abidələrini qeyd etmək olar ki, burada aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində dəmir bıçaqlar, qızıl, gümüş, daşdan düzəldilmiş bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Digər tarixi arxitektur abidələri Qəbələdə qala, qədim şəhər xarabaları, Qaxda Qala (XVII əsr), İlisuda dördkünclü keşikçi türbəsi, məscid, Zaqatalada XIX əsrə aid məscidlər, XVI əsrə aid qala və türbələr, 1830-cu ildə hərbi qala kimi tikilmiş Zaquatpla qalasını qeyd etmək olar.

Bölgədə XVIII əsrdə tikilmiş Azərbaycan memarlığının nadir incisi olan Şeki Xan sarayı turistləri daha çox cəlb edir. Saray kompleksinə daxil olan Cümə məscidi, karvansaralar öz orjinallığını qoruyub saxlamışdır. Bu bölgəyə gələn turistlərin əksər hissəsi Şeki xan sarayına baş çəkirlər.

Bölgəyə cəlb olunan xarici turistlərə Şeki İpək kombinatını, Zaqatala tütün, fındıqtəmizləmə zavodlarını, gül yağı fabrikinini, kустar üsulla toxunan xalça sexlərini göstərmək olar. Həm-

çinin bölgənin özünəməxsus mətbəxi və milli yeməkləri xarici turistləri cəlb edə bilər. Belə ki, bölgədə fəaliyyət göstərən istirahət müəssisələrində xarici turistlərə milli yeməklər (xüsusilə Şəki pitisi) təklif olunur.

Regionun zəngin rekreasiya-turizm ehtiyatlarından istifadə etməklə kompleks istirahət-turizm obyektləri yaradıla bilər. Hazırda regionda fəaliyyət göstərən istirahət və turizm obyektlərindən Qəbələdə 500 yerlik "Qafqaz" turist bazası, istirahət pansionatı, idman-sağlamlıq düşərgələri, "Sahil", "Qəbələ" istirahət zonasını qeyd etmək olar. Şəkiddə "Karvansara" (50 yer), "Şəki" (80 yer) otelləri, "Gələrsən-görərsən", "Səadət", "Marxal", istirahət zonaları, "Sahil", "Neftyağ" pansionatları, 350 yerlik "Soyuq bulaq" turist bazarları, Qax rayonunda "İlisu" və "Şəfa" pansionatları, Zaqatalada istirahət mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Region Bakıdan 330 km şimal-qərbdə yerləşir ki, bu da əhalinin yay aylarında qısa müddətli istirahətinin təşkilini asanlaşdırır.

Rayonda olan turist bazarları yalnız istirahət və ekskursiyaların təşkili üzrə ixtisaslaşıb. Mövcud istirahət bazarlarında turistlərə ekskursiya xidmətləri də təklif olunur. Belə turist marşrutlarına rayonda olan öz ekzotikliyi ilə seçilən təbiət abidələri, tarixi-arkitektura abidələr salınır.

Onu da qeyd etmək ki, rayonda dövriyyəli turist marşrutları təşkil etmək olar. Belə dövriyyəli marşrutlar Qəbələdən başlamaqla, Baş Qafqazın cənub yamaclarını, Şəkinin mənzərələri yerlərini, tarixi abidələri, Balakənin meşəliklərini salmaq olar. Radial turist marşrutlarını isə aşağıdakı kimi təşkil etmək olar: Bakı-Qəbələ-Şəki-Marxal, Bakı-Şəki-Balakən, Bakı-Şəki-Marxal-Qax-İlisu.

Dairəvi marşrutların mərkəzini Şəki olmaqla Baş Qafqaza, Qəbələyə, Balakən meşələrinə ekskursiyalar təşkil etmək olar.

Bölgədə zəngin heyvanlar aləminin olması ov turizminin inkişafına imkan verir. Bu məqsədlə rayonda 2 ovçuluq təsərrüfatı fəaliyyət göstərir. Turizm marşrutlarının ov məqsədilə təş-

kili hazırkı dövrdə xarici turistləri daha çox cəlb edir. Respublikamızda fəaliyyət göstərən turizm fiirmaları Şəki-Zaqatala zonasına müntəzəm olaraq ov məqsədilə səyahətlər təşkil edirlər. Baş Qafqazın cənub yamaclarında zəngin ov heyvanlarının olması, ov məqsədilə istifadə oluna biləcək iğirlərin mövcudluğu bu turizm növünü inkişaf etdirmək üçün əlverişli şərait yaradır. Ov məqsədilə aparılan səyahətlərdə Şəki, Balakən istiqamətində olan ərazilərlə yanaşı Quba-Xaçmazın dağlıq ərazilərinə xüsusilə Yan silsilədə, Şahdağda, Babadağda ov turizmini təşkil etmək mümkündür. Ov turizmi məqsədilə dövriyyəli marşrutlar da təklif etmək olar. Belə ki, bu məqsədlə Bakı-Şəki-Baş Qafqaz-Yan silsilə-Şahdağ-Quba-Bakı dövriyyəli marşrutu təşkil oluna bilər. Ov məqsədilə təklif olunan heyvanların qiymətinin digər ölkələrə nisbətən baha olması bu növ turizmin inkişafına mane olur. O cümlədən ov məqsədilə aparılan turizm xidmətlərindən gələn gəlirlərin bir hissəsi ov heyvanlarının qorunmasına sərf olunmalıdır.

Şəki-Zaqatala zonasında turistlərə göstərilən xidmətin səviyyəsi çox aşağıdır. Belə ki, əksər turist bazaları və istirahət müəssisələrində sanitar normalara əməl olunmur və bu sahədə xidmətin təşkili aşağı səviyyədədir.

Şəki-Zaqatala bölgəsində kurort turizmin inkişafı üçün əlverişli imkanların olması buraya xarici turistləri də cəlb etməyə imkan verir. Bölgədə xarici turizmin inkişafını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri Böyük İpək yolunun bərpası çərçivəsində turizm əlaqələrini inkişaf etdirməkdir. Xarici turizmle məşğul olan yerli şirkətlərdən aldığımız məlumatlara görə ölkəyə ekskursiya məqsədilə gələn turistlərin əsas hissəsi İpək Yolu üzərində olan ərazilərə baxmağa daha çox meyl göstərilir. O, cümlədən Şəki-Zaqatala ərazisində olan tarixi mədəni abidələri səyahət etmək istəyən xarici turistlərin sayı daha çoxdur. 2001-ci ildə "İmproteks" turizm şirkəti öz xətti ilə Azərbaycanca gətirdiyi turistlərin əksəriyyətinin bu bölgədə səyahətini təşkil etmişdir.

Şəki-Zaqatala bölgəsində turizm-kurort təsərrüfatının perspektiv inkişafı üçün aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Bölgənin zəngin rekreasiya ehtiyatlarından istifadə etməklə turizm-istirahət kompleksi yaratmaq olar. Bu məqsədlə regionun həm təbii rekreasiya, həm də antropogen turizm ehtiyatları da səmərəli istifadə olunmalıdır.

2. Şəki-Zaqatala zonasının termal və mineral sularının bazası əsasında sanatoriya-kurort kompleksi tikmək olar. Belə ki, bölgədə olan "Xal-xal", "Bum" mineral sularından bu məqsədlə istifadə etmək olar.

3. Bölgədə ov turizminin inkişaf etdirilməsi. Ov turizmi Qəbələdən başlamaqla, Balakənə qədər geniş bir ərazidə təşkil etmək olar. Bu ov turlarının marşrutlarına Böyük Qafqazın cənub yamaclarını, Quba meşəliklərini salmaq mümkündür. Bizim fikrimizcə aşağıdakı marşrut üzrə ov turlarını təşkil etmək mümkündür. İsmayıllı-Lahıc, Qəbələ-Başsuayrıcı-Babadağ; Qəbələ-Başsuayrıcı-Balakən meşələri (Dövlət qoruqlarından kənar ərazilərdə).

4. Bölgədə müəyən folklor bayramları, festivallar, həmçinin Şəkiddə gülüş bayramlarını keçirməklə onun turizm imkanları reklam oluna bilər. Bu tədbirləri keçirməklə həm xarici turistləri cəlb etmək həm də xarici və yerli iş adamlarının sərmayələrini bölgədə turizmin inkişafına yönəltmək olar.

Ə D Ə B İ Y Y A T

Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması, 1999-cu il. I hissə.

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2000.

Azərbaycanın statistik göstəriciləri, 2001, «Səda».

Azərb.Resp-nın konstruktiv coğrafiyası I, II, III cild. Bakı-Elm-1996; 1999; 2000.

Azərbaycan Respublikasının regional coğrafi problemləri (Şəki r-nu; 1999 Balakən 1999; Zaqatala 2000, Qax- 2001, Oğuz-2001, Qəbələ 2002).

Алиев Г.А., Халилов М.Ю. Судьба леса в руках человека. Азернешр, 1978.

Алиев Г.А., Гасанов Ш.Г., Алиева Р.А. Земельные ресурсы Азербайджана их рациональное использование и охрана. Азерб. Госуд. Издательство, Баку.

Алиев Г.А. Почвы Большого Кавказа часть I, 1978, часть II, 1994, Баку, «Елм».

Агроклиматическое районирование Азербайджанской ССР. Изд-во АН Азерб ССР Баку. 1968.

Azərbaycan SSR-in istilik balansı atlası. Moskva 1978.

Azərbaycan Respublikasının aqroiqlim atlası. Bakı. 1993.

Будагов Б.А. Вертикальная зональность форм рельефа Большого Кавказа в пределах Азерб. ССР. Баку. Тр. Аз. геогр. общ., 1960.

Будагов Б.А. Геоморфология южного склона Большого Кавказа (в пределах Азерб. ССР) Изд-во «Элм», Баку, 1969.

Будагов Б.А. Генетические типы оползней Азерб. ССР. Изв. АН. Сер. наук о Земле №3.1983.

Əyyubov N.H., Paşayeva N.B. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu şəhərlərinin formalaşması və perspektiv inkişafı. Bakı. «Xəbər»lər». 2002. N2.

Əliyev F.Ş. Azərbaycan Respublikasının yeraltı su ehtiyatlarından istifadə və geokoloji problemləri. Bakı. 2000. «Çaşıoğlu».

Əyyubov Ə.C., Hacıyev Q.Ə. Azərbaycan SSR-in iqlim ehtiyatları. «Elm». Bakı 1984.

Xəlilov M.Y. Meşə ehtiyatları və onların mühafizəsi problemləri. «Azərbaycan XXI əsrin astanasında» Elmi praktik konfransın materialları. Bakı. 1997.

Xəlilov M.Y. Bitki örtüyünün antropogen dəyişilməsi və bərpası. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. III cild. Bakı. 2000.

Геология СССР XL VII (Азербайджанская ССР), Изд-во «Недра», 1972.

Гаджиев Ф.А. Развитие эрозии почв в связи срубкой леса в Шеки-Загатальской зоне. Материалы по изучению эрозии и использованию эродированных земель в Азербайджане. Труды том IV. Баку, 1970.ст. 190-199.

Климат Азербайджана. Изд-во АН Азерб ССР. Баку. 1968.

Mehrəliyev E.Q., Əyyubov N.H., Sadiqov M.O. Azərbaycan SSR-də əhalinin məskunlaşması məsələləri. Bakı, 1988.

Mərdanov İ.E. Böyük Qafqazın cənub yamacında sellərin inkişafının geomorfoloji şəraiti. «Elm» Bakı, 1978.

Мамедов А.В. Формирование и геолого-географическая история Алазано-Агричайской долины. Изв. АН Азерб. ССР, сер. Наук о Земле, №3, 1976.

Мамедов Г.Ш. Земельная реформа в Азербайджане, правовые и научно-экологические вопросы. Баку, Элм, 2000.

Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. Bakı, «Elm», 2002.

Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Azərbaycanın meşələri «Elm» nəşr. 2002.

Мустафаев Х.М. Эрозия почв в бассейнах некоторых рек южного склона Большого Кавказа. Почвоведение, №4. 1962.

Paşayev N.Ə. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda təsərrüfatın ərazi təşkilinin müasir problemləri 87-93. «Xəbərlər» 2002, №2.

Прилипко Л.И. Лесная растительность Азербайджана
Азд. АН Азерб. ССР, 1954.

Рустамов С.Н.-Селевые потоки Белокано-Шекинского
участка южного склона Главного Кавказского хребта и меры
борьбы с ними. Фонды Ин-та Географии АН Азерб. 1970.

Шихалибейли Э.Ш. Геологическое строение и разви-
тие Азерб. Части южного склона Большого Кавказа. Изд-во
АН Азерб. ССР, Баку, 1966.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz (B.Ə.Budaqov).....	3
Giriş (Ə.C.Əyyubov).....	4
I Fəsil. Kitabın məqsədi, vəzifələri və qarşıya qoyulan problemlər (B.Ə.Budaqov, Ə.V.Məmmədov, Ə.C.Əyyubov, R.M.Məmmədov, N.H.Əyyubov).....	7
II Fəsil. Böyük Qafqaz coğrafi vilayətinin ümumi səciyyəsi (B.Ə.Budaqov, Ə.C.Əyyubov).....	31
III Fəsil. Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu (A.A.Nadirov, N.Ə.Paşayev).....	35
1. Mineral-xammal ehtiyatları (Ə.V.Məmmədov, Z.M.Əlizadə, B.Ə.Quluzadə).....	48
2. İqlim ehtiyatları (Ə.C.Əyyubov, X.Rəhimov).....	58
3. Su ehtiyatları (R.Qaşqay).....	64
4. Torpaq ehtiyatları (S.H.Xəlilov, B.T.Nəzirova).....	77
5. Bitki ehtiyatları (M.Y.Xəlilov).....	99
5.1. Otların vəziyyəti və problemləri.....	110
6. Məhsuldar qüvvələr və onlardan istifadə (A.A.Nadirov, N.H.Əyyubov).....	113
7. Nəqliyyat (Z.S.Məmmədov).....	125
8. Əhali ehtiyatları (N.H.Əyyubov).....	132
8.1. Əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsi.....	132
8.2. Əhalinin milli tərkibi.....	134
8.3. Əhalinin məskunlaşması, işlə təminatı problemləri.....	138
9. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə bağlı olan problemlər (A.A.Nadirov, N.H.Əyyubov).....	152
10. Sosial ehtiyatlar (N.Ə.Paşayev).....	170
11. Ekoloji şərait (Ş.B.Xəlilov).....	177
12. Rekreasiya ehtiyatları (V.S.Dərgahov).....	180
Ədəbiyyat.....	187

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
REGIONAL COĞRAFİ PROBLEMLƏRİ.
ŞƏKİ-ZAQATALA RAYONU**

Bakı - 2003

Nəşriyyatın direktoru: **Hafiz Abıyev**
Kompüter tərtibçisi: **Qabil Xeyrullaoğlu**
Operator: **İradə Həsənli**

Çapa imzalanmışdır: 08.12.2003. Formatı 84X108^{1/32}. Həcmi 11,875 ç.v.
Sifariş №60. Tirajı 200 nüsxə. Qiyməti müqavilə əsasında.

*"Nafta-Press" nəşriyyatı. Bakı şəh., H.Cavid prospekti 29^A,
Akademiya şəhərciyi, Geologiya İnstitutunun binası. Tel.: 39-39-72.*